

Το Επιστημονικό Περιοδικό με τίτλο «ΚΟΙΝΩΝΙΑ & ψυχική ΥΓΕΙΑ» εκδίδεται στο πλαίσιο του έργου «Δράσεις για την άρση των εμποδίων κοινωνικής ένταξης και εργασιακής ενσωμάτωσης κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων» που υλοποιείται από το Τμήμα Ψυχολογίας του Α.Π.Θ. [Ε.Π. «Υγεία-Πρόνοια 2000-2006», Άξονας Προτεραιότητας 1 «Υγεία», Μέτρο 1.4 «Ανάπτυξη της Δημόσιας Υγείας»]. Το έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο κατά 75% και από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης κατά 25%.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
Α.Π.Θ.

«ΚΟΙΝΩΝΙΑ & ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ»

Τριμηνιαία Επιστημονική Έκδοση
για θέματα Υγείας και Κοινωνικού Αποκλεισμού

Ιδιοκτησία

Επιτροπή Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Εκδότης - Διευθυντής

Μπαϊρακτάρης Κώστας

Επιστημονική Επιτροπή

Δικαίου Μαρία, Ζαφειρίδης Φοίβος,
Μεγαλοοικονόμου Θεόδωρος, Μιχαήλ Σάββας,
Μπακιρτζής Κων/νος, Μπιτζαράκης Παντελής,
Πανταζής Παύλος, Παπαϊωάννου Σκεύος,
Φαφαλιού Μαρία

Συντακτική Ομάδα

Γεωργάκα Ευγενία, Λαϊνάς Σωτήρης,
Σταμάτη Γκούλη, Φίγγου Λία,
Φραγκιαδάκης Κων/νος

Εποπτεία Τεύχους

Παπαϊωάννου Σκεύος, Μιχαήλ Σάββας

Επιμέλεια κειμένων

Σταμάτη Γκούλη

Εκτύπωση / Βιβλιοδεσία

Κανάκης Ευθύμιος, Grapholine

Οικονομική Διαχείριση

Αδάμ Σοφία

Δημιουργία σκίτσων

Ακοκαλίδης Γεώργιος

Στοιχεία Επικοινωνίας

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ., Μητροπόλεως 10, 54625
Τηλ: 2310 554216, 554225 - Fax: 2310 554245
<http://www.socialexclusion.gr>
e-mail: info@socialexclusion.gr

• Το περιοδικό ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ.

Διατίθεται και σε ηλεκτρονική μορφή στη διεύθυνση: www.socialexclusion.gr. Όποιος επιθυμεί να παραλάβει το περιοδικό σε έντυπη μορφή, μπορεί να αποστείλει μήνυμα στο: info@socialexclusion.gr, με θέμα: «Αποστολή Περιοδικής Έκδοσης», αναγράφοντας τον αριθμό τεύχους και σημειώνοντας τα πλήρη στοιχεία του (όνομα, διεύθυνση, τηλέφωνο).

- Στο πλαίσιο της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών και της διάχυσης της γνώσης επιτρέπεται η υπό διαφορετική μορφή έκδοσης –έντυπης ή ηλεκτρονικής– ανατύπωση, δημοσίευση ή αναπαραγωγή μέρους ή του συνόλου των κειμένων, υπό τις εξής προϋποθέσεις:
 1. να γίνεται ρητή αναφορά στο συγγραφέα
 2. να γίνεται ρητή αναφορά στην πηγή προέλευσης
 3. να πραγματοποιείται πιστά η διάθεση ή η αναπαραγωγή των πληροφοριών.
- Τα κείμενα που ακολουθούν εκπροσωπούν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

© Επιτροπή Ερευνών Α.Π.Θ. 2006

ISSN 1790-9554

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

1.	Σημείωμα της Επιστημονικής Επιτροπήςσελ.	4
2.	Σημείωμα της Συντακτικής ομάδας	7
3.	Για μια κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική της αλληλεγγύης και της ενδυνάμωσης ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό Παπαϊωάννου Σκεύος	10
4.	“Κοινωνικός αποκλεισμός” και “αποκλεισμένες ομάδες”: Οι ιδεολογικές λειτουργίες μιας εννοιολόγησης Αλεξίου Θανάσης	32
5.	Ένα πρόβλημα της ιδρυματικής ψυχιατρικής (Ο αποκλεισμός σαν κοινωνικο-ψυχιατρική έννοια) Basaglia Franco	51
6.	Κοινωνικός αποκλεισμός και τοξικομανία: Όψεις της βιοπολιτικής της εξουσίας Μάτσα Κατερίνα	66
7.	Μαρτυρίες από Άσσυθα και Ξενώνες Φαφαλιού Μαρία Προλογικό σημείωμα: Ο λόγος των αποκλεισμένων Μιχαήλ Σάββας	77
8.	Ποινικό αδίκημα η καθήλωση: ψήφισμα που κατατέθηκε στο 9ο Συνέδριο της Παγκόσμιας Εταιρείας για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση (WAPR), Αθήνα 12-15 Οκτώβρη 2006	89
9.	Τηλεκαταγγελίες και ιδρυματική πραγματικότητα, Πανελλαδική Συσπείρωση για την Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση- «Τετράδια Ψυχιατρικής»	90
10.	Η κοινότητα των αποκλεισμένων, Steinweg Marcus	92

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ

Στα πλαίσια του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Υγεία-Πρόνοια» και του Μέτρου 1.4 θεωρήσαμε χρήσιμο να δημιουργήσουμε, με την έκδοση αυτού του επιστημονικού περιοδικού, ένα χώρο δημόσιου, διεπιστημονικού και διακλαδικού κριτικού και δημιουργικού διαλόγου γύρω από τα κρίσιμα ζητήματα της αλληλεπίδρασης της υγείας και της υγειονομικής φροντίδας με την κοινωνία.

Αν υποθέσουμε πως συμφωνούμε ότι υγεία δεν είναι μόνο η απουσία ασθένειας, όπως μέχρι πριν ορισμένες δεκαετίες πρέσβευε το παραδοσιακό βιολογικό-οργανικό μοντέλο, αλλά «μία κατάσταση ολικής σωματικής, πνευματικής και κοινωνικής ευημερίας» (ΠΟΥ, 1946) ή ακόμα, όπως πιο πρόσφατα με τη Διακήρυξη της Οτάβα (1986) αποσαφηνίζεται, ότι δηλαδή για να μιλήσουμε για σωματική, ψυχική και κοινωνική ευημερία θα πρέπει «τόσο τα άτομα όσο και ομάδες πληθυσμών να ικανοποιούν τις ανάγκες τους, να πραγματοποιούν τις επιθυμίες και τις προσδοκίες τους, όπως και να αντιμετωπίζουν το περιβάλλον τους και να μπορούν να το αλλιάζουν», τότε γίνεται αντιληπτό ότι η αναγωγή της υγείας μας αποκλειστικά σε οργανικούς-βιολογικούς παράγοντες είναι ανιστόρητη και αντιεπιστημονική. Έτσι και τα συστήματα υγείας που προκύπτουν από τέτοιου είδους αναχρονιστικές και αντιεπιστημονικές προσεγγίσεις δεν μπορούν να καλύψουν τις πραγματικές ανάγκες των πληθυσμών.

Αναφερόμαστε λοιπόν σε καταστάσεις υγείας του ατόμου και των πληθυσμών, ιδιαίτερα ενός διαρκώς αυξανόμενου αριθμού συμπολιτών που όλο και περισσότερο ωθούνται να διαβούν στο περιθώριο της κοινωνίας, στα πλαίσια μιας διεργασίας η οποία δεν καθορίζεται μονοδιάστατα από βιολογικούς-οργανικούς παράγοντες, αλλά προσδιορίζεται και από κοινωνικούς, ψυχολογικούς, περιβαλλοντικούς, οικονομικούς και πολιτικούς. Με αυτήν την έννοια και η συζήτηση για την ψυχική υγεία απεγκλωβίζεται από την κυρίαρχη και μονοδιάστατη συμπτωματοκεντρική ψυχιατρική ή ψυχολογική προσέγγιση και ενσωματώνεται στη γενικότερη συζήτηση για την υγεία και την υγειονομική φροντίδα, ως αναπόσπαστο μέρος της.

Η άμεση αυτή σύνδεση της υγείας με την κοινωνία και το περιβάλλον νομιμοποιείται όχι μόνο ως προς την αιτιολογική της διάσταση, αλλά και ως προς την αναγκαιότητα ενεργητικής εμπλοκής του πολίτη –είτε ως άτομο είτε ως συλλογικότητα– στη φροντίδα της υγείας του και τη συμμετοχή του σε κοινωνικές αλληλαγές που θα οδηγούν σε διαρκώς καλύτερους όρους και συνθήκες ευημερίας για τον ίδιο και τους άλλους.

Η υγεία και η ασθένεια αντιμετωπίζονται ως προϊόντα αλληλεπίδρασης βιολογικών, κοινωνικών, ψυχολογικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων.

Έτσι, η ψυχική υγεία και η φροντίδα της απεγκλιωβίζονται από τον ψυχιατρικό και ψυχολογικό μονόλογο και ενσωματώνονται, μέσω ενός ουσιαστικού διεπιστημονικού διαλόγου και της αναζήτησης νέων προτύπων φροντίδας, στην προσπάθεια υγειονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, δηλαδή αποτελούν συστατικό στοιχείο της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Σε μια τέτοια προσέγγιση ο εγκλεισμός και η παραμονή στο ψυχιατρικό νοσοκομείο αποτελούν πράξεις βαρβαρότητας, γιατί κάθε μέρα παραμονής στο ψυχιατρικό νοσοκομείο είναι και μία στιγμή παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Η δε χωροταξική μετεγκατάσταση στα πλαίσια της πολιτικής της απονοσοκομειοποίησης που εφαρμόζεται σήμερα αναδεικνύεται καθημερινά σε μια νεο-ιδρυματική εκδοχή του παραδοσιακού ψυχιατρικού μοντέλου που αφήνει όχι μόνο ανοιχτή την πόρτα επιστροφής στο άσυλο, αλλά δημιουργεί και τις προϋποθέσεις ανασύνταξής του. Έτσι, δεν ακυρώνεται αλλά αναπαράγεται ουσιαστικά το ιατρικό-νοσοκομειακό παράδειγμα στην κοινότητα.

Οι οικονομικές και κοινωνικές διακρίσεις συνδέονται άμεσα με την ποιότητα της υγείας αλλά και με τις πολιτικές υγείας. Οι κοινωνικές ανισότητες του κυρίαρχου συστήματος και του σύγχρονου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης δεν θίγουν μόνο το ζήτημα της υγείας αλλά και την ίδια την ύπαρξη πληθυσμών, ιδιαίτερα στον Τρίτο Κόσμο.

Η εμπορευματοποίηση της υγείας και η κερδοσκοπική ιατρική και ψυχιατρική (ιδιωτικός τομέας, φαρμακευτικές εταιρείες, εταιρείες κατασκευής ιατρικών μηχανημάτων) εξαπλώνονται και αναπτύσσονται μέσα από την άμεση υποβάθμιση της δημόσιας υγειονομικής φροντίδας και τις ακόμα μεγαλύτερες διακρίσεις σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός εντείνεται και συνοδεύεται από την απαξίωση του δικαιώματος του ατόμου για ποιότητα ζωής, άρα και για υγεία. Οι πληθυσμοί που υφίστανται τις επιπτώσεις του αυξάνονται. Μετανάστες, τσιγγάνοι, οικονομικοί και πολιτικοί πρόσφυγες, ψυχικά πάσχοντες, εξαρτημένα άτομα, ανάπηροι και ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός ανέργων ή υποαπασχολούμενων βιώνουν την επιδείνωση του βιοτικού τους επιπέδου. Γι' αυτό οι πολιτικές και οι πρακτικές κατά

του κοινωνικού αποκλεισμού δεν μπορούν να αξιολογηθούν χωρίς να απαντούν στο ερώτημα αν ακυρώνουν τους παράγοντες και τις συνθήκες περιθωριοποίησης ατόμων ή κοινωνικών ομάδων, αν σέβονται δηλαδή τα ανθρώπινα δικαιώματα και αν ικανοποιούν τις ανάγκες του πληθυσμού χωρίς οικονομικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτικές, φυλετικές ή πολιτισμικές διακρίσεις.

Σε αυτό το πνεύμα, το περιοδικό «Κοινωνία και ψυχική Υγεία» φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα χώρο δημόσιου διάλογου και παρεμβάσεων γύρω από ζητήματα που συνδέουν όχι μόνο την ψυχική υγεία αλλά την υγεία συνολικά με την κοινωνία, τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και παγκοσμίως.

Το ζητούμενο μέσα από έναν τέτοιο διάλογο είναι: α) να υπονομεύσουμε και να ακυρώσουμε τη λεγόμενη ουδετερότητα των κυρίαρχων θετικιστικών επιστημονικών μοντέλων προσέγγισης της υγείας και των κοινωνικών προβλημάτων, β) να συναντηθούμε και να συναντήσουμε τα άτομα όχι σαν συμπτώματα και διαγνώσεις αλλά σαν ιστορικά και κοινωνικά υποκείμενα, γ) να αποκαλύψουμε και να παρακολουθήσουμε την διαδικασία κατασκευής θεωριών και εφαρμογής πρακτικών που εξυπηρετούν την αντικειμενοποίηση και τη διαχείριση του ανθρώπου στο όνομα της ισορροπίας του κυρίαρχου συστήματος. Τέλος, φιλοδοξούμε να αναδείξουμε μέσα από έναν κριτικό διεπιστημονικό διάλογο θεωρίες και πρακτικές που ακυρώνουν την αντικειμενοποίηση και παθητικοποίηση του ατόμου, ενθαρρύνουν την ενεργητική συμμετοχή των πολιτών στην αλληλαγία των παθογόνων συνθηκών και συμβάλλουν στην πρόσπιση και αποκατάσταση των δικαιωμάτων που αφαιρούνται από άτομα και ομάδες λόγω οικονομικών, κοινωνικών, φυλετικών ή πολιτισμικών διακρίσεων.

Επιστημονική Επιτροπή

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΡΘΡΩΝ

Το ανά χείρας τεύχος εστιάζει στον Κοινωνικό Αποκλεισμό και περιλαμβάνει θεωρήσεις, αναλύσεις και απόψεις άμεσα συνδεδεμένες με την υπό διαπραγμάτευση θεματική. Η παράθεση αυτούσιων μαρτυριών αξιοποιείται ως άμεση πηγή για την πρόσβαση σε εμπειρίες και βιώματα κοινωνικά αποκλεισμένων ανθρώπων. Την έκδοση συμπληρώνουν, εικονογραφικά, σκίτσα και εικόνες που αντλούν τη θεματογραφία τους από το περιεχόμενο των κειμένων.

Για μια κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική της αλληλεγγύης και της ενδυνάμωσης ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό

Σκεύος Παπαϊωάννου

Το κείμενο του Σκεύου Παπαϊωάννου αρθρώνει μια πρόταση για την ανάπτυξη μιας κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής πολιτικής που θα μπορούσε να αντιπαρεταθεί και να επιχειρήσει να αναιρέσει φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Αναλύονται οι διεργασίες κοινωνικού μετασχηματισμού που έχουν οδηγήσει τις τοπικές κοινωνίες σε κρίση, καθώς και οι συνέπειές τους για την κοινωνική και οικονομική διάρθρωση αυτών των κοινωνιών. Παράλληλα διατυπώνονται προτάσεις για εναλλακτική οργάνωση και δράση σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, με στόχο τόσο την πρόληψη όσο και την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, που να στηρίζονται στις αρχές της δημοκρατίας, της αλληλεγγύης, της ισότητας, της ενδυνάμωσης και του σεβασμού του ανθρώπου και της φύσης.

**“Κοινωνικός αποκλεισμός” και “αποκλεισμένες ομάδες”:
Οι ιδεολογικές ρεαλιστικές μιας εννοιολόγησης**

Θανάσης Αλεξίου

Ο Θανάσης Αλεξίου, αναλύοντας το επιστημολογικό υπόβαθρο της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και εξετάζοντας μορφές αποκλεισμού στην ιστορία, υποστηρίζει πως η εννοιολόγηση φαινομένων, όπως η ανεργία, η φτώχεια, και η εξαθλίωση με όρους «κοινωνικού αποκλεισμού» είναι αποπροσανατολιστική, εφό-

σον αυτά εκφράζουν κεντρικές λειτουργίες του υφιστάμενου καταμερισμού εργασίας. Σύμφωνα με το συγγραφέα, ως φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού μπορούμε να χαρακτηρίσουμε διεργασίες που έχουν εξω-οικονομικό (νομικο-πολιτικό) χαρακτήρα και συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την κοινωνική οργάνωση προ-καπιταλιστικών (προνεωτερικών) κοινωνιών, στις οποίες η εξω-οικονομική (πολιτική) παρέμβαση ήταν αναγκαία για την απόσπαση του κοινωνικού υπερπροϊόντος.

**Ένα πρόβλημα της ιδρυματικής ψυχιατρικής,
(Ο αποκλεισμός σαν κοινωνικο-ψυχιατρική έννοια)**

Franco Basaglia

Ο F. Basaglia, ο οποίος στη δεκαετία του '60 και του '70 αντέτεινε στο κυρίαρχο ψυχιατρικό μοντέλο και τη βασική του δημιουργία, το άσυλο, τη θεωρία και την πρακτική της αποσάθρωσης του ασύλου και της αποδόμησης της κλασικής ψυχιατρικής μας εισάγει σε έναν προβληματισμό, όπου ο αποκλεισμός του ψυχοασθενή –τόσο από την πραγματικότητα όσο και από την κοινωνία– μπορεί να διερευνηθεί μόνο στη βάση μιας συνοδικής θεώρησης της ανθρώπινης ύπαρξης. Υπ' αυτό το πρίσμα επιχειρείται η ανθρωπολογική μελέτη του φαινομένου του αποκλεισμού, η κλινική του ανάλυση και η εξέταση των κοινωνιολογικών του διαστάσεων. Προσδιορίζονται οι παράγοντες, οι μηχανισμοί και οι δυνάμεις που διαμορφώνουν τους όρους εμφάνισής του και αναλύονται οι προϋποθέσεις αναίρεσής του. Ο ρόλος και η ευθύνη του ανθρώπου, της κοινωνίας, της επιστήμης εγγράφεται σε σχέση με την ίδια την ανθρώπινη ελευθερία και αξιοπρέπεια.

**Κοινωνικός αποκλεισμός και τοξικομανία:
Όψεις της βιοπολιτικής της εξουσίας**

Κατερίνα Μάτσα

Στο άρθρο της η Κατερίνα Μάτσα προσεγγίζει με κριτική ματιά το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, ως απότοκο της κρίσης της νεωτερικότητας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της τοξικομανίας. Μέσα από την ιστορική θε-

ώρηση του φαινομένου η συγγραφέας θέτει τις βάσεις του προβληματισμού και της επιχειρηματολογίας της για την άμεση σύνδεση της κρίσης των σημερινών καπιταλιστικών κοινωνιών με το φαινόμενο του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης. Ο σημαντικός ρόλος των επιστημών υγείας στη δημιουργία και τη διατήρηση στο κοινωνικό περιθώριο ολοένα αυξανόμενων πληθυσμιακών ομάδων, μέσα από το πρίσμα του Φουκώ και άλλων διανοητών, αποτελούν ένα από τους βασικούς άξονες των επιχειρημάτων της. Τέλος, η Κατερίνα Μάτσα αξιοποιώντας τη μεγάλη της εμπειρία στο ζήτημα της εξάρτησης διαπραγματεύεται με επάρκεια και σαφήνεια τη διπλή φύση του προβλήματος της εξάρτησης, ως αιτία τοποθέτησης ενός ανθρώπου στο περιθώριο, αλλά ταυτόχρονα και ως μια από τις πιθανές συνέπειες ενός ανθρώπου που κινείται στο φάσμα του αποκλεισμού. Οι κυρίαρχες πολιτικές αντιμετώπισης με άξονα τη μείωση της βλάβης σύμφωνα με τη συγγραφέα «...συντηρούν το θεσμοθετημένο έλεγχο όλης αυτής της κοινωνικής ομάδας».

“Μαρτυρίες από Άσυλα και Ξενώνες”

Μαρία Σ. Φαφαλιού

Προλογικό σημείωμα: «Ο λόγος των αποκλεισμένων»

Μιχαήλ Σάββας

Ο «λόγος των αποκλεισμένων» αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο κάθε προσπάθειας κριτικής του κοινωνικού αποκλεισμού, σύμφωνα με τον Σάββα Μιχαήλ, ο οποίος προλογίζει μαρτυρίες ανθρώπων κλεισμένων σε ψυχιατρικά άσυλα και ξενώνες. Περιλαμβάνονται κείμενα, αποσπάσματα και ποιήματα που προέρχονται είτε από το έργο «*Ιερά Οδός 343*», *Μαρτυρίες Από το Δρομοκάϊτειο*» είτε από το προσωπικό αρχείο της Μαρίας Φαφαλιού. Με άμεσο τρόπο μεταφέρονται τα βιώματα, οι σκέψεις, τα συναισθήματα και οι προσδοκίες των ανθρώπων που συνέδεσαν μέρος της ζωής τους με δομές των ελληνικών ψυχιατρικών νοσοκομείων.

Συντακτική Ομάδα

Για μια κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική της αλληλεγγύης και της ενδυνάμωσης ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό*

Σκεύος Παπαϊωάννου**

Κάλλιον προλαμβάνειν παρά θεραπεύειν

A. Εισαγωγικές σκέψεις

Ζούμε σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών. Ένας μεγάλος μετασχηματισμός βρίσκεται σε εξέλιξη και ο οποίος, ανεξάρτητα αν πρόκειται για μετανεωτερικότητα, για ένα ανορθολογικό πρόγραμμα της νεωτερικότητας, για μια καπιταλιστική ή μετακαπιταλιστική κοινωνία, για μια κοινωνία των κινδύνων ή για μια κοινωνία της πληροφορίας και της γνώσης, έρχεται από πολύ μακριά και δεν αφήνει τίποτα ανέπαφο.

Ούτως ή άλλως η νεοφιλελεύθερη αντίληψη έχει διαδοθεί ανά τον κόσμο δίκην επιδημίας και απειλεί με αλλαγή εποχής, αλλαγή παραδείγματος. Αυτή παράγει και απειθερώνει τεράστιο δυναμικό από ανασφάλεια, αδυναμία, κοινωνική απένταξη και περιθωριοποίηση, ανεργία, φτώχεια, ανισότητες και ανορθολογικότητα, αποσυνθηκοποίηση, εξατομίκευση.

Οικείες δομές και κοινότητες αλληλεγγύης, αξίες, συμπεριφορές και στρατηγικές ζωής διαβρώνονται, αποδυναμώνουν και δεν προσφέρουν πλέον καμιά σιγουριά. Αγώνες αιώνων για μια τάξη της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της αλληλεγγύης, της ισότητας και της δικαιοσύνης αμφισβητούνται. Όλα αυτά παγκοσμιοποιούνται και ισχύουν όχι μόνο για τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και για χώρες της περιφέρειας γενικά και ιδιαίτερα για τις αγροτικές και δομικά μη αναπτυγμένες περιοχές.

«Ποτέ άλλοτε στην ιστορία αυτού του πλανήτη και της ανθρωπότητας δεν έπληξαν η βία, η ανισότητα, ο αποκλεισμός, η πείνα και διαμέσου αυτών η οικονομική καταπίεση τόσες πολλές ανθρώπινες υπάρξεις».¹

Στις τελευταίες μάλιστα περιοχές η κατάσταση είναι ακόμη πιο δραματική, αφού αντιδρούν πολύ αργά έναντι αυτών των αλλαγών και μάλιστα, απροετοίμαστες όπως είναι, αντιδρούν, βασιζόμενες σε παραδοσιακές μορφές συνείδησης και συμπεριφοράς, αμυντικά, εν μέρει με απόλυτη απόρριψη, εν μέρει με άκριτη αποδοχή ή ακόμη και με έναν αναποτελεσματικό συνδυασμό και των δυο.

Σε μια τέτοια μεταβατική φάση από την παράδοση στη νεωτερικότητα διαλύονται παλιές δομές, αλλά δεν δημιουργούνται νέες και πάντως όχι αμέσως. Εξάλλου οι όποιες προσπάθειες δημιουργίας δομών προέρχονται συνήθως από τα πάνω και ειδικότερα στην Ελλάδα με αφορμή την ύπαρξη πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η κοινωνία των πολιτών, εθισμένη σε μια δημοκρατία μέσω αντιπροσώπων, τους οποίους θεωρεί συνήθως ως υπόχρεους προσωπικών εξυπηρετήσεων, είναι απλώς θεατής μιας εξέλιξης την οποία βιώνει εν μέρει καρτερικά εν μέρει τραυματικά.

Οι υποκειμενικές δομές είναι βέβαια πιο επίμονες και δύσκαμπτες ενάντια σε αλλαγές και βρίσκονται σε σχέση ασύγχρονη, αναντίστοιχη προς

* Βασικά σημεία αυτής της εργασίας αποτελούν μέρος μιας εισήγησης που πραγματοποιήθηκε στο Συνέδριο: «Κοινωνική Πολιτική και Τοπική Αυτοδιοίκηση - Η Αναπτυξιακή προοπτική» που διοργάνωσε ο Δήμος Κορυδαλλού από 19 μέχρι 20 Μαΐου 2006 στον Κορυδαλλό Αττικής.

** Καθηγητής Κοινωνιολογίας και Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, τηλ. & fax: 0030-28310-77486, e-mail: skevos@social.soc.uoc.gr.

1. Siebel Walter, «Armut oder Ausgrenzung?», στο: Leviathan, Heft 1/1997, σελ. 74.

τις αντικειμενικές συνθήκες. Η κοινωνική διαδικασία εκσυγχρονισμού οδηγεί στο επίπεδο των σχέσεων ζωής σε φαινόμενα μιας **κοινωνικής αλληλογίας**, που διαλύουν το σχετικά σταθερό και προβλέψιμο σύνθετο παιγνίδι των οικονομικών, αξιακών και πολιτιστικών κανόνων με τους υποκειμενικούς τρόπους επεξεργασίας και πρότυπα προσανατολισμού, το οποίο μέχρι τώρα χαρακτηριζε μια συλλογική σχετικά ισχύουσα **κατανόηση της κανονικότητας** («κανονική» ζωή, «κανονική βιογραφία»). Αυτό σημαίνει όμως, ταυτόχρονα, ότι ένας μεγάλος αριθμός διασυνδέσεων μεταξύ των συνθηκών ζωής και των πρότυπων των υποκειμενικών τρόπων ζωής έγινε εφικτός και (τουλάχιστον εν μέρει) κοινωνική πραγματικότητα. Ο Münchmeier μιλάει σε σχέση με αυτό το φαινόμενο για έναν «**πολιθηλασισμό των προτύπων κανονικότητας**». Η διάλυση της **συλλογικής δεσμευτικότητας του θεσμού της «κανονικής βιογραφίας»** συνεπάγεται ταυτόχρονα την «**εξατομίκευση**» των προτύπων ζωής. Αυτό σημαίνει ότι αυτά θα πρέπει να τύχουν επεξεργασίας, να παραχθούν και να νομιμοποιηθούν ατομικά και μάλιστα συγκριτικά πιο έντονα.² Αυτό οδηγεί σε μια σειρά από φαινόμενα κρίσης, που θέτουν παραδοσιακές δομές υπό αμφισβήτηση. Όσο βέβαια οι παραδοσιακές δομές λειτούργουν ακόμη, είναι αυτές σε θέση να αντιμετωπίζουν τις κρίσεις αποτελεσματικά, έτσι που να αποφεύγονται οι δραματικές αρνητικές επιδράσεις.

Η συζήτηση γύρω από αυτά τα φαινόμενα έχει ενταθεί τα τελευταία χρόνια, ωστόσο διεξάγεται αντιφατικά και κυρίως σε σχέση με «οδηγίες και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Κυρίαρχο ρόλο σε αυτή τη συζήτηση κατέχει η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού». Χωρίς να έχουμε ως κύρια πρόθεση στο πλαίσιο αυτής της εργασίας τη συστηματική κριτική ανάλυση αυτής ή άλλων παρόμοιων εννοιών,³ θα πρέπει να μας επιτραπούν ορισμένες παρατηρήσεις. Η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως εξάλλου και η χρήση άλλων εννοιών, μπορεί να παραπέμπουν συνειρμικά σε ριζοσπαστικές παραδόσεις και τρόπους

σκέψης και πράξης, ουσιαστικά ωστόσο προκαλούν σύγχυση και συσκότιση γύρω από καυτά κοινωνικά προβλήματα και ιδιαίτερα όσον αφορά την ιστορική και κοινωνική τους γενεσιουργό διαδικασία. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι το *Sammelsurium* όλων των δεινών, προβλημάτων, καταστάσεων και ομάδων που αποκλίνουν από το υποτιθέμενο ενσωματωμένο, ενιαίο, συμπαγές και ομοιογενές κοινωνικό σώμα. Χαρακτηρίζει συμπτώματα και αποτελέσματα δυσλειτουργίας κοινωνικών συστημάτων που μπορεί να είναι οικονομικού, κοινωνικού, πολιτιστικού χαρακτήρα, αλλά αφήνει ασαφή και απροσδιόριστη τη διαδικασία «αποκλεισμού», μεταθέτοντας το πρόβλημα από τις δομές και τις κοινωνικές σχέσεις στο ατομικό και θεσμικό επίπεδο, με αποτέλεσμα τον σαφή προσδιορισμό των πολιτικών, των μέτρων για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού: χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και συμπεριφορές του κοινωνικά αποκλεισμένου θα πρέπει να αλλάξουν για να καταστεί δυνατή η κοινωνική επανένταξή του. Ο ασαφής και απροσδιόριστος χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού του προσδίδει μια περίπου μεταφυσική διάσταση, με αποτέλεσμα να εκλαμβάνεται συχνά από τους πληττόμενους ως μοιραίο και να αποφεύγεται έτσι ο κριτικός αναστοχασμός και η αναζήτηση των αιτίων στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, εκμετάλλευσης, καταπίεσης.

Η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού θεωρεί τους κοινωνικά αποκλεισμένους και ανεξάρτητα από τους λόγους αποκλεισμού (φτωχοί, άνεργοι, άστεγοι, μετανάστες, εξαρτημένοι, ψυχασθενείς κλπ.), ως μια ομοιογενή, συμπαγή κοινωνική ομάδα, κοινωνική τάξη και αντίστοιχα τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, που είναι ενσωματωμένα, τα θεωρεί επίσης ως μια κοινωνική τάξη χωρίς εσωτερικές αντιθέσεις. Αυτή η άποψη προφανώς εξυπηρετεί το *status quo*, αφού οι μεν ενσωματωμένοι –ως ομοιογενοποιημένη ομάδα– υπογραμμίζουν την αρμονία και την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας, ενώ οι αποκλεισμένοι εκλαμβάνονται ως απειλή ακριβώς αυτής της αρ-

2. Münchmeier Richard, «Krise als Chance», στο: Rauschenbach/Gängler (Hrsg.): *Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft*, Neuwied, Krieffel, Berlin, 1992, (σελ. 133-147), σελ. 134 κ.ε.

3. Αυτό θα γίνει στην εργασία του Θανάση Αλεξίου, που συμπεριλαμβάνεται σε αυτό τον τόμο.

μονίας, που μάλιστα ευθύνονται προσωπικά για την δυσμενή κοινωνική κατάστασή τους.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στοιχεία μιας εναλλακτικής κοινωνικής πολιτικής, κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής παιδαγωγικής σε σχέση με τον κοινωνικό μετασχηματισμό στον αγροτικό, νησιωτικό και περιφερειακό χώρο που οδηγούν ή απειλούν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Β. Φαινόμενα κρίσης και υποθέσεις για μια διέξοδο

Με δεδομένο το ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό, που μας βάζει προ αλλαγών στο επίπεδο θεσμών που αφορούν στην οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό, τις κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά προβλήματα, φαίνεται μια οικονομία της αλληλεγγύης, οικολογικά, κοινωνικά και πολιτιστικά συμβατή να είναι όχι μόνο λογική και αυτονόητη, αλλά και κάτω από τις σημερινές συνθήκες, η μόνη εφικτή και επείγουσα απάντηση στα επαπειλούμενα και συσσωρευμένα κοινωνικά προβλήματα, και ιδιαίτερα αυτά του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανεργίας.

Ιδιαίτερα σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών οι μεταβολές αυτές προσλαμβάνουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, αφού έρχονται να αμφισβητήσουν δομές, θεσμούς, διαδικασίες και πρακτικές με μεγάλη σταθερότητα εδώ και αιώνες. Η οικονομία π.χ. με καθαρά οικογενειακό και ανταλλακτικό χαρακτήρα τείνει να ενταχθεί πλήρως στη λεγόμενη ελεύθερη καπιταλιστική αγορά, ενώ ταυτόχρονα διαδικασίες αστικοποίησης και εξατομίκευσης έχουν αλλάξει ριζικά τη δομή, τη λειτουργία και το χαρακτήρα της οικογένειας. Όλες οι κοινοτιστικές και συλλογικές δομές και πρακτικές παρουσιάζουν χαρακτηριστικά διάλυσης και θρυσματισμού.

Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία φαίνεται η ανθρώπινη εργασία όχι μόνο να μην είναι απαραίτητη για την οικονομική ανάπτυξη, αλλά να είναι και εμπόδιο. Για τα άτομα οι συνέπειες αυτών των ριζικών αλλαγών, όπως ανεργία, φτώχεια και

κοινωνικός αποκλεισμός, όχι μόνο είναι συνδεδεμένες με πρωτόγνωρες ανασφάλειες των προσδοκιών σχετικά με τις προοπτικές και τα σχέδια ζωής τους, αλλά επιδρούν δραματικά στην ψυχική υγεία των ανθρώπων και διαβρώνουν την κοινωνική αλληλεγγύη. Οι κοινωνικές και οικονομικές πολώσεις μεταξύ και εντός των πόλεων και των περιφερειών, όπως και η εμφάνιση συσσωρευμένων προβλημάτων σε ορισμένα τμήματα των πόλεων και των περιφερειών, έχουν φτάσει σε ένα δραματικό σημείο. Απογοήτευση, φόβος, παραίτηση, απόσυρση και άσκοπη βία είναι αντιδράσεις που γίνονται αντιληπτές στο πλαίσιο της κοινότητας. Για όλο και περισσότερους ανθρώπους τίθεται το ερώτημα για μια βιογραφική προοπτική και για τη δυνατότητα κατοχύρωσης της ύπαρξης από τη δική τους και μόνο δυνατότητα. Οι κοινωνίες καλούνται να απαντήσουν στο ερώτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των ανθρώπων, τους οποίους φαίνεται να μην χρειάζεται πλέον η παγκοσμιοποίηση. Το γεγονός αυτό έχει συνέπειες για την κατανόηση του κράτους δικαίου και ευημερίας. Όταν άνθρωποι και ολόκληρες περιοχές δεν είναι πλέον απαραίτητες για την οικονομική ανάπτυξη, μπορούν και πρέπει να βρεθούν σε αυτές τις κοινωνικές κοινότητες άλλοι, εναλλακτικοί δρόμοι. Η κοινωνική πολιτική που στόχο είχε την εξασφάλιση κανονικών σχέσεων εργασίας για όλους και συνδέονταν με την προσπάθεια να εξαλειφθούν οι κίνδυνοι κοινωνικής απένταξης και περιθωριοποίησης έχει χάσει τη βάση και τη λειτουργία της. Πολύ περισσότερο μάλιστα η ευθύνη για τέτοια φαινόμενα αποδίδεται στα ίδια τα άτομα. Με αυτή τη λογική τα θύματα γίνονται θύτες. Αυτό συμβαίνει τη στιγμή που, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, το ύψος και ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο που θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων σε όλο τον πλανήτη. Αυτό το όνειρο ωστόσο μετατρέπεται στο αντίθετό του, αφού η παραγωγικότητα της απενταγμένης από την κοινωνία οικονομίας δεν στοχεύει πλέον στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, αλλά έχει γίνει αυτοσκοπός.

Οι άνθρωποι στις βιομηχανικές αναπτυγμένες κοινωνίες απωθούνται στις μικρές τοπικές κοι-

ωνίες και κοινότητες, οι οποίες πρέπει πάλη να γίνουν ο κεντρικός τόπος για την εξασφάλιση και τη διαχείριση της ζωής. Οι τοπικές κοινωνίες και κοινότητες καλούνται επομένως να διαμορφώσουν τις συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να ξαναβρούν προοπτική, νόημα και περιεχόμενο στη ζωή. Η εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης, κοινωνικής συμμετοχής, αλληλεγγύης και συλλογικής ανάπτυξης, αλλά και της διατήρησης και ανάπτυξης του κοινωνικού κεφαλαίου στις τοπικές κοινωνίες, πρέπει να αποτελούν κεντρικούς στόχους των τοπικών κοινωνιών. Φαίνεται λοιπόν να είναι απαραίτητη μια ενεργός και ενεργοποιητική κοινωνική πολιτική, η οποία να υποστηρίζει λύσεις οικολογικά, κοινωνικά και πολιτιστικά συμβατές με τη συμμετοχή των ανθρώπων στις τοπικές κοινωνίες. Όλες οι τοπικές κοινωνικές δυνάμεις και θεσμοί που αντιλαμβάνονται τα προστάγματα των καιρών θα πρέπει να συμμετάσχουν στην προσπάθεια οικοδόμησης ενός τοπικού κοινωνικού κράτους, το οποίο θα εξασφαλίζει μια πιο δίκαιη διανομή των κοινωνικών αγαθών και ευκαιριών. Θα πρέπει να συμβάλουν στην αποκατάσταση των διαρρηγμένων πολιτιστικών, κοινωνικών, οικολογικών και οικονομικών σχέσεων στις τοπικές κοινωνίες και να αποχαιρετήσουν ρητά και κατηγορηματικά ατομικιστικές απαντήσεις σε συλλογικά ερωτήματα. Τα νέα συλλογικά ερωτήματα και κοινωνικές, οικολογικές, πολιτιστικές και οικονομικές αναπτυξιακές ανάγκες θα πρέπει να αποτελούν τον οδηγό για την αναζήτηση επαρκών και ικανοποιητικών λύσεων με προοπτική.⁴

Το ζητούμενο λοιπόν είναι να δημιουργηθούν νέες δομές, που αφορούν στο σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας και συνύπαρξης, που ενώ θα στηρίζονται σε όρους δημοκρατίας, αλληλεγγύης, συνεργασίας, ισότητας, ενδυνάμωσης και κοινωνικής χειραφέτησης, θα σκοπεύουν ταυτόχρονα στην εξασφάλιση των υλικών όρων για την επιβίωση, την ισόρροπη, αειφόρο, οικο-λογική, κοι-

νωνική και οικονομική ανάπτυξη που αναδεικνύει τον πολιτισμό, τη παράδοση και τη φύση σε πρωταρχικής σημασίας παράγοντες για τον παραπάνω σκοπό και που ταυτόχρονα θα πρέπει –για αυτό ακριβώς το λόγο– να συμβάλει στη διατήρηση, την ανάπτυξη και την εξέλιξή τους. Σε σχέση με αυτές τις διαπιστώσεις έχουν οι απόψεις του Ferdinand Tönnies από το βιβλίο του *Gemeinschaft und Gesellschaft*, (1887) και σήμερα ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

«Όταν μετά από τις δραματικές δονήσεις που προκαλεί το καπιταλιστικό-κοινωνικό παγκόσμιο σύστημα, τώρα επιπλέον ενεργοποιεί ασύστολα τις διαλυτικές του δυνάμεις· όταν μπροστά σε αυτά τα φαινόμενα δυναμώνει η φωνή για «κοινότητα» –[...]– τότε μπορεί πιθανά να αποκτήσει αυτή η φωνή ακόμη πιο μεγάλη εμπιστοσύνη, όσο πιο λίγο διαδηλώνεται μια μεσοιανική ελπίδα με την επίκληση του «*πνεύματος*»· γιατί το πνεύμα ως ένα ιδιαίτερο ον υπάρχει πραγματικά μόνο στην πίστη σε φαντάσματα· για να *ζήσει* κανείς, θα πρέπει να φαίνεται ότι τον αγγίζει το σώμα μιας ικανής να ζήσει και να αναπτυχθεί αρχής· μια τέτοια, είναι η ιδέα της συνεταιριστικής αυτοεξασφάλισης, όταν βεβαίως ξέρει να αυτοπροστατευτεί από τη διαπίσθηση στην λειτουργία μιας απλής επιχείρησης».⁵

Γ. Παρέκβαση: η κρίση ως ευκαιρία

Ενώ αυτές οι κρίσεις κατανοούνται συνήθως ως καταστροφή, αποδιοργάνωση και απειλή, μπορούν αυτές επίσης να κατανοηθούν ως ευκαιρία. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός συνδέεται εξάλλου πάντα με κρίσεις.⁶

«Η παράδοση των καταπιεσμένων μας διδάσκει ότι η εξαιρετική κατάσταση στην οποία ζούμε, αποτελεί τον κανόνα. Θα πρέπει να οδηγηθούμε σε μια έννοια της ιστορίας που να ανταποκρίνεται σε αυτό. Τότε θα αναχθεί σε καθήκον μας η επιβολή της

4. Βλέπε σχετικά, Susanne Elsen, *Gemeinwesenökonomie-eine Antwort auf Arbeitslosigkeit, Armut und soziale Ausgrenzung?*, Luchterhandverlag 1998, σελ. 7 κ.ε.

5. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Neudruck der achten Auflage von 1935, 3, unveränderte Auflage 1991, S. 175.

6. Papaioannou Skevos, *Modernisierung und Bildung in Griechenland*, Vol. Nr. 27, Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung Universität Bremen, 1994, σελ. 15 κ.ε.

πραγματικής εξαιρετικής κατάστασης.»⁷ έγραψε ο Walter Benjamin στις *Geschichtsphilosophische Thesen* (Ιστορικοφιλοσοφικές θέσεις). Από τα ελληνικά γνωρίζουμε ότι: «Ουδέν μονιμότερον του προσωρινού». Παρ' όλο που η κρίση θεωρείται κάτι το ξαφνικό, έντονο και προσωρινό, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ανθρώπινη ιστορία είναι γεμάτη από αλληλοδιαδεχόμενες και αλληλοσυνδεόμενες κρίσεις. Ανεξάρτητα από το που οφείλεται αυτό, η «κατάσταση κρίσης» έχει αποκτήσει μια εμμονή και μονιμότητα. Η κρίση, είτε θεωρείται αυτή ως μια νομοτελειακά αναγκαστική και μεταφυσικά επενδεδυμένη αποκάθλυψη, είτε ως συνεπές αποτέλεσμα ενός ιστορικά συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή του βιομηχανικού καπιταλισμού, φώλιασε σε μας και απειλεί να γίνει κανονικότητα της ζωής μας. Ως συστατικά στοιχεία του βιόκοσμου και της εμπειρίας των ανθρώπων μπορούν οι κρίσεις να προκαλέσουν αντιδράσεις και αντιστάσεις, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα είτε την υπέρβαση –μετασχηματισμό και/ή κάθαρση των καταστάσεων κρίσης– είτε μια αμυντική, παθητική στάση. «Αλλά όπου υπάρχει κίνδυνος, μεγαλώνει και η δυνατότητα σωτηρίας» (Hölderlin).

Από την έννοια κρίνουν προέρχονται οι έννοιες κρίσις, κριτική, κρίσιμος, κριτήριο, κριτής κλπ. Κρίνουν σήμαινε αρχικά αξιολογώ, εκτιμώ, ερευνώ, αποφασίζω, κρίνω (ασκώ κριτική), αποφαινομαι, υποψιάζομαι, φρονώ, υποθέτω, νομίζω, σχολιάζω. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ωστόσο, εμπεριέχεται μια συστηματική θεμελίωση στη βάση κριτηρίων και μια αγωνιστική, προσανατολισμένη προς τη διένεξη στιγμή.

Αναλογικά με τα παραπάνω κρίσις σημαίνει αφενός αξιολόγηση, ετυμηγορία, τοποθέτηση/θέση, εκτίμηση, διερεύνηση, απόφαση, απόφανση, γνώ-

μη, ικανότητα κρίσης, ευθυκρισία, δικαστική απόφαση, και αφετέρου κίνδυνο, κορύφωση δυσμενούς στιγμής, μια ακραία, οριακή στιγμή, που τοποθετείται άμεσα πριν από ένα ριζοσπαστικό, ανατρεπτικό γεγονός, του οποίου η ανάπτυξη και η τελείωση προκαλεί μια εντελώς νέα κατάσταση.

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι ήδη ο Ιπποκράτης, ο Κώος (460-377 π.Χ.) πριν από περίπου 2500 χρόνια χρησιμοποίησε την έννοια κρίσις⁸ σε σχέση με την ιατρική. Ο Ιπποκράτης συμπεριλήμβανε στην ιατρική έννοια της κρίσεως στοιχεία που είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για μια κοινωνιολογική έννοια της κρίσης: Η κρίση εμφανίζεται πάντα, όταν κατά τη διάρκεια μιας αρρώστιας υπάρχει μια αποφασιστική μεταβολή που μπορεί να οδηγήσει σε πλήρη ίαση, σε κώμα ή στο θάνατο.⁹ Αυτό σημαίνει ότι σε περίπτωση κρίσης δεν έχει ειπωθεί ακόμα η τελευταία λέξη. Είναι η στιγμή στην οποία συνυπάρχει ο κίνδυνος με την ελπίδα.

Ανεξάρτητα από το εάν αντιλαμβανόμαστε την κρίση ως θετική δυνατότητα υπέρβασης κρίσιμων καταστάσεων ή ως απειλή ενάντια σε υπάρχουσες και θετικά αξιολογούμενες καταστάσεις και προσπαθούμε να την αποτρέψουμε, χρειαζόμαστε κριτική.

«Η σχέση σημασίας μεταξύ κρίσης και κριτικής δεν εξαφανίστηκε ιστορικά ποτέ. Γι' αυτό θα πρέπει κάθε έννοια της κρίσης να μένει συνδεδεμένη με μια έννοια της κριτικής».¹⁰ Η συνείδηση της κρίσης μπορεί μόνο διαμέσου της κριτικής να αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία για τη δράση, έτσι που να γίνει δυνατόν να κατανοηθεί η κρίση ως ευκαιρία. Υπό αυτή την έννοια ο ρόλος της κριτικής επιστήμης και της διανόησης δεν είναι η τεχνοκρατική, συστημική αντιμετώπιση και διαχείριση της κρίσης, αλλά αντίθετα η πρόκληση κρίσεων διαμέσου της

7. Benjamin Walter: *Geschichtsphilosophische Thesen*, στο: Benjamin Walter: *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*, Frankfurt a.M., 1965, (σελ. 78-94), σελ. 84.

8. Ιπποκράτης, *Περί κρίσιων*, στο: Άπαντα, τόμ. 3, εκδ. Κάκτος 1992, καθώς και στο *Περί κρίσιμων*, ό.π.

9. Starm R., *Historische Aspekte des Krisenbegriffs*, στο: Jänicke M. (Hrsg.): *Politische Systemkrisen*, Köln, 1973, σελ. 53, όπως αναφέρεται στο: v. Alemann U.: *Krisen der Arbeitsgesellschaft - Katharsis der Interessenvermittlung ?*, στο: Mattes J. (Hrsg.): *Krise der Arbeitsgesellschaft Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*, Frankfurt a. M., 1983, (σελ. 535-553), σελ. 535.

10. Becker E. & Jahn T., *Soziale Ökologie als Krisenwissenschaft*, Frankfurt a. M. 1989, 2. έκδοση, AP1 από τη σειρά: *Sozial-ökologische Arbeitspapiere*, της Ερευνητικής Ομάδας *Soziale Ökologie*, σελ. 6. Οι συγγραφείς στηρίζονται σχετικά στον Kossel R.: *Kritik und Krise*, Frankfurt a. M., 1973.

κριτικής, ακόμη και εκεί που δεν υπάρχουν. Όλες οι μεγάλες ιδέες και πράξεις, επιστημονικές, πολιτιστικές και πολιτικές, που υπερβαίνουν τα δεδομένα και οδηγούν σε ριζικές αλλαγές, προκαλούν κρίσεις. Η κρίση μπροστά στην οποία βρισκόμαστε όχι μόνο δεν αλλιάζει το ρόλο του διανοούμενου, του πραγματικού πολιτικού και του κάθε κριτικά σκεπτόμενου πολίτη, αντίθετα μάλιστα τον κάνει πιο επιτακτικό και αναγκαίο.

Κατά τον Umberto Eco, ο οποίος αποδεχόμενος την ελληνική κλασική έννοια της κρίσης, διακρίνει την αρνητική της σημασία από τη θετική, «ο διανοούμενος υποχρεούται, σε αντίθεση με τον πολιτικό, να παράγει κρίσεις ακόμη και εκεί που δεν υπάρχουν. Κάθε εφεύρεση στο πεδίο των φυσικών και των ανθρωπιστικών επιστημών, μια επιστημονική επανάσταση, η οποία καταρρίπτει, περιθωριοποιεί ή αντικαθιστά μέχρι τώρα ισχύουσες αρχές ή επιστημονικά παραδείγματα, προκαλεί κρίση. Κάθε δημιουργικός Λόγος (Diskurs) ακόμη κι αν είναι ένα ποίημα, ένα φιλήμ, ένας μεταφυσικός στοχασμός, προκαλεί κρίση, αφού ερμηνεύει τον κόσμο με ένα πρωτόγνωρο τρόπο... Το καθήκον του δεν είναι η νομιμοποίηση αυτού που υπάρχει... Γι' αυτό δεν επιτρέπεται ο πολιτικός να απαιτεί από το διανοούμενο, να θεραπεύσει την κρίση... Ο διανοούμενος, ακόμη και όταν είναι πολιτικά στρατευμένος, δεν αποτελεί την γκάιντα της επανάστασης (και πολύ λιγότερο της αντεπανάστασης/της παλινόρθωσης). Ρωτήστε μας, εάν θέλετε, για τα αίτια της κρίσης. Αλλά μην απαιτείτε από μας καμιά συνταγή, γιατί όλοι οι άρρωστοι και όχι μόνο οι κατά φαντασία ασθενείς, είναι συνεργάτες της αρρώστιας τους. Προκαλέστε μας καλύτερα να παράγουμε κρίσεις, κρίσεις, περισσότερες κρίσεις, με την έννοια της κριτικής, της εκτίμησης, της υποψίας, της ανησυχίας, της ερμηνείας και της διένεξης».¹¹

Αυτό προϋποθέτει την κατανόηση, ότι όταν μας μιλούν για κρίσεις τις οποίες, τάχα στο τέλος θα τις υπερβούμε, μας εγκλωβίζουν σε μια αυταπάτη.¹² Η οικονομική ανάπτυξη, όπως όλα δείχνουν,

δεν έχει αντίστοιχη αυξητική επίδραση στην απασχόληση, ούτε στο επίπεδο ζωής όλων. Εξάλλου, «καμιά πρόοδος του κόσμου δεν επιτρέπει να αγνοηθεί ότι σε απόλυτους αριθμούς ποτέ, ποτέ πριν επί της γης τόσο πολλοί άνδρες, γυναίκες και παιδιά δεν ήταν σκλάβοι, πέθαναν από πείνα ή θανατώθηκαν».¹³

Ας κρατήσουμε σε αυτό το σημείο, ότι η πολιτική, εκτός από τη διαχείριση των καθημερινών υποθέσεων, έχει μια κοινωνική εντολή: να ασκεί κριτική, να αποκαλύπτει, να διαφωτίζει, να παράγει και να ασκεί πολιτισμό και παιδεία, να συμβάλει στη δημιουργία ενός άλλου κόσμου, όπου οι άνθρωποι θα δημιουργούν, θα εκφράζονται ελεύθερα, θα βρίσκουν νόημα στη ζωή, θα ερωτεύονται, θα ονειρεύονται και θα χαίκευουν ουτοπίες κοντινές και μακρινές, ενάντια στο σκοταδισμό, τη μεταφυσική, τη θεοκρατία και τις θρησκοληψίες, τον τεχνοκρατισμό, το λαϊκισμό, την αλληλοτίρωση, τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις μισαλλοδοξίες.

Δ. Ο μεγάλος μετασχηματισμός των μικρών τοπικών κοινωνιών

1. Εισαγωγικές σκέψεις

Το κεντρικό θέμα, γύρω από το οποίο στρέφονται οι σκέψεις μας σε αυτό το κεφάλαιο αυτής της εργασίας, είναι να διαπιστώσουμε τις διαδικασίες μετασχηματισμού, οι οποίες εμφανίζονται στις τοπικές κοινωνίες στην Ελλάδα. Η πίεση εκσυγχρονισμού πάνω στις τοπικές κοινωνίες προκαλεί βίαιες αλλαγές και συγκρούσεις, αλλά και έμμενες αντιστάσεις. Η σύγκρουση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Ενώ μπορούμε με σιγουριά να υποθέσουμε ότι οι παραδοσιακές δομές στο άμεσο μέλλον θα αποσταθεροποιηθούν, πρέπει ταυτόχρονα να διαπιστώ-

11. Umberto Eco, Vortrag auf dem Kongreß «Création et developement» im Februar 1983 an der Sorbonne in Paris, abgedruckt in der Frankfurter Rundschau vom 19.03.1983.

12. Viviane Forrester, Der Terror der Ökonomie, Wien 1997, σελ. 8.

13. Jacques Derrida, Marx' Gespenster, Frankfurt am Main 1996, σελ. 139.

σουμε ότι θα αποκρυσταλλωθούν δραματικές εξελίξεις με αντιπαραγωγικά χαρακτηριστικά αναφορικά με την προοπτική μιας υπέρβασης του κενού μεταξύ των δύο διαφορετικών χρόνων, του παραδοσιακού και του σύγχρονου, αλλά επίσης και σε σχέση με έναν εποικοδομητικό διάλογο μεταξύ τους. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να απελευθερώσει η διαφοροποίηση του χρόνου ένα δυναμικό κινδύνων, το οποίο να έχει στη μια ή στην άλλη περίπτωση ακραία χαρακτηριστικά. Η βίαιη μεταβολή των αντικειμενικών συνθηκών, που προκαλείται διαμέσου του ανοίγματος των τοπικών κοινωνιών στον εκσυγχρονισμό ή της εισβολής του σε αυτές και που όλο και περισσότερο κυριαρχείται από τη λογική της ελεύθερης αγοράς, αντιπαράκειται με μια συνείδηση, ένα σύστημα αξιών και ένα πολιτισμό, που εμμένουν στο δικό τους παραδοσιακό κοινωνικό χρόνο. Τις περισσότερες φορές βρισκόμαστε μπροστά σε μια αντίφαση: Η διαφοροποίηση του χρόνου στις τοπικές κοινωνίες οδηγεί μεν σε αμυντική στάση έναντι της εισβολής του εκσυγχρονισμού, αλλά ταυτόχρονα έχουν αυτές ήδη αποδεχτεί βασικά στοιχεία του εκσυγχρονισμού και της νεωτερικότητας. Έτσι π.χ. όχι μόνο είναι αποδεχτές οι επιδοτήσεις της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, αλλά είναι σαφές ότι χωρίς αυτές οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών θα είχαν ένα πολύ πιο χαμηλό επίπεδο ζωής. Οι παρενέργειες, οι εξαρτήσεις κλπ., που συνδέονται με αυτές είναι ωστόσο ανεπιθύμητες. Αλλά ακριβώς αυτή η αντίφαση είναι αυτή που οδηγεί σε δραματικές αλλαγές, για τις οποίες οι τοπικές κοινωνίες φαίνεται να είναι απροετοίμαστες.¹⁴ Από την άλλη πλευρά διαθέτουν οι τοπικές κοινωνίες ένα «απόθεμα γνώσης», καθώς και πολιτιστικούς πόρους, όπως και αίσθημα κοινότητας, αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και γενικά κοινοτιστικές αξίες, που δεν έχουν χαθεί ή δεν έχουν χαθεί ακόμη εντελώς. Ακριβώς πάνω σε τέτοιους πόρους θα πρέπει να στηριχθούν εναλλακτικά μοντέλα κοινωνικής (και συνολικής αναπτυξιακής πολιτικής), που θέλουν να υπερβούν μια κοινωνική αναπτυξιακή πολιτική αποσπασματικού, αναληθητικού και θεραπευτικού χαρακτήρα.

2. Τοπικές Κοινωνίες και εναλλακτικές παρεμβάσεις

Βασική μας ιδέα είναι ότι οι τοπικές κοινωνίες έχουν μέλλον και μπορούν να αποτελέσουν χώρο εναλλακτικών μορφών ανάπτυξης και εφαρμογής μιας αναπτυξιακής κουλτούρας που να στηρίζεται και να στηρίζει τη δημιουργική φαντασία, τη δοκιμή, το πείραμα, την ανησυχία και την υπέρβαση στερεοτυπικών στρεβλών αντιλήψεων περί προόδου και ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον με τις τοπικές κοινωνίες είναι πως παρουσιάζουν ένα παράδοξο, που είναι ταυτόχρονα μειονέκτημα και πλεονέκτημα. Η σχετική «καθυστέρηση» της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού τους, που θεωρείται κατ' αρχήν μειονέκτημα, προκάλεσε τη διατήρηση δομών, αξιών, συσσωρευμένης γνώσης και ικανότητας, ποιότητας προϊόντων, ακόμη και μεθόδων παραγωγής που σήμερα ανακαλύπτονται ως βασικά στοιχεία ενός άλλου τύπου ανάπτυξης: μικρές μονάδες παραγωγής οικογενειακού τύπου, ποιοτικά, βιολογικά, παραδοσιακά προϊόντα σε συνδυασμό με τρόπους ζωής που πολλοί κάτοικοι της πόλης Έλληνες ή ξένοι θαυμάζουν και απολαμβάνουν. Με την επισήμανση ότι εδώ υπάρχει ο κίνδυνος κοινωνικού ρομαντισμού, να διευκρινίσουμε ότι δεν παραγνωρίζουμε τα τεράστια προβλήματα των κατοίκων αυτών των περιοχών και πολλά αρνητικά στοιχεία της παράδοσης, όπως επίσης δεν μας εκφράζουν συμπεριφορές, απόψεις και πρακτικές που αντιλαμβάνονται την παράδοση ως φοηκλήρ και ως είδος που ανήκει στο Μουσείο. Κατά την άποψή μας η παράδοση αυτών των περιοχών αποτελεί μια αστείρευτη πηγή πλούτου, η οποία δεν ανήκει στο παρελθόν, αλλά μπορεί να αποτελέσει την πρώτη ύλη, τη βάση μιας νέας ελπιδοφόρας αρχής. Με δεδομένη την οικολογική ευαισθητοποίηση και μεταστροφή των καταναλωτικών αναγκών και αντιλήψεων μεγάλου αριθμού ανθρώπων, μια τάση η οποία όλο και περισσότερο θα εντείνεται στο μέλλον, αποτελεί μοναδική ευκαιρία για αυτές τις περιοχές να οδηγηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Εκείνο που είναι απαραίτητο είναι

14. Παπαϊωάννου Σκεύος κ.ά., Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία, Ρέθυμνο/Ανώγεια 1998.

να υπάρξει μια συνολική στρατηγική που να σέβεται τον πυρήνα αυτών των προϋποθέσεων, να συμβάλει στη συνειδητοποίηση αυτών των δυνατοτήτων από τους κατοίκους και να εξασφαλίσει τους πόρους και την απαραίτητη, κάτω από τις σημερινές συνθήκες, γνώση και υποδομή για να μετατραπεί η παράδοση σε πρώτης τάξεως παραγωγική δύναμη.

Ενώ οι προοπτικές διάσωσης των βαθιά ριζωμένων δυναμικών και αποθεμάτων γνώσης, εμπειρίας, ικανότητας, δεξιότητας, δεν φαίνονται τόσο ευοίωνες, ο μόνος τρόπος αναστροφής είναι να δημιουργηθούν οι απαραίτητες κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και πολιτιστικές βασικές υποδομές. Οι όποιες ενισχύσεις οικονομικού ή άλλου χαρακτήρα που δεν έχουν το παραπάνω ως στόχο θα καταστρέψουν αυτές τις δυναμικές. Αντίθετα, στήριξη χρειάζεται η σύνδεση των οικονομικά ανίσχυρων κοινοτήτων της περιφέρειας με τις ανάγκες των κατοίκων των αστικών κέντρων των αναπτυγμένων χωρών που πλήττονται από οικολογική καταστροφή.

Μια από τις πιθανές στρατηγικές για την οικοδόμηση αυτής της σύνδεσης θα μπορούσε να είναι ένας οικολογικά προσανατολισμένος «αγροτουρισμός» από τη μια και ένα παραγωγικό δίκτυο οικολογικών, βιολογικών, παραδοσιακών προϊόντων, που να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες. Οι δραστηριότητες αυτές θα πρέπει να σέβονται τους θησαυρούς των αποκαλούμενων «περιθωριακών» περιοχών και να δημιουργούν ζωντανή επικοινωνία μέσω παραγωγικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών ή δικτύων στη βάση μιας εντατικής, ακόμα και προσωπικής συνεργασίας. Η ανάπτυξη ενός δικτύου μικρών παραγωγικών εργαστηρίων με αντικείμενα παραδοσιακού χαρακτήρα, εμπλουτισμένα με προδιαγραφές που υπαγορεύει η σύγχρονη κατάσταση, μπορεί να δημιουργήσει τις βασικές προϋποθέσεις μιας συνεταιρισμένης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης. Εάν μάλιστα τα εργαστήρια αυτά ήταν δυνατόν πολεοδομικά, γεωγραφικά να γειτνιάζον, σε ένα οικισμό αναπαλαιωμένων πα-

λιών κτισμάτων κατάλληλα διαμορφωμένων με κοινούς εκθεσιακούς χώρους κλπ., αυτό θα αποτελούσε πρώτης τάξεως αναπτυξιακό πρόγραμμα. Μια επιπλέον λειτουργία αυτών των εργαστηρίων πρέπει και μπορεί να είναι η εκπαιδευτική-επαγγελματική, αυτή της μαθητείας. Με άλλα λόγια να χρησιμοποιούνται συνειδητά ως Κέντρα μαθητείας και επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης.¹⁵

Αρκεί βεβαίως να διαγνωστεί αυτό και να διαμορφωθεί η κατάλληλη πολιτική. Μια οξυδερκής πολιτική που να υπερβαίνει το σύνηθες και να ανοίγει νέους δρόμους επεξεργαζόμενη την παρούσα κατάσταση στην ιστορική της διαδρομή και αντιλαμβανόμενη έγκαιρα τα όσα προμηνύονται. Η Ελλάδα είναι, λόγω ιστορικών, πολιτισμικών και γεωγραφικών δεδομένων, μια χώρα που κατεξοχήν αναπτύσσεται σε κατάσπαρτες μικρές ενότητες, γεγονός που έχει τις ενδογενείς δυσκολίες του, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, μια πρόκληση και μια δυνατότητα

Σ' αυτή τη συγκεκριμένη συγκυρία, και ενώ σε χώρες ήδη βιομηχανικά αναπτυγμένες διαπιστώνουμε ότι, παρόλο που (ή κύρια επειδή) η επίσημη πολιτική είναι ταγμένη να εξυπηρετεί τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα, γίνεται μια προσπάθεια, συγκρατημένη μεν αλλά συνειδητή, στήριξης εναλλακτικών προσπαθειών σε διάφορους τομείς, δε μπορούμε να διαπιστώσουμε κάτι ανάλογο στην ελληνική πολιτική. Αυτό σημαίνει πως οι όποιες προσπάθειες για μια συνειδητοποίηση θέσεων για μια μεταστροφή είναι δυνατόν να προέλθουν μόνο από σχετικά μικρές κοινωνικές ομάδες ή άτομα, πρωτοβουλίες και εναλλακτικά προγράμματα αυτοβοήθειας, που η πρακτική τους θα στηρίζεται στην αλληλεγγύη, στην αυτο- και αλληλοβοήθεια, στη συλλογικότητα, στη δημοκρατική αυτοδιοίκηση, στη μικρή κλίμακα παραγωγή, που να συνδέεται αρμονικά με το φυσικό, κοινωνικό, πολιτισμικό περιβάλλον και στη βάση μορφών οργάνωσης, διοίκησης και εργασίας που να εμπεριέχουν την άρση της αλλοτρίωσης, καταπίεσης και εκμετάλλευσης των συνεργαζομένων.

15. Βλέπε σχετικά: Παπαϊωάννου, Σκεύος κ.ά.(1998): Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία, [σελ. 189-203].

Η συνειδητοποίηση του σημαντικού κοινωνικο-παιδαγωγικού ρόλου των εναλλακτικών πρωτοβουλιών ως παραδειγμάτων στις τοπικές κοινωνίες μας οδηγεί να πιστεύουμε ότι το σύνολο των δραστηριοτήτων στην τοπική κοινωνία, οποιαδήποτε παρέμβαση ή δραστηριότητα, θα πρέπει να σχεδιάζεται και να εμπεριέχει – τόσο στη σύλληψη όσο και στην εφαρμογή – μια κοινωνικο-παιδαγωγική διάσταση, που να θεματοποιεί όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής με στόχο την συνειδητοποίηση, την πρόκληση δημόσιου διαλόγου και συμμετοχής των ιδίων των ενδιαφερομένων. Εδώ πρόκειται για μια κεντρική ιδέα, πάνω στην οποία πρέπει να στηρίζεται κάθε παρέμβαση στην περιοχή.

Ενώ είναι απαραίτητο όλες αυτές οι προσπάθειες να κατανοούνται και να οργανώνονται ως κοινωνικο-μαθησιακές προκλήσεις και διαδικασίες, θα πρέπει επιπλέον να συνδέονται και να συμπληρώνονται με πρωτοβουλίες πολιτιστικής, εκπαιδευτικής και επιμορφωτικής κατεύθυνσης, καθώς και με παρεμβάσεις κοινωνικής πολιτικής και προσασίας του περιβάλλοντος εναλλακτικού χαρακτήρα, χωρίς όμως να «εξέρχονται» και να αυτοπεριορίζονται από την καθιερωμένη κοινωνία, αλλά να αποτελούν την πραγματική εναλλακτική πρόταση και αντίσταση στα πλαίσια και σε αντιπαράθεση με δομές και αντιλήψεις που (ανα)παράγουν τα δοσμένα κοινωνικά και ανθρώπινα αδιέξοδα.¹⁶ Το «όραμα προς τα εμπρός», το ουτοπικό «όχι ακόμη», δεν συνίσταται πλέον στην ανακάλυψη ενός μακρινού Eldorado, μιας μακρινής Εδέμ, αλλά στο πρόταγμα για ανακατασκευή αυτού, μέρος του οποίου αποτελείται.¹⁷

Ε. Κοινωνικός μετασχηματισμός, τοπική κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική

1. Εισαγωγικές σκέψεις

Ενώ οι διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού, και ιδιαίτερα η αναδιάρθρωση των τοπικών οικονομιών, προκαλούν μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα, άγνωστα μέχρι τώρα σε αυτές τις κοινωνίες, εάν παρατηρήσουμε ωστόσο την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα, αλλά και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης – για την Αμερική αυτό ισχύει ούτως ή άλλως ανέκαθεν – θα διαπιστώσουμε ότι, σε πλήρη αρμονία με τις οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης,¹⁸ ξεκινά από τη θέση πως η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός οφείλονται σε ατομική ευθύνη και επομένως θα πρέπει να καταπολεμηθούν με μέτρα, τα οποία να στοχεύουν στην αλληλεγγύη των ιδίων των αποκλεισμένων. Αυτή η συντηρητική, νεοφιλελεύθερη εκδοχή της κοινωνικής πολιτικής υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα έλλειψης προσωπικών προϋποθέσεων ενσωμάτωσης των ιδίων των αποκλεισμένων. «Το πρόβλημα της ενσωμάτωσης μετατοπίζεται έτσι στους αποκλεισμένους. Αυτοί είναι εκείνοι, που θα πρέπει να γίνουν ενσωματώσιμοι».¹⁹ Το ερώτημα σε ποιες κοινωνικές σχέσεις θα πρέπει να ενσωματωθούν και σε ποιο βαθμό αυτές οι σχέσεις συμβάλλουν στη συστηματική αναπαραγωγή ανισοτήτων και κοινωνικού αποκλεισμού δεν τίθεται πλέον.²⁰

16. Βλ. σχετικά P. Alheit, (1990): "Abschied von der Lohnarbeit? Bemerkungen zu einer Erweiterung des Arbeitsbegriffs", στο Alheit P. et al (Hrg), (1990): Abschied von der Lohnarbeit? Universität Bremen, Forschungsreihe des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung, Bd. 12, (σελ.22-25). Βλέπε επίσης U. Beck, Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit, Frankfurt a/M 1988, σελ. 25.

17. E. Bloch, (1959): Das Prinzip Hoffnung, 3Bd., Frankfurt a/M., σελ. 1622 κ.ε., καθώς και σελ. 9 και 10.

18. Barthelheimer P., Sozialberichterstattung für die "Soziale Stadt". Methodische Probleme und politische Möglichkeiten, Frankfurt a. M., New York 2001, σελ. 60-61.

19. Kronauer M., Exklusion, Die Gefährdung des Sozialen im entwickelten Kapitalismus, [Typoskript], Göttingen 2000, σελ. 131, όπως αναφέρεται στο: Barthelheimer P., Sozialberichterstattung für die "Soziale Stadt". Methodische Probleme und politische Möglichkeiten, Frankfurt a. M., New York 2001, σελ. 61.

20. Herkommer S., Deklassiert, ausgeschlossen, chancenlos – die Überzähligen im globalisierten Kapitalismus, στο: S. Herkommer (Hrsg.), Soziale Ausgrenzungen. Gesichter des neuen Kapitalismus, Hamburg 1999, σελ. 10 κ.ε., όπως αναφέρεται στο: Barthelheimer P., Sozialberichterstattung für die "Soziale Stadt". Methodische Probleme und politische Möglichkeiten, Frankfurt a. M., New York 2001, σελ. 61.

2. Η σημερινή κατάσταση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα

Εδώ και δεκαετίες η κοινωνική πολιτική στην ελληνική Επαρχία, στις αγροτικές, ορεινές, μικρονησιωτικές κ.ά. περιοχές ήταν –και είναι ακόμη κατά πολύ– σχεδόν αποκλειστικά αρμοδιότητα του κράτους και περιορίζεται σε υποτυπώδη ιατροφαρμακευτική και ασφαλιστική κάλυψη.

Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '80 έγινε μια προσπάθεια για τη δημιουργία νέων δομών κοινωνικής πολιτικής σε όλη την επικράτεια. Αυτή την περίοδο μεταβιβάζονται επίσης αρμοδιότητες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση σε σχέση με ορισμένες δραστηριότητες κοινωνικής πολιτικής, όπως π.χ. η δημιουργία Κέντρων Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων, τα γνωστά ΚΑΠΗ, όπως επίσης Παιδικοί Σταθμοί. Οι Δήμοι και οι Κοινότητες είχαν επίσης τη δυνατότητα να λειτουργήσουν Κέντρα Αναπήρων, Γηροκομεία, Κέντρα Νέων και Πολιτισμού. Ωστόσο, τα μέσα που διατέθηκαν ήταν ελάχιστα έως ανύπαρκτα. Μόλις εδώ και δεκαπέντε χρόνια, και λόγω της εισροής πόρων από τα ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άρχισαν οι Δήμοι να ενεργοποιούνται σε προγράμματα δράσης κοινωνικής πολιτικής, που υπερβαίνουν τις συνήθεις πρακτικές και ομάδες στόχου της κοινωνικής πολιτικής.

Αυτή η νέα κατάσταση συνδέεται προφανώς με γενικές αλλαγές, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω. Είναι, ωστόσο, σαφές ότι η κοινωνική πολιτική ξεκινάει από την παραδοχή ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός, στον οποίο εκπίπτουν τα άτομα, έχει ως αιτία τις ελλείψεις προσωπικές προϋποθέσεις ενσωμάτωσης των ιδίων των κοινωνικά αποκλεισμένων. Αυτό που όμως χρειαζόμαστε σε αυτή την κατάσταση είναι περισσότερο μια Κοινωνική Πολιτική (Gesellschaftspolitik) και λιγότερο μια Κοινωνική Πολιτική (Sozialpolitik), με την καθιερωμένη έννοια του όρου, χρειαζόμαστε δηλαδή μια πολιτική ανάπτυξης, που να κινητοποιεί τους πολίτες προς την κατεύθυνση της δημιουργίας νέων δομών στο χώρο της οικονομίας, του πολιτισμού, της πολιτικής και των κοινωνικών σχέσεων και προβλημάτων. Σε πολλές τοπικές κοινωνίες, ακό-

μη και στην περιφέρεια, γίνεται εμφανής μια προσπάθεια, σχεδόν από τα μέσα της δεκαετίας του '80, να δημιουργηθούν δομές και να εφαρμοστούν προγράμματα και δράσεις, που σκοπεύουν προς την παραπάνω κατεύθυνση μιας κοινωνικής οικονομίας και μιας κοινωνικής πολιτικής που υπερβαίνει την παλιά περιοριστική αντίληψη και εμπειρείας στοιχεία συνοδικής Κοινωνιακής Πολιτικής. Παρά τη θετική αυτή εξέλιξη, που μάλιστα εντάθηκε τη δεκαετία του '90, λόγω των προγραμμάτων δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει ένα έλλειμμα συνοδικής, συστηματικής κοινωνικής πολιτικής που να στηρίζεται συνειδητά στην ιδέα ότι εν πολλοίς η πιο αποτελεσματική κοινωνική πολιτική είναι σχεδόν ταυτόσημη με την Κοινωνιακή Πολιτική, αφού το ζητούμενο δεν είναι η θεραπευτική αντιμετώπιση των εξατομικευμένων κοινωνικών προβλημάτων, αλλά η πρόληψή τους.

Μια συστηματική παρατήρηση του επαρχιακού αγροτικού, ορεινού και νησιωτικού χώρου μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τα εξής:

Αυτές οι τοπικές κοινωνίες, όπως ήδη αναφέραμε, διαθέτουν έναν αξιοθαύμαστο πλούτο παραδοσιακού, ιστορικού, πολιτισμικού, φυσικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Πολλά από αυτά τα στοιχεία είναι ακόμη και σήμερα εγγενή συνθετικά στοιχεία της καθημερινότητας των ανθρώπων. Υπό αυτή την έννοια τίθεται το ερώτημα εάν και κατά πόσον είναι δυνατόν μερικές από αυτές τις δομές, γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, εμπειρίες και αντιλήψεις συνειδητά να αποτελέσουν τη βάση, επάνω στην οποία να αναπτυχθεί μια αναπτυξιακή πολιτική που να μεριμνά και να συμπεριλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών δεδομένων και σχέσεων σε μια τοπική κοινωνία. Η προσπάθεια αυτή θα πρέπει βέβαια να λάβει υπόψη της τη νέα κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε και να εμπλουτιστεί από τις εμπειρίες όλων των κοινωνικών κινημάτων, παιδιών και νέων, καθώς και από κάθε μεμονωμένη εναλλακτική προσπάθεια. Αυτό που βέβαια λείπει είναι μια αντίστοιχη συνείδηση σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία αυτού του πολύτιμου κεφαλαίου, ένας σχεδιασμός και μια πολιτική που να επικεντρώνει στο παραπάνω.

Ένα άλλο ενδιαφέρον φαινόμενο που εντοπίζεται στις παραδοσιακές τοπικές κοινωνίες είναι αυτό της λεγόμενης «άτυπης, δεύτερης οικονομίας», η οποία κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να απελευθερώσει ένα μεγάλο δυναμικό νεωτεριστικών πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων.

Ωστόσο, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω δεν είναι στους περισσότερους πολίτες αυτών των περιοχών συνειδητή η σπουδαιότητα αυτής της άτυπης οικονομίας.

Από τη σχετική συζήτηση γνωρίζουμε ότι η διπλή οικονομία αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους των νέων κοινωνικών κινημάτων. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι κατ' αυτό τον τρόπο εκφράζεται μια αντίσταση ενάντια στην κυρίαρχη αθηλωτική Οικονομία. Αυτή αποτελεί, τέλος, μια συνειδητή και επεξεργασμένη αντίδραση ενάντια στις καταστροφικές επιδράσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Το ερώτημα είναι πως από αυτή τη «μη συνειδητή άτυπη οικονομική δραστηριότητα» μπορεί να αναπτυχθεί μια «συνειδητή κοινωνική οικονομία», με την έννοια του Oskar Negt: «Πρόκειται για μια οικονομία, η οποία δεν αποιδιοποιεί το οικονομικό, αλλά φροντίζει, στη λογική της πρωταρχικής σημασίας της έννοιας του "οίκου", για ολόκληρο το "σπίτι", για τους ανέργους, αλλά και για το περιβάλλον, για την υγεία, αλλά και για την κατανόηση της εργασίας μεταξύ των φύλων».²¹

3. Σκέψεις γύρω από μια εναλλακτική κοινωνική οικονομία, κοινωνική πολιτική και κοινωνική εργασία με κοινότητες

1. Για την αναγκαιότητα μιας εναλλακτικής κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής πολιτικής

Μια εναλλακτική κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική, που έχουν ταυτόχρονα το πρόταγμα, την κοινωνική εντολή μιας κοινωνιακής πο-

λιτικής, μιας πολιτικής επί της κοινωνίας, μου φαίνονται πειστικές, απαραίτητες και εφικτές. Σε σχέση με αυτό, μπορεί η κοινωνική οικονομία «να κατανοηθεί ως μέσο για την εξασφάλιση της ύπαρξης σε μια εποχή της παγκοσμιοποίησης και του εξαναγκασμού, διαμέσου της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς και του ιδιωτικού κεφαλαίου, κυρίως διεθνούς κινητού, ευέλικτου κεφαλαίου. Αυτή κατανοείται ως μια μορφή αυτοβοήθειας με στόχο τη δημιουργία κεφαλαίου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Διαμέσου της κοινωνικής οικονομίας θα πρέπει οι υπάρχοντες πόροι στον τοπικό πληθυσμό να διασυνδεθούν και να ενδυναμωθούν με αμοιβαία συνεργασία. Στη συνέχεια θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επικεντρώνουν όσο το δυνατόν καλύτερα στην οικονομική και κοινωνικο-πολιτιστική ύπαρξη του τοπικού πληθυσμού. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι η κοινωνική οικονομία είναι οργανωμένη κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά με θεμελιώδεις δημοκρατικές μορφές στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών».²²

Οι λόγοι για την εμφάνιση και την ανάπτυξη της λεγόμενης κοινωνικής οικονομίας ή «άτυπης οικονομίας», ως ενός τομέα μεταξύ αφενός του κρατικού τομέα και της τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και αφετέρου, των άτυπων και μη συμβατών μορφών οργάνωσης οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής δράσης πρωτοβουλιών πολιτών, ομάδων και κομμάτων διαμαρτυρίας, κοινωνικών οργανώσεων αυτοβοήθειας των εναλλακτικών μορφών εργασίας, της μαύρης εργασίας, της εργασίας στον ελεύθερο χρόνο, της «παραοικονομίας», των κοινωνικών πρωτοβουλιών αυτοβοήθειας, των Hobby κ.λ.π. στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών, οφείλονται σε πολλά και ποικίλα αίτια και είναι διαφορετικοί μεταξύ τους.²³

Η δομική κρίση της αγοράς εργασίας είναι ένα σημαντικό αίτιο για την εμφάνιση τέτοιων φαινομένων. Εδώ και δεκαετίες η ανεργία όχι μόνο έχει

21. Oskar Negt, Die Krise der Arbeitsgesellschaft. Στο: Aus Politik und Zeitgeschichte 7.4.1995.

22. I. Wallimann Soziale Ökonomie: Existenzsicherung in Krisen und Grundlagen eines nachhaltigen Daseins, στο: Klöck, T. (Hg.): Solidarische Ökonomie und Empowerment. Jahrbuch Gemeinwesenarbeit 6, AG SPAK Bücher, München, [σελ. 51-67] 1998, σελ. 51.

23. Βλέπε σχετικά R. G. Heinze, T. Olk, Heinze: "Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft", στο: Benseleer F., et al. (Hrsg), Zukunft der Arbeit, Hamburg, 1982, σελ. 13 κ.ε.

γίνει μόνιμη κατάσταση, αλλιά συνεχώς αυξάνεται. Νέοι, γυναίκες, ανάπηροι, ανειδίκευτοι, οι μεγαλύτερης ηλικίας, είναι συνήθως τα θύματα. Ένα επόμενο αίτιο είναι η *εντατικοποίηση της παραγωγής/εργασίας και της αλλοτρίωσης των εργαζομένων. Η αδυναμία του συστήματος κοινωνικής προστασίας/ασφάλισης να εξισορροπήσει τα προβλήματα που προκαλεί η ύφεση της οικονομίας και η αγορά είναι επίσης ένα σοβαρό αίτιο. Η αύξηση του κόστους του «κοινωνικού κράτους» και η μείωση της ποιότητας των παροχών εντείνουν το πρόβλημα και καθιστούν αναγκαία την αυτοβοήθεια οικογενειακής μορφής, αλλιά και άλλων μορφών.²⁴*

Η κρίση αξιών και η μεταβολή της σημασίας της εργασίας οδήγησε σε μια μεταστροφή από τον εργασιοκεντρικό προσανατολισμό προς την οικογένεια, τον ελεύθερο χρόνο, αλλιά και προς την εργασία στο σπίτι, στη γειτονιά ή την «εθελοντική» κοινωνική εργασία. Η εμφάνιση, τέλος, κινημάτων βάσης, ως αντίδραση στις συγκεντρωτικές πολιτικές δομές, οι οποίες αδυνατούν να συλλάβουν τα προβλήματα της βάσης, να χαράξουν και να υλοποιήσουν πολιτικές με προοπτική, συνέβαλε στην ανάπτυξη μορφών οργάνωσης και δράσης στη βάση με στόχο την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων μέσα από διάφορα εναλλακτικά προγράμματα.²⁵

Οι όποιες επιφυλάξεις μας για την πολιτικοκοινωνική δυνατότητα εναλλακτικών προτάσεων δε μας εμποδίζουν να υποστηρίξουμε τέτοιες προτάσεις ως μέσο αναβάθμισης του κριτικού πολιτικοκοινωνικού λόγου, της κοινωνικής συνείδησης και πράξης, του πολιτισμού και του κοινωνικού ελέγχου, αλλιά και να επιμείνουμε στο γεγονός ότι, κάτω από τις σημερινές συνθήκες σε όλο τον κόσμο, οι εναλλακτικές προτάσεις δείχνουν το δρόμο προς τον «τόπο» όπου θα πρέπει να ψάξει κανείς για διεξόδους. Η πρόσκρουση των ουτοπικών ιδανι-

κών, των στόχων, των αιτημάτων για μια «άλλη κοινωνία» στα όριά τους και η «διόρθωσή» τους από την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα με τις «κυρίαρχες σχέσεις», αλλιά και από τα παγιωμένα δόγματα πολλών από τους ίδιους τους «εναλλακτικούς», δεν μπορεί να μειώσει τη σημασία που μπορεί να έχει η τόλμη να εγκαταλείψει κανείς την πεπατημένη, τον εφησυχασμό, την πελαγοδρόμηση σε τρόπους ζωής και πράξης χωρίς νόημα, προοπτική και ελπίδα για την αναζήτηση και δημιουργία «πατρίδας» με την έννοια του Ernst Bloch.²⁶ Η ελπίδα βέβαια εδώ, ως προσανατολισμένη προς το μέλλον, που υπόσχεται κάτι πραγματικά νέο, γνωστική δραστηριότητα, έχει ως αντικείμενό της «τα οράματα μιας καλύτερης ζωής».²⁷

II. Για τη δυνατότητα και τις προϋποθέσεις μιας εναλλακτικής κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής πολιτικής

Αυτή η σκέψη αποκτά ένα ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον, εάν αναλογιστούμε όλες αυτές τις ριζικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Αλλαγές που, ανεξάρτητα από την ερμηνεία τους, προκαλούν κρίσεις και φαινόμενα εξαθλίωσης σε ολόκληρες περιοχές, ακόμη και στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες και φυσικά ακόμη πιο έντονα σε χώρες του τρίτου λεγόμενου κόσμου, αλλιά και σε αυτές που βρίσκονται στο στάδιο της ανάπτυξης. Αυτά τα φαινόμενα φαίνεται να μην είναι προσωρινά, αλλιά αντίθετα έχουν μέλλον και θα προκαλούν μεγάλες εντάσεις και ανισότητες. Γύρω από τα αίτια δεν φαίνεται να υπάρχει συμφωνία, ωστόσο δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι δεν πρόκειται για σποραδικές, προσωρινές ή τυχαίες στρεβλώσεις, αλλιά για το συνεπές, συστηματικό αποτέλεσμα βασικών δομικών τάσεων των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και τεχνοεπιστημονικών εξελίξεων της

24. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται τόσο σε αναπτυγμένες χώρες που μαστίζονται από ανεργία, όσο και σε χώρες όπως η Ελλάδα.

25. Ειδικά για χώρες, όπως η Ελλάδα, με κάποιες ιδιαιτερότητες, όπως π.χ. την ύπαρξη ως ένα βαθμό ακόμη κάποιων «υπολειμμάτων» σε δομές και αξίες, τη γεωγραφική διάσπαση του χώρου της (ιδιαίτερα του νησιωτικού), ή έστω και την «κοινωνικορομαντική» έντονη σχέση των Ελλήνων με τον «τόπο» τους (την «ιδιαιτέρη πατρίδα» τους) κλπ., προσφέρονται για μια τέτοια προσπάθεια δημιουργίας εναλλακτικών πειραμάτων που θα επαναδραστηριοποιήσουν και θα επανασυνδέσουν τον κοινοτικό κοινωνικό ιστό.

26. E. Bloch, ό.π., σελ. 1622 κ.ε.

27. E. Bloch, ό.π., σελ. 9 και 10.

εποχής μας, που με τη σειρά τους προσδιορίζονται από τη νέα φάση εξέλιξης του καπιταλισμού.²⁸ Ακριβώς λόγω αυτής της κατάστασης δεν ξεπηδάει η επικέντρωση στους τοπικούς πόρους και τις δυνατότητες δράσης, ούτε από μια αυτόβουλη απόφαση, ούτε από αγάπη για την τοπική πολυχρωμία, αλλά από μια καθαρή αναγκαιότητα. Περιοχές που βρίσκονται σε κρίση χαρακτηρίζονται από την τάση να εκπίπτουν από τον υπερπεριφερειακό καταμερισμό εργασίας και αναγκάζονται να περιοριστούν στις τοπικά υπάρχουσες δυνατότητες αναπαραγωγής. Με το να πεταχτούν εντελώς ή εν μέρει έξω από το διεθνή ή τον υπερπεριφερειακό καταμερισμό εργασίας, περιορίζονται οι δυνατότητες δράσης τους, ανάλογα με την έκταση της αποδιοργάνωσης, στους ακόμη υπαρκτούς τοπικά πόρους.²⁹

Επειδή όμως μια περιφέρεια σε κρίση έγινε τέτοια διότι δεν μπορούσε να σταθεί στον υπερπεριφερειακό ανταγωνισμό, δεν μπορεί πια, να ανακτήσει την υπερπεριφερειακή ικανότητα ανταγωνισμού, αφού είναι μια περιφέρεια σε κρίση. Με άλλα λόγια: Με τα κλασικά εργαλεία της διαρθρωτικής πολιτικής είναι σχεδόν αδύνατη μια αναδιάρθρωση περιφερειών που βρίσκονται σε κρίση³⁰.

Μπορούμε εντωμεταξύ να παρατηρήσουμε τη δημιουργία κερματισμένων οικονομιών, με νησίδες ευμάρειας καταμεσής ζωνών φτώχειας. Το μέγεθος, η διάρκεια και η ένταση τέτοιων άνισων εξελίξεων αναγκάζει σε αναθεώρηση καθιερωμένων θεωριών ανάπτυξης. Αυτές οι διεργασίες σχάσης δεν μπορούν πλέον να ερμηνευτούν μόνο ως ασυγχρονικότητα ιδιαίτερα αναπτυγμένων διαδικασιών ανάπτυξης και Περιφερειών που προπορεύονται, αλλά θα πρέπει να κατανοηθούν ως συγχρονική, αλλά αποκλίνουσα και αλληλοεξαρτώμενη διαδικασία αυτόνομης διαφοροποιημένης ανάπτυξης.³¹

Το γεγονός ότι καταγράφεται μια οικολογική ευαισθητοποίηση και αλληλαγή των καταναλωτικών αναγκών και στάσεων ενός μεγάλου μέρους αν-

θρώπων, και ιδιαίτερα στις βιομηχανικές χώρες και στις μεγάλες πόλεις –μια τάση που προβλέπεται με μεγάλη πιθανότητα να ενταθεί μελλοντικά– παρέχει μια μοναδική ευκαιρία σε αυτές τις περιφέρειες και τοπικές κοινωνίες να αναδιαρθρώσουν και να αναπροσανατολίσουν τις τοπικές τους οικονομίες προς αυτή την κατεύθυνση. Η αναγκαιότητα αυτή δεν υπαγορεύεται μόνο από την εξασφάλιση της ίδιας της συνέχειας και της αναπαραγωγικής δυνατότητας των τοπικών κοινωνιών, αλλά και από μια αναγκαιότητα της συνοδικής κοινωνίας. Η διατήρηση της δυνατότητας ζωής των τόπων και των κοινοτήτων τους θα πρέπει επομένως να αναχθεί σε ένα κεντρικό αίτημα για κάθε μελλοντικά προσανατολισμένη αναπτυξιακή στρατηγική.³²

Αυτό που χρειάζεται βέβαια είναι μια γενική στρατηγική ανάπτυξης, η οποία να σέβεται τον πυρήνα αυτών των προϋποθέσεων και να στοχεύει στο να συνειδητοποιήσουν οι κάτοικοι αυτών των περιοχών αυτές τις δυνατότητες, και επιπλέον να εξασφαλίσει τους πόρους και τις υποδομές που θα χρειαστούν γι' αυτό το σκοπό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορεί η παράδοση ως απόθεμα γνώσεων, ικανοτήτων, πρακτικών, μεθόδων και εμπειριών, να αποτελέσει μια πρώτης τάξης παραγωγική δύναμη. Μια δυνατότητα εκμετάλλευσης των ριζωμένων δυναμικών, των συσσωρευμένων γνώσεων, ικανοτήτων, πρακτικών, μεθόδων και εμπειριών για τη διάνοιξη νέων προοπτικών, είναι η σύνδεση της τοπικής οικονομίας με τις ανάγκες των κατοίκων των βιομηχανικών χωρών και των μεγάλων αστικών κέντρων. Αυτό πάσι με τη σειρά του προϋποθέτει μια αλληλαγή προοπτικής: ο περιορισμός στο τοπικό επίπεδο και τους διαθέσιμους τοπικούς πόρους θα πρέπει να γίνει αποδεκτός, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να ενταθεί το αίτημα εξεύρεσης πόρων από εθνικούς ή διεθνείς πόρους. Η περίπλοκη αλληλοεξαρτώμενη αποδιοργάνωση που συνδέεται με την κρίση

28. K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, s. o., S. 501f.

29. K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, s. o., S. 504.

30. K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, s. o., S. 505.

31. K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, ό.π., σελ. 502.

32. K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, ό.π., σελ. 503.

μπορεί με αυτό τον τρόπο να κατανοηθεί και ως ευκαιρία για μια νέα αρχή, για μια αυτοδύναμη ορισμένη Ανάπτυξη.³³

ΣΤ. Η αναγκαιότητα ανάπτυξης εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων και ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο

Η συγκεκριμένη αντίληψη για την πρόοδο και η σύνδεση της με την εκβιομηχάνιση και τη διαρκή αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονη εργαλειοποίηση της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση και των διαφόρων κοινωνικο-πολιτιστικών μικρόκοσμων οδήγησε στην εμφάνιση μιας «Μεγα-μηχανής»³⁴ που χαρακτηρίζεται³⁵: από μια σύνθετη διάρθρωση θεσμών, που φτάνει από τα γραφειοκρατικά κέντρα εξουσίας μέχρι το κράτος, στα κόμματα, στους οργανισμούς και στις συν-ενώσεις, στις τράπεζες και στη μεγάλη βιομηχανία μέχρι στις περιφέρειες και από υπερτεχνολογικά συστήματα, μια επαγγελματική υπερ-εξειδίκευση και μια πλήθωριστική οικονομία. Αυτά τα χαρακτηριστικά, που αποτελούν σημεία κριτικής, παραπέμπουν σε διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους και στα πλαίσια των οποίων δημιουργείται η «Μεγα-μηχανή». Το διαμορφούμενο απ' αυτές τις διαδικασίες σύστημα αυτονομείται κάποια στιγμή απ' αυτές, με την έννοια ότι υπάρχει ανεξάρτητα από μεμονωμένα άτομα ή μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες. Στην αναπτυσσόμενη του μορφή στηρίζεται αυτό το σύστημα στο ότι τα πρόσωπα μέσα σ' αυτό είναι, όπως και τα τμήματα μιας μηχανής, σε οποιαδήποτε στιγμή ανταλλάξιμα.

Κατά τον Karl Polanyi³⁶: «Η οικονομία δεν είναι πλέον ενταγμένη μέσα στις κοινωνικές σχέ-

σεις, αλλά αντίθετα οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενταγμένες στο σύστημα οικονομίας». Αυτές οι μεταπτώσεις δεν μπορεί παρά αναγκαστικά να (δια)σπάσουν τις διανθρώπινες σχέσεις και να απειλήσουν το φυσικό ζωτικό χώρο του ανθρώπου με εξαφάνιση. Η απειλή αυτή μεγαλώνει στο μέτρο που όλο και πιο πολύ, όλο και πιο συστηματικά εξαπλώνεται και κυριαρχεί η κοινωνία των υπηρεσιών, η τάση κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα από τη γέννηση του ανθρώπου μέχρι το θάνατό του να εμπορευματοποιείται και να αποσπάται κατά αυτό τον τρόπο από την καθημερινή ζωή.³⁷

Η αναζήτηση προτάσεων εναλλακτικών προς το υπάρχον δεν αποτελεί κοινωνικο-ιστορικά κάτι το νέο.³⁸ Αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάγκη για νόημα στη ζωή, για χρησιμότητα, για ταυτότητα και αρμονία, αλλά και για αντίσταση και άρνηση έναντι των δοσμένων κοινωνικών δομών και κανόνων.³⁹ Οι παραπάνω στόχοι και αξίες, ως διαστάσεις της κοινωνικής συνείδησης, απορρέουν από μια κοινή «εναλλακτική ηθική» που συνθετικά χαρακτηριστικά της στοιχεία είναι μεταξύ άλλων: «Το ενδιαφέρον για αλληλεγγυες μορφές επικοινωνίας, η άρση των κοινωνικών και οικονομικών προνομίων, η δυνατότητα εποπτείας της οργάνωσης διαμέσου της αποκέντρωσης, η οικολογική συνείδηση, η άρση της αλλοτρίωσης από την εργασία, η παραγωγή αξιών χρήσης, η άρση του χωρισμού της πνευματικής από την χειρωνακτική εργασία, η αλληλεγγύη κληρονομημένων οικογενειακών δομών, η άρση των παραδοσιακών ρόλων-προτύπων, η σύνδεση της πολιτικής πράξης με την ατομική χειραφέτηση».⁴⁰

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι στόχος των εναλλακτικών προτάσεων είναι η άρση ή τουλάχισ-

33. Βλέπε επίσης K. Birkhölzer, (1995), Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen, ό.π., σελ. 505.

34. L. Mumford, Mythos der Maschine, Frankfurt a/M, 1977.

35. J. Huber, "Was wäre, wenn...? Ein Szenario", στο J. Huber (Hrg), ό.π., σελ. 19 κ.ε.

36. K. Polanyi, The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen, Wien 1977, σελ. 81 και 64.

37. J. Huber, ό.π., σελ. 20 κ.ε.

38. K. - W. Brand, D. Büsler, D. Rucht, ό.π. σελ. 154 κ.ε.

39. Βλέπε σχετικά U. Beck, ό.π., σελ. 119 κ.ε.

40. K.Müschen, Lieber lebendig als normal! Selbstorganisation, kollektive Lebensformen und alternative Ökonomie, Bensheim, 1982, σελ. 33 κ.ε.

στον η αποδυνάμωση των τυπικών αντιθέσεων στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και της αντίθεσης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών. Τη βάση ανάδειξης των εναλλακτικών προτάσεων αποτελούν κατά γενική διαπίστωση η δομική κοινωνική και η πολιτιστική μεταβολή στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες.⁴¹ Ως αποτελέσματα της δομικής μεταβολής θεωρούνται κύρια οι επιδράσεις από τις αλλαγές των βιομηχανικοκαπιταλιστικών συστημάτων παραγωγής και αναπαραγωγής όπως π.χ. ανεργία, αλληλοκρίση, αποτυποποίηση, εξατομίκευση και η λειτουργική απώλεια των παραδοσιακών συστημάτων και κοινωνικών δικτύων κ.λ.π. Ως συστατικό της πολιτιστικής μεταβολής θεωρείται κύρια η αλλαγμένη αλληλαγωγή αξιών, η οποία προκάλεσε την αποδυνάμωση της «εργασιακής ηθικής», μια στροφή προς «μεταυλιστικούς», «μεταβιομηχανικούς» ή και πνευματικούς προσανατολισμούς ως προς την εργασία και τη ζωή και μια αλληλαγωγή της έννοιας εργασία.⁴²

Ενώ οι υποστηρικτές των εναλλακτικών προτάσεων τις θεωρούν ως ελπιδοφόρους φορείς για νέα κοινωνικά κινήματα και ως εργαστήρια του μέλλοντος για τη δημιουργία ενός κοινωνικού αντιμοντέλου, αυτές οι προτάσεις χαρακτηρίζονται από τους αντιπάλους ως μικροαστικές αντιλήψεις που θέτουν σε κίνδυνο τα επιτεύγματα του κοινωνικού κράτους και αποδιοργανώνουν το δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης. Στην πραγματικότητα, και ανεξάρτητα από τα αίτια εμφάνισης του «εναλλακτικού κινήματος» και διαφόρων μορφών εναλλακτικών

προγραμμάτων –ενδογενείς συστημικές εκσυγχρονιστικές ωθήσεις,⁴³ κυκλικά εμφανιζόμενες φάσεις ριζικού μετασχηματισμού («Great Transformation»),⁴⁴ έκφραση αντίστασης και διεκδίκηση σχετικής αυτονομίας ενάντια στο «εχθρικό» δίδυμο Κράτος-Κεφάλαιο,⁴⁵ στρατηγική κοινωνικής πολιτικής και πολιτικής απασχόλησης με στόχο την αντιμετώπιση της ανεργίας,⁴⁶ κοινωνικοπολιτιστικά εργαστήρια μάθησης και χειραφέτησης⁴⁷– δεν αμφισβητείται η ύπαρξή τους και συνεπώς η όποια σημασία τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι διάφορες εναλλακτικές προτάσεις-προγράμματα, εντοπίζονται στην πράξη σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας:

- Οικονομία (παραγωγή, κατανάλωση, αγορά εργασίας, οργάνωση – διοίκηση, διαχείριση),
- Πολιτική (κινήματα, κόμματα, ομάδες πρωτοβουλίας),
- Πολιτισμός (πολιτιστικά κέντρα - εργαστήρια, εκδηλώσεις, τρόπος ζωής),
- κοινωνικό επίπεδο (ομάδες αυτοβοήθειας, πρωτοβουλίες απασχόλησης, συστήματα αλληλεγγύης).

Χωρίς να είναι δυνατόν στα πλαίσια αυτής της εργασίας να παρουσιάσουμε την άκρως ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση γύρω από τα εναλλακτικά προγράμματα,⁴⁸ θα γίνει προσπάθεια παρακάτω να θεμελιωθεί η αναγκαιότητα ανάπτυξης και εφαρμογής εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων, και ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο.

41. W. Beywl κ.ά., ό.π. σελ. 3 κ.ε. Ch. Person, O. Tiefenthal, Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie, Nürnberg, 1988, σελ. 1 κ.ε.

42. R. Inglehart, "Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und post-materialistischen Prioritäten", στο H. Klages (Hrg.), Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel, Frankfurt a/M 1979, H. Klages (Hrg.), ό.π. 1979., F. Bensele et al., ό.π., Εισαγωγή, σελ. 8.

43. A. Toffler, Die Zukunftschance, München 1980. J. Huber, Die verlorene Unschuld der Ökologie, Frankfurt a/M 1980, σελ. 111 κ.ε.

44. J. Huber, Die verlorene Unschuld ..., ό.π., σελ. 111 κ.ε.

45. R. Schwendter, ό.π., σελ. 161 κ.ε.

46. R. G. Heinze, T. Oik, "Selbsthilfe, Engenarbeit, Schattenwirtschaft", στο F. Bensele et al. (Hrg.), ό.π., σελ. 13 κ.ε. G. Vonderach: "Eigeninitiativen-Beginn einer Kulturellen Mutation?", στο F. Bensele et al. (Hrg.), ό.π., σελ. 31 κ.ε., U. Bullmann et al. (Hrg.), Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme, Marburg, 1986.

47. U. Fink, Keine Angst vor Alternativen, Freiburg 1983 F. Krotz, Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung? [Z 16 der FU Berlin], Berlin 1986.

48. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται να εμβαθύνει πιο συστηματικά στο πρόβλημα θα πρέπει να ανατρέξει στην αναφερόμενη σ' αυτή την εργασία βιβλιογραφία, και ιδιαίτερα στα J. Huber (Hrg.), Anders arbeiten..., ό.π., F. Bensele et al. (Hrg.), ό.π., J. Berger et al. (Redaktion), Kongreß Zukunft der Arbeit, Universität Bielefeld 1982, E. Altvater et al. (Hrg.), ό.π., P. Alheit, et al. (Hrg.), ό.π.

Όπως ήδη διαπιστώσαμε πιο πάνω, βρίσκεται στον ελληνικό περιφερειακό χώρο μια δομική κοινωνική μεταβολή σε εξέλιξη. Παρ' όλη αυτά, πιστεύουμε ότι είναι δυνατή μια σκόπιμη παρέμβαση προς την κατεύθυνση εναλλακτικών μορφών οικονομίας, πολιτικής, κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμού, που να στηρίζεται σε αρχές, αξίες, τρόπους οργάνωσης και ζωής, όπως π.χ. οικογένεια, γειτονιά, κοινότητα, συνεταιρισμός, αλληλεγγύη, πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας, συλλογικότητα, αυτοδιαχείριση, σεβασμός του ανθρώπου και της φύσης. Αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά επιστροφή, εάν η συνειδητή αυτή επιλογή συμπεριλάβει σύγχρονες μορφές που θεμελιώνουν την ισότητα, τη χειραφέτηση και τις ίσες ευκαιρίες. Έτσι θα πρέπει στον τομέα της αναπαραγωγής να δοθεί έμφαση σε δραστηριότητες όπως παιδικοί σταθμοί, πρωτοβουλίες εκπαίδευσης και απασχόλησης, συνεταιρισμοί αυτοσυντήρησης, κοινωνικές και ιατρικές ομάδες αυτοβοήθειας.

Μια εναλλακτική κοινωνική οικονομία και κοινωνική πολιτική, που ταυτόχρονα εμπεριέχουν την κοινωνική εντολή μιας Κοινωνιακής Πολιτικής, μου φαίνονται πειστικές και απαραίτητες.

Εδώ θα πρέπει «να συλλάβουμε την κοινωνική οικονομία ως μέσο για την εξασφάλιση της ύπαρξης στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης και της εκβιαστικής πίεσης διαμέσου της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς και του ιδιωτικού, συνήθως, διεθνούς κινητού κεφαλαίου. Αυτή αυτοκατανοείται ως ένα είδος αυτοβοήθειας για τη δημιουργία εργασίας και κεφαλαίου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Διαμέσου αυτής θα πρέπει οι ακόμη υπάρχοντες πόροι των ντόπιων να συνενωθούν και διαμέσου της συνεργασίας να ενδυναμωθούν. Οι πόροι αυτοί θα πρέπει τότε να χρησιμοποιηθούν κατά ένα τέτοιο τρόπο ώστε να λάβουν υπόψη τους, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, την οικονομική και την κοινωνικοπολιτιστική εξασφάλιση των ντόπιων κατοίκων. Αυτό προϋποθέτει, βέβαια, ότι η κοινωνική οικονομία θα πρέπει να είναι ορ-

γανωμένη, πολιτικά και οικονομικά, με όρους κοινωνίας των πολιτών και με θεμελιώδεις δημοκρατικές μορφές».⁴⁹

Δύο προϋποθέσεις είναι σημαντικές σε σχέση με την ενεργοποίηση εναλλακτικών προτάσεων:

α) Υπέρβαση του «κοινωνικού – κρατισμού», εννοούμενου ως πολιτικής κουλτούρας, η οποία επικεντρώνεται στο ρόλο του κράτους για κοινωνικές αλλαγές.⁵⁰ Η αντίληψη αυτή είναι, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, αποφασιστικός φραγμός για μια πολιτική πράξη του πειράματος, της τόλμης, της δραστηριοποίησης με φαντασία, στοχασμό και όνειρο. Εμπεριέχει μια ιδεολογία όσον αφορά τη διαδικασία κοινωνικών αλλαγών καθαρά μηχανιστική που οδηγεί σε αδράνεια και πλήρη εξάρτηση από το κράτος και το κέντρο. Η κρίση, επομένως, αυτής της αντίληψης και η υπέρβασή της θα συμβάλει στην ανάπτυξη άλλων δυνατοτήτων κοινωνικής αλλαγής.⁵¹

β) Υπέρβαση της αντίληψης για κλειστές έννοιες του χρόνου και του χώρου. Ο χώρος και ο χρόνος σε μια κοινωνία όπως η δική μας δεν είναι ούτε ενιαίος ούτε ομοκληρωτικός. Αυτό ακριβώς επιτρέπει την ύπαρξη ρωγμών και ασυνεχειών στο χώρο και το χρόνο, πράγμα ακριβώς που βοηθά στην εμφάνιση του νέου. Μια στρατηγική των πειραμάτων, των νεωτεριστικών, εναλλακτικών προσπαθειών μπορεί ακριβώς να στηριχθεί σ' αυτές τις αντιθέσεις, τα σημεία τριβής, τις ρωγμές, τις διαφορές, τις ασυνέχειες στα πλαίσια του θεσμικού ιστού της κοινωνίας. Η στρατηγική των κοινωνικών πειραμάτων μπορεί έτσι να δημιουργήσει ένα «διαφοροποιημένο χώρο» (Henri Lefebvre), δηλαδή ένα χώρο που είναι κατακερματισμένος σε πολύ μικρές ενότητες δράσης, και να υπερβούμε έτσι τον σχηματικό διαχωρισμό κέντρο-περιφέρεια.⁵²

49. Wallimann Isidor, Soziale Ökonomie: Existenzsicherung in Krisen und Grundlagen eines nachhaltigen Daseins, in: Klöck Tilo (Hg.), Solidarische Ökonomie und Empowerment, Jahrbuch Gemeinwesenarbeit 6, München 1998, AG SPAK Bücher (S. 51-67), S. 51.

50. P. Rosanvallon, ό.π., σελ. 225.

51. P. Rosanvallon, ό.π., σελ. 226.

52. P. Rosanvallon, ό.π., σελ. 226.

Η αναγκαιότητα των εναλλακτικών προτάσεων-πειραμάτων υπαγορεύεται από τις γενικότερες εξελίξεις των μοντέρνων κοινωνιών.

Ζ. Αντί επιλόγου

Η προσπάθεια μεταρρύθμισης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στο επιχείρημα της διαμόρφωσης δυνατοτήτων ανάπτυξης ευρύτερων περιοχών.

Εάν με την ανάπτυξη δεν εννοούμε περιοριστικά μόνο την τεχνική υποδομή –η οποία ενώ είναι αυτονόητη, θα πρέπει και αυτή να εναρμονίζεται με τις κοινωνικές, πολιτισμικές, οικολογικές και οικονομικές επιδιώξεις– αλλιά τη δημιουργία όλων των προϋποθέσεων για την εμφάνιση, ανάδειξη και απελευθέρωση δυνάμεων και πόρων στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών με κοινό στόχο τη βελτίωση των όρων ζωής των ανθρώπων, με ταυτόχρονη εξασφάλιση των βασικών προϋποθέσεων μιας προοπτικής για τις επόμενες γενιές, τότε θεωρούμε απαραίτητη την προσπάθεια μιας σε βάθος καταγραφής και ανάλυσης όλων των δεδομένων που συνθέτουν τις τοπικές κοινωνίες σε αλληλεξάρτηση αλλιά και σε σχέση με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και διαδικασίες.

Η τελευταία διαπίστωση υπαγορεύει μια δεύτερη βασική παρατήρηση και αφορά στη συνάρτηση των κοινωνικών προβλημάτων και ανομικών συμπεριφορών, όπως επίσης φαινομένων αποδιοργάνωσης και διάβρωσης κοινωνικών θεσμών, σχέσεων και αξιακών συστημάτων με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού.

Με την έννοια αυτή ο σχεδιασμός μιας κοινωνικής πολιτικής που κύριο στόχο έχει την πρόληψη, αλλιά και την αντιμετώπιση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικών προβλημάτων θα πρέπει να βασίζεται σε μια συστηματική επιστημονική ανάλυση τόσο των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών και διαδικασιών, καθώς και των φαινομένων ανομικής συμπεριφοράς. Η έρευνα αυτή είναι απαραίτητη, στο βαθμό που η πρό-

ληψη δεν αφορά κυρίως στο ατομικό, αλλιά στο κοινωνικό επίπεδο.

Η ανάγκη επιστημονικής ανάλυσης και θεμελίωσης της πραγματικής κατάστασης στις τοπικές κοινωνίες έχει βεβαίως προ πολλού αναγνωριστεί τόσο σε άλλες χώρες, όσο και στην Ελλάδα. Ωστόσο, και όσον αφορά ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η προσπάθεια ικανοποίησης αυτής της ανάγκης εξαπλώνεται κυρίως και συνήθως μόνο σε μια πρόχειρη στατιστική καταγραφή, σε γενικόλογες διαπιστώσεις των οικονομικών δραστηριοτήτων και σε ένα κατάλογο κάποιων μέτρων που αφορούν σε έργα τεχνικής υποδομής, κατάρτισης, κοινωνικής πολιτικής κλπ. Δεν υπάρχουν συνήθως αναλύσεις θεσμών, κοινωνικών σχέσεων, κοινωνικών προβλημάτων, αντιλήψεων, στάσεων, αξιών, δυνατοτήτων και συνθηκών εργασίας και απασχόλησης, ούτε βέβαια προτάσεις για εναλλακτικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Δεν αναλύεται και δεν προτείνεται τίποτα σχετικά με το πολιτισμικό γίγνεσθαι, ούτε βεβαίως θεματοποιούνται ζητήματα που σχετίζονται με τις ριζικές μεταβολές των τοπικών κοινωνιών, την εξαφάνιση θεσμών και δικτύων, την ανυπαρξία προσπαθειών και πρωτοβουλιών για την δημιουργία νέων που θα αντιμετώπισουν τα πρωτόγνωρα για τις τοπικές κοινωνίες προβλήματα, αλλιά και τις προκλήσεις και ευκαιρίες που εμπεριέχει η κατάσταση κρίσης. Δεν γίνεται καμιά συστηματική ανάλυση και αναφορά στις κοινωνικές ανισότητες και στα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Επίσης, δεν ερευνώνται σε βάθος ζητήματα που αφορούν στις προϋποθέσεις ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών, της κοινωνικής συμμετοχής και του εκδημοκρατισμού του συστήματος τοπικής πολιτικής οργάνωσης. Και βεβαίως δεν μπορούν να προταθούν ανάλογα μέτρα και πολιτικές, ούτε να δοθούν απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα.

Ενώ έτσι έχει η κατάσταση μέχρι σήμερα, είναι πιστεύουμε, με αφορμή την επιχειρούμενη μεταρρύθμιση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αλλιά και τις συντελούμενες ριζικές αλλαγές στις σύγχρονες κοινωνίες, εξαιρετικά επείγουσα η ανάγκη να ληφθούν όλα τα παραπάνω σοβαρά υπόψη. Η διοικητική συνένωση κοινοτήτων και οικισμών μιας

ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής, που ρητά ή άρρητα σκοπεύει στη συγκρότηση ενιαίου οικονομικού, κοινωνικού, πολιτιστικού και πολιτικού χώρου, θα οδηγηθεί αρκετά σύντομα σε αδιέξοδο, εάν δεν ερευνήσει σε βάθος όλα αυτά τα ζητήματα και δε διαμορφώσει μια ανάλογη πολιτική. Κατανοούμε βέβαια την, εν μέρει δικαιολογημένη, στρεβλή κατανόηση της κοινωνικής έρευνας και τη σύγχυση που επικρατεί γύρω από το αντικείμενο, τη χρησιμότητα, αλλά και το πώς και ποιος μπορεί να κάνει μια τέτοια έρευνα, αλλά πιστεύουμε ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου αυτό έχει γίνει κατανοητό. Οι περισσότεροι Δήμοι εξάλλου έχουν κατανοήσει ότι στην παρούσα συγκυρία βρίσκονται μπροστά σε μια πρόκληση ιδιαίτερα σημαντική. Το πώς θα την κατανοήσουν και τι θα πράξουν εξαρτάται και από τις δυνατότητες αναφοράς σε παραδείγματα ή σε εμπειρίες. Μια συστηματική έρευνα στις τοπικές κοινωνίες θα πρέπει μεταξύ άλλων να προτείνει μια σοβαρή επιστημονική θεμελίωση της πολιτικής πρακτικής αξιοποιώντας την ελληνική και διεθνή εμπειρία από πρωτότυπα παραδείγματα και να αποτελέσει η ίδια ένα πρότυπο αναφοράς και να προκαλέσει συζήτηση και προβληματισμό.

Βασική μας ιδέα είναι ότι οι τοπικές κοινωνίες έχουν μέλλον και μπορούν να αποτελέσουν χώρο ανάπτυξης και εφαρμογής μιας κομμούρας της δημιουργικής φαντασίας, της δοκιμής, της ανησυχίας και της υπέρβασης στερεοτυπικών στρεβλών αντιλήψεων περί προόδου και ανάπτυξης. Ήδη σε άλλες κοινωνίες έχει αρχίσει μια ανάστροφη κίνηση και ένα έντονο ενδιαφέρον για τις τοπικές κοινωνίες, αλλά και στην Ελλάδα διαφαίνεται μια τέτοια μεταστροφή, αρκεί να διαγνωστεί αυτό και να διαμορφωθεί η κατάλληλη πολιτική, μια οξυδερκής πολιτική που να υπερβαίνει το σύνθετες και να ανοίγει νέους δρόμους επεξεργαζόμενη την παρούσα κατάσταση στην ιστορική της διαδρομή και αντιλαμβανόμενη έγκαιρα τα όσα προμηνύονται. Η Ελλάδα είναι εξάλλου λόγω ιστορικών, πολιτισμικών και γεωγραφικών δεδομένων μια χώρα που κατεξοχήν αναπτύσσεται σε κατάσπαρτες μικρές ενότητες, γεγονός που έχει τις ενδογενείς δυσκολίες του, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, μια πρόκληση και μια δυνατότητα.

Η συσσωρευμένη διεθνής εμπειρία, αλλά και μια συστηματική παρατήρηση της ελληνικής πραγματικότητας μας δίνουν την βεβαιότητα ότι αυτές οι κοινωνίες έχουν τεράστιες δυνατότητες. Αρκεί βεβαίως να διερευνηθούν επαρκώς. Η ανάγκη μεταφοράς πόρων, εξοπλισμού, τεχνογνωσίας, ίσως και εργατικού δυναμικού, δεν αποκλείεται να είναι απαραίτητη. Πιο απαραίτητη ωστόσο είναι η ανάδειξη σε τοπικό επίπεδο όλων των υπάρχουσών προϋποθέσεων, μεταξύ των οποίων και των τεχνολογιών, αλλά και όλων εκείνων των πολιτισμικών παραγόντων, που εκτός από το ότι οι ίδιοι μπορεί να αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης, είναι αυτοί που εμποδίζουν ή διευκολύνουν την ανάπτυξη. Η εφαρμογή πολιτικών ανάπτυξης και η αποδοχή τους από τους κατοίκους εξαρτάται σχεδόν απόλυτα από τα πολιτισμικά δεδομένα μιας περιοχής.

Φαινόμενα στρεβλής ανάπτυξης, κοινωνικές ανομικές συμπεριφορές, μη αναστρέψιμη οικιστική και οικολογική καταστροφή, η διάσπαση του κοινωνικού ιστού, αποπροσανατολισμός των νέων και έλλειψη αξιών και προτύπων που να δίνουν τη δυνατότητα επεξεργασίας και δυνατοτήτων υπέρβασης της πολυδιάστατης κρίσης λόγω των τεράστιων αλλαγών και αναδιαρθρώσεων, φαίνεται να αποτελούν μια νέα κανονικότητα που χρειάζεται επείγουσα αντιμετώπιση. Η εκκρεμότητα αυτή, που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές, αποτελεί αυτή τη στιγμή μια επικίνδυνη τροχοπέδη, που λειτουργεί ανασταλτικά ενάντια σε νέες προσπάθειες και εξελίξεις, μετατοπίζει τις ενέργειες και προσπάθειες των πολιτών προς δευτερεύουσας σημασίας ζητήματα, και απειθευθερώνει συγκρούσεις και διχασμούς πρωτόγνωρους στην τοπική κοινωνική ιστορία, αλλά και απενεργοποιεί και ακυρώνει ό,τι θετικό έχει επιτευχθεί στην περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες.

Ωστόσο, λόγω ενδογενών συγκυριών αλλά και εξελίξεων συνολικά στην κοινωνία μας, αναδεικνύεται τα τελευταία χρόνια μια κρίση συνολική, που χαρακτηρίζει, κατά την άποψή μου, μεγάλο μέρος των τοπικών κοινωνιών σε όλη την Ελλάδα.

Η κρίση στις συγκεκριμένες περιοχές οφείλεται μεταξὺ ἄλλων στο γεγονός ὅτι βρίσκονται σε μια καμψή μετάβαση ἀπὸ μια «παραδοσιακή» σε μια «σύγχρονη» κατάσταση, που ἀφορᾶ στην οικονομία, στον πολιτισμό, στην πολιτική, στην κοινωνία των πολιτῶν, στην καθημερινή ζωὴ των ἀνθρώπων και στο σύστημα ἀξιών και κοινωνικῆς συνείδησης των πολιτῶν.

Στο χώρο της οικονομίας ἔχει την ἀπόλυτη κυριαρχία συνήθως μια δραστηριότητα, ὅπως π.χ. ο τουρισμός, ἡ γεωργία ἢ ἡ κτηνοτροφία, ἐνῶ οι ὑπόλοιπες οικονομικὲς δραστηριότητες τείνουν να εξαφανιστοῦν –παρ' ὅσες τις δυνατότητες και την ἀξιολογία παράδοση που ὑπάρχουν σε αὐτοὺς τους τομείς– και χωρὶς να ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἓνας τομέας των υπηρεσιῶν που να βασίζεται στις ἀνάγκες της ἴδιας της περιοχῆς, να σέβεται τον πολιτισμό, την παράδοση και τις προοπτικὲς της περιοχῆς. Ἡ ἡγεμονικὴ κυριαρχία της μιας δραστηριότητας, που μάλιστα συνήθως στηρίχθηκε σε ἓνα ἀνορθόδοξο και ἀνορθολογικὸ σύστημα ἐπιδοτήσεων και ἐπενδύσεων χωρὶς σχέδιο και μελέτη, ἡ ἀνυπαρξία σοβαρῆς πολιτικῆς και ἐνός ἀνάλογου συστήματος που να στηρίζει ἄλλες μορφές οικονομικῆς δραστηριότητας και ἀπασχόλησης, ὅπως π.χ. μεταποίηση, βιολογικὲς καλλιέργειες και παραγωγή, χειροτεχνία, και ἄλλες υπηρεσίες, οδηγεί σε μια προβληματικὴ οικονομία, σε ἐξαφάνιση ἢ σε μη-ἐμφάνιση ἄλλων ἐναλλακτικῶν μορφῶν οικονομίας/ἀπασχόλησης. Ἐπιπλέον, ἐθίζει τις τοπικὲς κοινωνίες στο «βόλεμα», την ἀπενεργοποίηση της φαντασίας, της μεγαλύτερης προσπάθειας, του πειράματος, της ερμητικότητας, της πρωτοβουλίας, της ἀναζήτησης δημιουργικῶν διεξόδων, δημιουργεί ἡγεμονικὲς και ἐγωιστικὲς στάσεις ἀπὸ την πλευρὰ της κυρίαρχης ἐπαγγελματικῆς ομάδας, υποσκάπτει και διαβρώνει το παραδοσιακὸ ἠθικὸ σύστημα ἀξιών και ἰδιαίτερα την ἀλληλεγγύη/ἀλληλοβοήθεια, τὴ συντροφικότητα, την κοινότητα, την κοινωνικὴ συνοχή, την εὐαικρία, την ολιγάρκεια, την ἐργασιακὴ ἠθικὴ, τὴ νομιμότητα και την αἴσθηση δικαίου κλπ. Ἐκτός αὐτοῦ, προκαλεῖ μια κρίση νομιμοποίησης των κρατικῶν και δημοκρατικῶν θεσμῶν και ἐξωθεῖ σε συμπεριφορὲς σύγκρουσης με τοπικοὺς, νομαρχιακοὺς και κρατικοὺς θεσμοὺς,

καθὼς και ἐναντίον μέρους της τοπικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ και της ευρύτερης περιοχῆς, στο βαθμὸ και στο μέτρο που οι παραπάνω «θέτουν ἐμπόδια» ἢ ἀμφισβητοῦν τα «κεκτημένα δικαιώματα» και την κατεστημένη ἡγεμονία. Ἐπιπλέον, κυριαρχεῖ ἡ ἀλόγιστη ἐκμετάλλευση των φυσικῶν πόρων και μια νοοτροπία του κατακτητῆ ἀπέναντι στη φύση.

Οι νέοι σε αὐτὲς τις κοινωνίες, και ἰδιαίτερα οι ἄνδρες, προσανατολίζονται κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις συνθήκες κύρια προς τὴ μια και μοναδικὴ δραστηριότητα, ἐγκαταλείποντας τὴν προσπάθεια για σπουδὲς ἢ τὴν ἐκμάθηση ἐνός ἐπαγγέλματος και ἐπιπλέον ἀσκώντας πίσση συμβολικῶν κοινωνικῶν χαρακτήρα, διαμέσου στιγματισμοῦ ὄσων θα προτιμοῦσαν να ἀσχοληθοῦν με «τα γράμματα και τον πολιτισμό», ἀλλὰ και προβολῆς της κυρίαρχης ἐπιλογῆς ὡς της μόνης ἀξίας, ἡ ὁποία ἐγγυάται οικονομικὴ ἀνεση, ἀνετη και ξεκούραστη ζωὴ και φυσικὰ κοινωνικὴ καταξίωση. Οι νέες γυναίκες δὲν ἐξαιροῦνται ἀπὸ τα παραπάνω. Το γεγονός αὐτὸ βέβαια προκαλεῖ τεράστια προβλήματα στους ἰδίους τους νέους ἀλλὰ και στην τοπικὴ κοινωνία, ἡ ὁποία ἀποστερεῖται ἐτσι ἀπὸ ἓνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ τμήμα του πληθυσμοῦ της ἀπαραίτητο για τὴν πρόοδο και τὴν κοινωνικὴ ἀρμονία.

Ἐκτός ἀπὸ τα παραπάνω δημιουργοῦνται, κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις συνθήκες κρίσης και κοινωνικῆς ἀποδιοργάνωσης, οι ευνοϊκὲς προϋποθέσεις για τὴν ἐμφάνιση και τὴν ἐνταση μορφῶν παραοικονομίας και ἀπασχόλησης με ἀντικείμενα που οδηγοῦν στον εὐκολο και γρήγορο πλουτισμό, σε μορφές αὐταρχικῆς και βίαιης συμπεριφορᾶς, σε προβλήματα ψυχικῆς υγείας, ἀλλὰ και στη χρήση ουσιῶν ἐπιδιώκοντας τὴν εὐρεση νοήματος ζωῆς, και ὅλα αὐτὰ ἔχουν βέβαια δραματικὲς και ἐπικίνδυνες συνέπειες. Ἐάν μάλιστα προέκυπτε ἡ περίπτωση να ἐκλείψει ἡ μοναδικὴ δυνατότητα ἀπασχόλησης, κάτι που βέβαια δὲν ἀποκλείεται, τότε ὑπάρχει ὁ βᾶσιμος φόβος ἡ κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή να οδηγηθεῖ παντελῶς ἐκτός ἐλέγχου. Αὐτὸ θα οφείλεται βεβαίως στο γεγονός ὅτι, ἰδιαίτερα οι νέοι που θα ἔχουν ἀποκοπεί ἀπὸ παραδοσιακὲς ἰκανότητες/δεξιότητες και ἀξίες ἐπαγγελματικῶν και κοινωνικῶν χαρακτήρα, θα διαμορφώσουν στρατηγικὲς και σχέδια ζωῆς περισ-

σότερο ανομικού τύπου και λιγότερο θα επιχειρήσουν μια επιστροφή, την οποία εξάλλου έχουν βιώσει ως αδιέξοδη. Ήδη διαφαίνεται μια τάση π.χ. στον τομέα των ενοικιαζόμενων δωματίων, αλλά και των μικρών επιχειρήσεων σχετικών με τον τουρισμό, να εξωθούνται στην αναδουλειά και τη χρεοκοπία λόγω μιας συγκεκριμένης πολιτικής των μεγάλων πρακτορείων και ξενοδοχείων που προσφέρουν όλες τις υπηρεσίες στους επισκέπτες. Η τάση αυτή διαφαίνεται επίσης στις μεγάλες αθισίδες εμπορίας τροφίμων, με αποτέλεσμα οι μικρές ντόπιες επιχειρήσεις του κλάδου να φυτοζωούν κυριολεκτικά μη μπορώντας να αντέξουν τον ασφυκτικό ανταγωνισμό. Τα παραπάνω θα επιτείνονται λόγω της ανυπαρξίας ή της κρίσης θεσμών που να αντιλαμβάνονται τις σύγχρονες αλλαγές και προκλήσεις κατά ένα εποικοδομητικό και δημιουργικό τρόπο και να εξοπλίζουν την τοπική κοινωνία με προτάσεις και σχέδια θετικής εκμετάλλευσης της νέας κατάστασης. Το σύστημα παραδοσιακών αξιών και προσανατολισμών κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσει δημιουργικά τις εξελίξεις και προκαλεί αντίθετα μορφές αυτοεγκλεισμού και εγκλωβισμού σε αμυντικές, αντιδραστικές και αυταρχικές συμπεριφορές, και απελευθερώνει ένα τεράστιο δυναμικό συγκρούσεων και ανορθολογικότητας. Τα διάφορα νέα προβλήματα και ο τρόπος διαχείρισής τους μπορούν να κατανοηθούν στο παραπάνω πλαίσιο που επιγραμματικά σκιαγραφήσαμε.

Με δεδομένο ωστόσο ότι οι περιοχές αυτές διαθέτουν επαρκείς πόρους (φυσικούς, ανθρώπινους και ιστορικούς/πολιτιστικούς), αλλά και τις προϋποθέσεις για μια αξιοθαύμαστη εναλλακτικού χαρακτήρα συνολική ανάπτυξη –οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική– που να σέβεται και να χρησιμοποιεί δημιουργικά την παράδοση και το περιβάλλον. Το ζήτημα αυτό είναι νομίζω κατεπείγον να απασχολήσει τις τοπικές κοινωνίες και πρωτίστως την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Γι' αυτό θεωρούμε ότι είναι επείγον να σχεδιαστεί, μετά από συστηματική έρευνα στις τοπικές κοινωνίες, ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής και να περιλαμβάνει την οικονομία, τον πολιτισμό, την εκπαίδευση/

επιμόρφωση, την κοινωνική ζωή και τα κοινωνικά προβλήματα, το περιβάλλον, την υγεία, την κοινωνική πολιτική και την τεχνική υποδομή.

Μια τέτοια επιστημονική ανάλυση είναι απαραίτητη για την ανάδειξη των φυσικών, ιστορικών, πολιτισμικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων, των πωλών και σύνθετων προβλημάτων των τοπικών κοινωνιών κάτω από τη σημερινή συγκεκριμένη συγκυρία, έτσι που να γίνουν κατανοητά στην αλληλοδιαπλοκή τους και να διαθέτει η τοπική κοινωνία τη γνώση εκείνη, που είναι απαραίτητη για ένα διαρκή εποικοδομητικό διάλογο και αναστοχασμό, αλλά και τη δυνατότητα διαμόρφωσης πολιτικών κατάλληλων για την αντιμετώπιση των διαφόρων προβλημάτων που έχουν συσσωρευτεί, αλλά και την πρόληψη όσων μέλλεται να εμφανιστούν.

Στόχος ενός τέτοιου προγράμματος είναι η ενεργοποίηση των πολιτών για ανάληψη πρωτοβουλιών δράσης σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας, πρωτοβουλιών που συγκροτούνται στη βάση ενός εποικοδομητικού αναστοχασμού και συνειδητοποίησης της συσσωρευμένης γνώσης, εμπειρίας και αποθεμάτων περασμένων κοινωνικών δραστηριοτήτων και των φυσικών πόρων στην τοπική κοινωνία και αυτό σε συνδυασμό με τα σύγχρονα δεδομένα, τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες, που κάθε περίοδος κρίσης αναδεικνύει. Η σημερινή κρίση, όπως εξάλλου κάθε κρίση, προκαλεί ρωγμές και ασυνέχειες στο σύνολο του κοινωνικού χώρου και χρόνου μιας κοινωνίας, πράγμα ακριβώς που βοηθά στην εμφάνιση του νέου. Αυτό βέβαια προϋποθέτει μια στρατηγική της δημιουργικής φαντασίας, των πειραμάτων, των νεωτεριστικών αλλά και παραδοσιακών εναλλακτικών προσπαθειών, που μπορεί να στηριχθεί σε αυτές τις αντιθέσεις, τα σημεία τριβής, τις ρωγμές, τις διαφορές, τις ασυνέχειες στα πλαίσια του κοινωνικού ιστού της συνολικής αλλά και της τοπικής κοινωνίας. Η στρατηγική των κοινωνικών πειραμάτων μπορεί έτσι να δημιουργήσει ένα διαφοροποιημένο χώρο, δηλαδή ένα χώρο που είναι κατακερματισμένος σε πολύ μικρές ενότητες δράσης, και να υπερβούμε έτσι το σχηματικό διαχωρισμό κέντρο-περιφέρεια.

Μια συμβολή στα παραπάνω είναι η κατανόηση του όθλου εγχειρήματος ως μιας κοινωνικο-παιδαγωγικής διαδικασίας. Η έρευνα, η διαμόρφωση πολιτικών και προγραμματικών προτάσεων, η κοινή προσπάθεια εφαρμογής παραδειγματικών πρωτοβουλιών/δράσεων με τη συμμετοχή μιας επιστημονικής-ερευνητικής ομάδας και των τοπικών κοινωνιών θα πρέπει να σχεδιαστεί και να εφαρμοστεί, εκτός των άλλων, ως ένα πρόγραμμα κοινωνικο-παιδαγωγικής επιμορφωτικής διαδικασίας.

Η λογική μιας τέτοιας αντίληψης εδράζεται στη διαπίστωση ότι μια έρευνα δράσης που στοχεύει στην παρέμβαση πρέπει να έχει ως κεντρικό στόχο την ανάπτυξη της ικανότητας της επικοινωνίας, του διαλόγου και της δράσης αυτών στους οποίους αφορά η έρευνα, στη δική μας περίπτωση των μελών των τοπικών κοινωνιών. Μια τέτοια αντίληψη αναγάγει τους «ερευνούμενους» σε πρωταγωνιστές και υποκείμενα της όλης προσπάθειας, χωρίς αυτό να σημαίνει την απουσία μιας κριτικής αντιπαράθεσης με τις απόψεις, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των τοπικών κοινωνιών. Αντίθετα μάλιστα ο ρόλος της ερευνητικής ομάδας θα είναι να συλλέξει τα τοπικά δεδομένα και προβλήματα «από πρώτο χέρι» και μέσα από ένα κριτικό διάλογο να αναδείξει πτυχές, διαστάσεις και στοιχεία των τοπικών κοινωνιών που διαφεύγουν από τις εμπειρίες και τα ατομικά βιώματα των μεμονωμένων πολιτών των τοπικών κοινωνιών και να συμβάλει έτσι σε μια συνοδική και συνθετική προσέγγιση. Η αποκάλυψη των αδιαφανειών, των συγκαλυμμένων πλευρών της κοινωνικής πραγματικότητας των τοπικών κοινωνιών και η διασύνδεσή τους με συνθήκες, διαδικασίες και εξελίξεις που υπερβαίνουν τα όρια του τοπικού, καθώς και τις δυνατότητες αναστοχασμού τους, αποτελεί κεντρικό σημείο αυτού του εγχειρήματος.

Το πρόγραμμα αυτό θα πρέπει να επιχειρήσει να εντοπίσει, να καταγράψει και να αναλύσει πρότυπα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής από την πράξη στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Στόχος αυτής της ενέργειας θα είναι, μέσα από την ανάλυση επιτυχημένων παραδειγματικών πρωτοβουλιών, να συλλέξει ιδέες και να εντοπίσει τις προϋποθέσεις

και τους παράγοντες επιτυχίας τους, έτσι που να προτείνει την εφαρμογή τους, μετά από κατάλληλες τροποποιήσεις, στις τοπικές κοινωνίες που θα αφορά το πρόγραμμα.

Τα παραπάνω αποτελούν βασική προϋπόθεση για τα επόμενα επίπεδα στόχευσης αυτού του προγράμματος.

Το πρόγραμμα αυτό και ενώ προϋποθέτει την κατάρτιση ενός συνοδικού σχεδίου πολιτικοκοινωνικής, οικονομικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής παρέμβασης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των πολιτών, στοχεύει και επικεντρώνει κατ'αρχήν στη διαπίστωση, ανάλυση και αιτιακή κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων τόσο από την σκοπιά της ιστορικής τους πρόκλησης όσο και από την σκοπιά της προβλεπόμενης εξέλιξης και μετεξέλιξής τους στο μέλλον, καθώς και στην κατάρτιση ενός συνοδικού σχεδίου αντιμετώπισης και κυρίως πρόληψης υπαρκτών, αλλά και προβλεπόμενων κοινωνικών προβλημάτων. Το σχέδιο αυτό θα περιλαμβάνει ανάλυση και αξιολόγηση θεσμών, πολιτικών και μέτρων κοινωνικής πολιτικής, καθώς και προτάσεις επανακαθορισμού της οργάνωσης και λειτουργίας τους και πιθανά τη δημιουργία νέων θεσμών και πολιτικών.

Το πρόγραμμα αυτό, τέλος, θα στοχεύει στη σταδιακή εφαρμογή και διαρκή αξιολόγηση του συνοδικού σχεδίου, με τη συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων φορέων, των πολιτών, αλλά και της επιστημονικής ερευνητικής ομάδας.

Βιβλιογραφία

- Alemann, U. v. (1983): *Krisen der Arbeitsgesellschaft- Katharsis der Interessenvermittlung?*, στο: Matthes, J. (Hrsg.): *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*. Frankfurt a/M.
- Alheit, P. et al. (Hrg) (1990): *Abschied von der Lohnarbeit?* Universität Bremen, Forschungsreihe des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung, Bd. 12.
- Alheit, P. (1990): "Abshied von der Lohnarbeit? Bemerkungen zu einer Erweiterung des Arbeitsbegriffs", στο: Alheit P. et al., ό.π.
- Altwater, E. et al. (Hrg) (1985), *Arbeit 2000*, Hamburg.
- Barthelheimer, P., *Sozialberichterstattung für die "Soziale Stadt"*. Methodische Probleme und politische Möglichkeiten, Frankfurt a. M., New York 2001.

- Beck, U. (1988): Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit, Frankfurt a/M.
- Becker, E.& Jahn, T. (1989): Soziale Ökologie als Krisenwissenschaft. 2. unver. Auflage, AP1 aus der Reihe sozial-ökologischer Arbeitspapiere der Forschungsgruppe Soziale Ökologie, Frankfurt a/M.
- Benjamin, W. (1965): Geschichtsphilosophische Thesen, στο: Derselbe: Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze. Frankfurt a/M., S. 78-94.
- Benseler, F., et al. (Hrg) (1982): Zukunft der Arbeit, Hamburg.
- Berger, J., et al. (Hrg) (1982): Kongress Zukunft der Arbeit, Bielefeld.
- Beywl, W., et al. (Hrg) (1984): Alternative Betriebe in NRW, Ministerium für Arbeit und Soziales des Landes NRW.
- Birkhölzer, K., (1995): Lokale Ökonomie, in: Flieger/Nicolaisen/Schwendter (Hg.), Gemeinsam mehr erreichen. Kooperation und Vernetzung alternativ-ökonomischer Betriebe und Projekte, München AG SPAK Bücher, (S. 501-522).
- Bloch, E., (1959): Das Prinzip Hoffnung, 3 Bd., Frankfurt a/M.
- Brand, K.E., et al. (Hrg) (1984): Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik, Frankfurt a/M.
- Bullmann, U., et al. (Hrg) (1986): Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme, Marburg.
- Derrida, J. (1996): Marx' Gespenster, Frankfurt am Main.
- Eco, U., (1983): Vortrag auf dem Kongress «Création et développement» im Februar 1983 an der Sorbonne in Paris, στην: Frankfurter Rundschau 19.03.1983.
- Elsen, S., (1998): Gemeinwesenökonomie – eine Antwort auf Arbeitslosigkeit, Armut und soziale Ausgrenzung? Neuwied.
- Fink, U., (1983): Keine Angst vor Alternativen, Freiburg.
- Forrester, V. (1997): Der Terror der Ökonomie, Wien.
- Heinze, R.G., Olk T., (1982): "Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft", στο: Benseler F., et al. (Hrg), (1982): Zukunft der Arbeit, Hamburg.
- Heinze, R.G./Olk, T., (1982): Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft, in: Benseler, F., et al. (Hrg), (1982): Zukunft der Arbeit. Hamburg.
- Herkommer, S., (1999): Deklassiert, ausgeschlossen, chancenlos – die Überzähligen im globalisierten Kapitalismus, στο: Herkommer, S. (Hrsg.): Soziale Ausgrenzungen. Gesichter des neuen Kapitalismus. Hamburg.
- Huber, J., (Hrg) (1979): Anders arbeiten - anders wirtschaften, Frankfurt a/M.
- Huber, J., (1980): Die verlorene Unschuld der Ökologie, Frankfurt a/M.
- Ingelhart, R., (1979): "Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten", στο Klages H., (Hrg), (1979) Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel, Frankfurt a/M..
- Ιπποκράτης, (1992) Περί κρίσιων, στο: Άπαντα, τόμ. 3, εκδ. Κάκτος, καθώς και στο Περί κρίσιων του ιδίου.
- Klages, H., (Hrg) (1979): Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel, Frankfurt a/M.
- Klöck, T., (Hg.), (1998): Solidarische Ökonomie und Empowerment. Jahrbuch Gemeinwesenarbeit 6, AG SPAK Bücher, München, (S. 51-67).
- Kossele, R., (1973): Kritik und Krise. Frankfurt a/M.
- Kröt, F., (1986): Die Berliner Forderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?, (Z 16 der FU Berlin), Berlin.
- Kronauer, M., (2000): Exklusion, Die Gefährdung des Sozialen im entwickelten Kapitalismus. (Typoskript), Göttingen.
- Mumford, L., (1977): Mythos der Maschine, Frankfurt a/M.
- Münchmeier, R., (1992): "Krise als Chance", στο: Rauschenbach/Gängler (Hrsg.), (1992): Soziale Arbeit und Erziehung in der Risikogesellschaft, Neuwied, Kriftel, Berlin, 1992, (S.133-147).
- Muschen, K., (1982): Lieber lebendig als normal. Selbstorganisation, kollektive Lebensformen und alternative Ökonomie, Bensheim.
- Negt, O., (1995): Die Krise der Arbeitsgesellschaft, στο: Aus Politik und Zeitgeschichte 7.4.1995.
- Papaioannou, S., (1994): Modernisierung und Bildung in Griechenland. Vol. Nr.27, Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung Universität Bremen, Bremen.
- Παπαϊωάννου, Σ., κ.ά. (1998): Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Polanyi, K., (1977): The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen, Wien.
- Rosanvallon, P., (1979): "Für eine Wirtschaft der Autonomie", στο: Huber J., (Hrg), (1979): Anders arbeiten-anders wirtschaften, Frankfurt, a/M., (S. 213-227).
- Starm, R., (1973): Historische Aspekte des Krisenbegriffs, στο: Jänicke, M. (Hrsg.): Politische Systemkrisen. Köln.
- Schwendter, R., (1975): "Notate zur Kritik der alternativen Ökonomie", στο: Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg.), (1975): Materialien zur Alternativen Ökonomie I. Berlin.
- Siebel, W., (1997): «Armut oder Ausgrenzung?», στο: Leviathan, Heft 1/1997.
- Tönnies, F., (1991): Gemeinschaft und Gesellschaft, Neudruck der achten Auflage von 1935, 3., unveränderte Auflage.
- Toffler A., (1980): Die Zukunftschance, München 1980.
- Vonderach G., (1982): "Eigeninitiativen -Beginn einer kulturellen Mutation?", στο Benseler F. et al. (Hrg), (1982): Zukunft der Arbeit, Hamburg.
- Wallimann, I., (1998): Soziale Ökonomie: Existenzsicherung in Krisen und Grundlagen eines nachhaltigen Daseins, στο: Klöck, T. (Hg.), (1998): Solidarische Ökonomie und Empowerment. Jahrbuch Gemeinwesenarbeit 6, AG SPAK Bücher, München, (S. 51-67).

“Κοινωνικός αποκλεισμός” και “αποκλεισμένες ομάδες”: Οι ιδεολογικές λειτουργίες μιας εννοιολόγησης*

Θανάσης Αλεξίου**

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ώστε αυτή ως αναλυτικό εργαλείο των κοινωνικών επιστημών να επανακτήσει την αναλυτική και κριτική της εγκυρότητα. Θεωρούμε πως η πληθωριστική χρησιμοποίηση του όρου προκαλεί συγχύσεις, καθώς με αυτόν τον όρο χαρακτηρίζονται φαινόμενα περιθωριοποίησης και έκπτωσης που ανάγονται σε διαφορετικές αιτίες ενώ εγγράφονται σε διαφορετικά κοινωνικο-ιστορικά πλαίσια. Πρόθεσή μας είναι να συμβάλουμε στην άρση αυτής της σύγχυσης. Πρώτα θα δείξουμε τις επιστημολογικές καταβολές της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να ιστοριοποιήσουμε την έννοια, ώστε πραγματικά η εννοιολόγηση της κοινωνικής πραγματικότητας και των αντίστοιχων διεργασιών με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού να αποδίδει ορθά τα πράγματα. Είμαστε της άποψης πως ως φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού μπορούμε να χαρακτηρίσουμε διεργασίες που έχουν εξωοικονομικό (νομικο-πολιτικό) χαρακτήρα.

1. Οι επιστημολογικές καταβολές της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού

Σε μεγάλο βαθμό ο κοινωνικός αποκλεισμός

ανήκει στο λειτουργιστικό παράδειγμα, καθώς συνιστά τη μία πλευρά της κοινωνικής ολοκλήρωσης, όπως αυτή προκύπτει από τη “λειτουργική διαφοροποίηση” της κοινωνίας, ενώ η άλλη πλευρά αυτής της διαδικασίας είναι η κοινωνική ενσωμάτωση. Σε σημαντικό βαθμό ο λειτουργισμός του E. Durkheim συνιστά, με κάποιες διαφοροποιήσεις, τη βάση και των άλλων λειτουργισμών (δομο-λειτουργισμός, συστημική θεωρία κ.λπ.), κυρίως επειδή: α) και αυτοί αποδέχονται πως οι λόγγοι που δημιουργούν κοινωνία είναι εξωοικονομικοί, δηλαδή κάποιες “μυστηριώδεις οντότητες” (συλλογική συνείδηση, θεμελιώδεις κοινωνικές αξίες, επικοινωνιακά συστήματα κ.ά.), έργο των οποίων είναι η κοινωνικοποίηση των δρώντων ατόμων, η αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας, η επιβολή κυρώσεων κ.λπ.,¹ και β) αυτοί δεν βλέπουν μακρο-κοινωνικούς φορείς δράσης (κοινωνικές τάξεις κ.ά.), παρά μόνο ατομικούς φορείς ρόλων, λειτουργιών, οι οποίοι προσαρμόζονται παθητικά στις λειτουργικές ανάγκες του συστήματος. Αν ανομικά φαινόμενα ή δυσλειτουργίες, όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός ή οι αποκλίσεις, αντιμετωπίζονται μέσω της έντασης ηθικών μέτρων, δηλαδή της υπερκοινωνικοποίησης (E. Durkheim) ή ακόμη μέσω της ίδιας της διαδικασίας της δομικής διαφοροποίησης, δηλαδή μέσω της λειτουργίας υποσυστημάτων (νεανικές υποκοουλτούρες κ.λπ.),²

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή του άρθρου μου «Μισωτή εργασία και κοινωνικός αποκλεισμός», *Θέσεις* 69, 1999, και της ανακοίνωσής μου «Από τις κοινωνικές τάξεις και τις κοινωνικές ανισότητες στον κοινωνικό αποκλεισμό και στις “ευπαθείς ομάδες”», στο Συνέδριο *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Σήμερα. Προς μια Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Ελλάδας* (Πάντειο Πανεπιστήμιο 9-11/11/2005).

** Αναπληρωτής Καθηγητής (Τμήμα Κοινωνιολογίας/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

1. Βλ. και Μουζέλης, 1993, σ. 14.

2. Greib, 1998, σ. 89.

οι κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες τέμνουν κάθετα τον καταμερισμό εργασίας, και προσδιορίζουν ουσιαστικά τον χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών, θεματοποιούνται απλά ως η παθολογική πλευρά της. Δηλαδή οι λειτουργιστές, κυρίως οι δομο-λειτουργιστές είναι τόσο πεπεισμένοι για την ενσωματωτική δύναμη του συστήματος (υπερσυστημισμός), όσο και για την εγκυρότητα των αξιών (μέσω της εσωτερίκευσης) που δεν μπορούν να διανοηθούν την ύπαρξη συλλογικών φορέων δράσης (κοινωνικών τάξεων), οι οποίοι να αμφισβητούν όχι μόνο τα μέρη –αυτό κλήριστα στο πλαίσιο της θεωρίας των συγκρούσεων μπορεί να διευθετηθεί—³ αλλά ολόκληρο το σύστημα.⁴ Αυτή την υπόθεση, δηλαδή από πού αντλεί τη δυναμική του το σύστημα και πώς εξηγούνται οι κοινωνικές αλλαγές χωρίς συλλογικούς φορείς δράσης, οι δομο-λειτουργιστές την διατυπώνουν με τέτοιο τρόπο, ώστε η κοινωνία να εμφανίζεται ως ένα σύνολο στατιστικών κατηγοριών (κοινωνική στρωματοποίηση). Ενώ οι κατηγορίες αυτές ομαδοποιούν το πληθυσμό με βάση ένα ή περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά (εισόδημα, μόρφωση, ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας κ.ο.κ.), αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται τα διάφορα κοινωνικά χαρακτηριστικά (κοινωνική στρωματοποίηση) ή ενδεχομένως και πως αυτά συσχετίζονται μεταξύ τους, αδυνατούν να εξηγήσουν πώς και γιατί εμφανίζονται.⁵

Να γιατί είναι απαραίτητο να σκεφτόμαστε την κοινωνία χωρίς κοινωνικές τάξεις αλλά μέσα από το μοντέλο του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι τριβές, οι αποκλίσεις, οι δυσλειτουργίες, οι αποκλεισμοί κ.ο.κ., οι οποίες προκύπτουν οριζόντια, συνιστούν κατά κάποιο τρόπο λειτουργικές διαφοροποιήσεις του συστήματος στη διαδικασία ολοκλήρωσής του και μ' αυτήν την έννοια είναι όχι μόνο ελέγξιμες αλλά και απαραίτητες. Πολύ σωστά παρατηρεί ο N. Luhmann πως λειτουργικό προαπαιτούμενο της ενσωμάτωσης είναι ο αποκλεισμός και τανάπαυιν.⁶ Τι θα ενσωματώσεις όταν δεν αποκλείσεις; Μπορεί αυτό να φαίνεται κυνικό, αλλά αν αφαιρέσει κανείς μια νοσταλγία που υπάρχει σε άλλες προσεγγίσεις για τους βιόκοσμους που χάνονται (όπως στον J. Habermas)⁷ και το συγκροτητικό ρόλο που παραχωρούν, λόγω χάρη στο επικοινωνιακό πράττειν (J. Habermas),⁸ τα επικοινωνιακά συστήματα (N. Luhmann),⁹ ή την κοινότητα αξιών που λειτουργεί κανονιστικά χωρίς όμως υλικό διακύβευμα και υλικά συμφέροντα, δηλαδή χωρίς κοινωνικές τάξεις, η συμβολή τους στη συζήτηση για τους φορείς αυτών των αξιών, δηλαδή για το πώς αυτοί σχηματίζονται ιστορικά και προκαλούν τις κοινωνικές αλλαγές, είναι περιορισμένη. Επιπρόσθετα, και αυτοί συμφωνούν πως η εργασία στη σχέση της με το κεφάλαιο, απώλεσε την ενσωματωτική της δυναμική και μετατράπηκε σε επικοινωνιακό πράττειν (J.

3. Η αποσύνθεση του κεφαλαίου (διαχωρισμός της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο των μέσων παραγωγής), η διαφοροποίηση της εργατικής τάξης (αναδιάρθρωση της παραγωγής) και η εμφάνιση της "νέας μεσαίας τάξης" καθιστά τις συγκρούσεις, σύμφωνα με τον R. Dahrendorf, ελεγχόμενες. Βλ. Dahrendorf, 1959.
4. Σύμφωνα με τον N. Luhmann, η λειτουργικά διαφοροποιημένη κοινωνία είναι σε θέση να παράξει ανισότητες στη διανομή δημόσιων και ιδιωτικών αγαθών και να τις ανεχτεί με τον όρο ότι αυτές θα είναι μεταβλητές και ότι οι ανισότητες ή οι ασυμμετρίες στο ένα λειτουργικό τμήμα δεν θα μεταφέρονται και στα άλλα. Βλ. Luhmann, 2000, σ. 140 κ.ε.
5. Μουζέλης, 1993, σ. 148.
6. Luhmann, 2000.
7. Βλ. και Nassehi 1997, σ. 143.
8. Ουσιαστικά ο J. Habermas επεξεργάζεται ένα υπερροθολογικό σχέδιο ενσωμάτωσης, το οποίο βασίζεται στην επικοινωνία. Το σχέδιο αυτό, που στη λογική του προσομοιάζει στο αντίστοιχο της υπερκοινωνικοποίησης του E. Durkheim, είναι πολύ ιδεαλιστικό, καθώς μπορεί να είναι βιώσιμο μόνο σε κοινωνίες χωρίς ταξικές αντιθέσεις, δηλαδή σε κοινωνίες μεσίων στρωμάτων. Βλ. και Heitmayer, 1997, σ. 55. Η μοναδολογική αντίληψη για τον άνθρωπο ως ατομικού φορέα και κοινωνού γνωσιακών και ηθικών προδιαθέσεων (φιλοσοφία του υποκειμένου), συνιστούν το ανάχωμα, σύμφωνα με τον J. Habermas, στην εκπραγμάτευση τους (αποικιοποίηση) από τον εξωτερικό κόσμο (σύστημα). Βλ. Τσίρος, 2002, σ. 147.
9. Στο N. Luhmann η νομιμοποίηση προκύπτει μέσω της ίδιας της διαδικασίας διαφοροποίησης (Legitimation durch Verfahren). Αυτή συνέχει τα λειτουργικά συστήματα (επικοινωνιακές πρακτικές και σχέσεις), συνεπώς δεν χρειάζεται εξωσυστημική αναφορά (σχέση με το περιβάλλον). Εξάλλου, τα συστήματα διαθέτουν αυτοποιητική ικανότητα, είναι αυτοαναφορικά και είναι αυτά που δομούν το περιβάλλον. Luhman, 1983.

Habermas].¹⁰ Επομένως, οι ταξικές κοινωνίες έχουν μετεξελιχθεί μέσω διαφοροποιήσεων σε κοινωνίες των μεσαίων στρωμάτων, οι οποίες μετά την έκλειψη των κοινωνικών τάξεων εμφανίζονται να συγκροτούνται στη βάση ενός κοινωνικού Consensus με κοινές αξίες.

Εφόσον έτσι έχουν τα πράγματα, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι η άλλη όψη του νομίσματος ενός συστήματος που παράγει αντιθέσεις τις οποίες μπορεί όμως να ελέγξει. Βεβαίως σχεδόν όλες οι εκδοχές του λειτουργισμού εκλαμβάνουν ως αυτονόητη την υπόθεση πως στις διαφοροποιημένες κοινωνίες έχουν υποχωρήσει ή έχουν εκλείψει πλέον όλες οι εστίες, οι οποίες ενδεχομένως θα γεννούσαν συμπαγή κοινωνικά μέτωπα με δικά τους συστήματα αξιών, και επομένως είναι δυνατή η μερική ενσωμάτωση στα διαφορετικά υποσυστήματα και με διαφορετικούς ρόλους (εργαζόμενος, σύζυγος, μέλος κλάμπ κ.λπ.). Αυτό σημαίνει πως η κοινωνική ταυτότητα δεν ορίζεται αποκλειστικά πλέον σε συνάρτηση με μια περιοχή της κοινωνίας, λόγου χάρη σε σχέση με την εργασία, αλλά διαφοροποιημένα ή διαταξικά (επάγγελμα, εκπαίδευση, τρόποι κατανάλωσης και ζωής κ.ο.κ.). Εφόσον η ενσωμάτωση στα διάφορα (υπο)συστήματα είναι μερική και όχι αποκλειστική, δεν μπορούν να υπάρξουν και κοινωνικές τάξεις, με την έννοια της ύπαρξης μιας μονοσήμαντης σχέσης μεταξύ ταξικής θέσης και ταξικής συνείδησης. Απελευθερωμένος ο κοινωνικός χώρος από τις κοινωνικές τάξεις, μετά τη διάλυσή τους, προσφέρεται, σύμφωνα με τον U. Beck, για νέες κοινοτικές σχέσεις (Vergemeinschaftung), “πέραν της τάξης και της κλειστής ομάδας”, με βάση τρόπους ζωής, υποκειμενικά σιτη, πολιτισμικά περιβάλλοντα (Milieus),¹¹ δηλαδή στη βάση διαταξικών χαρακτηριστικών. Οι κοινωνικοί αποκλεισμοί δημιουργ-

γούνται, ακολουθώντας τις διαδρομές των ατομικών βιογραφιών, οι οποίες διατρέχουν και συνδέουν τα διάφορα υποσυστήματα (εργασία, εκπαίδευση κ.ά.).¹² Με την έκλειψη των κοινωνικών τάξεων ως συνεκτικών δομών του συστήματος, οι οποίες υπερέβαιναν και το σύστημα και μπορούσαν να απειλήσουν τη συνοχή του, κυρίως επειδή δέσμευαν ολοκληρωτικά μέσω αποκλειστικών ταυτοτήτων (π.χ. εργατική, αστική κ.ο.κ.) το κοινωνικό πράττειν των ατόμων, ερχόμαστε σε καταστάσεις ενσωμάτωσης και αποκλεισμού που είναι όμως μέσα στη λογική του συστήματος, άρα και αφομοιώσιμες. Οι οποιοσδήποτε αντιθέσεις και συγκρούσεις είναι πλέον αμιγώς συστημικής τάξης, καθώς μέσω αυτών εμπεδώνεται η ενότητα των (αυτοαναφορικών) συστημάτων, ενώ ο όποιος έλεγχός τους εξελίσσεται ως μια διαδικασία ενδοσυστημικής τάξης.¹³

II. Οι “αποκλεισμένες ομάδες” ως ιδιαίτερη κοινωνική τάξη

Εφόσον δεχτούμε την εγκυρότητα του λειτουργιστικού παραδείγματος για την κοινωνική ανάληψη, θα πρέπει να αντιληφθούμε τους αποκλεισμούς που προκύπτουν από τη λειτουργική διαφοροποίηση της κοινωνίας ως βάσης ομαδώσεων (“ευπαθείς ομάδες” “ομάδες στόχοι” κ.λπ.). Στο βαθμό μάλιστα που αυτές οι ομαδώσεις υποστασιοποιούνται, αφαιρούνται δηλαδή από αυτές τα κοινωνικά χαρακτηριστικά για να προβληθούν τα τεχνικά-λειτουργικά, αυτές γίνονται αντιληπτές ως διακριτές κοινωνικές τάξεις. Παρόλο που δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια τα κριτήρια των διεργασιών αποκλεισμού, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει στην ταξινομητική συλλογιστική των κοινωνικών

10. Η παράλειψη του J. Habermas να συνδιαλλαγεί με την εξω-γλωσσική πραγματικότητα και να την αποδεχτεί γνωσιοθεωρητικά –εδώ αναφερόμαστε στην εργαθιακή μορφή της εργασίας, η οποία αποτελεί ωστόσο πραγματικότητα για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού– αφήνει την εξωτερική φύση εκτεθειμένη στο ιρασιοναλιστικό, μη γλωσσικό στοιχείο. Η εκφραστικότητα (και αυτή της μη επικοινωνιακής εργασίας) παραμένει μια terra incognita, μια προγλωσσική, μη δυνάμενη να κατηγοριοποιηθεί, εξωτερική φύση. Βλ. και Τσίρος, 2002, σ. 149.

11. Βλ. και Beck, 1996, σ. 121 κ.ε.

12. Στο ίδιο, σ. 211 κ.ε. «Ότι στην προοπτική της συστημικής θεωρίας εμφανίζεται ξεχωριστά», γράφει ο U. Beck. (Beck, 1996, σ. 218) «γίνεται συστατικό μέρος της ατομικής βιογραφίας», εννοώντας της θεωρίας του Individualismus.

13. Wilke, 1996, σ. 27.

κατηγοριών υπο-τάξη (Underclass), νεόπτωχοι (Neue Armen), “ευπαθείς ομάδες” κ.ο.κ. τη βεμπεριανή επιρροή. Έννοιες όπως κοινωνική αναγνώριση, κύρος, γόητρο, καταναλωτικές πρακτικές κ.λ.π., έννοιες που περιγράφουν όμως περισσότερο υποκειμενικά κριτήρια ένταξης σε μια κοινωνική τάξη, και δευτερευόντως αντικειμενικά, δηλαδή οικονομικά κριτήρια (επάγγελμα, εργασιακή κατάσταση, εισόδημα κ.ά.) συγκροτούν το επιστημολογικό υπόστρωμα αυτών των προσεγγίσεων. Η σύγχυση επιτείνεται, καθώς στα κριτήρια προστίθενται και πολιτισμικοί παράγοντες μ’ ένα σαφές ανθρωπολογικό και ψυχολογικό υπόβαθρο (νοοτροπίες, μειονεκτήματα, φαινόμενα αποστέρησης κ.ά.).

Αν η επαναφορά της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού στις κοινωνικές επιστήμες είναι “συμπτωματική”, δεν είναι συμπτωματική όμως η χρήση της, όπως και των παραγώγων της. Ενδεχομένως, πάλι, η ασάφεια αυτή να είναι ηθελημένη, καθώς η έλλειψη σαφών κριτηρίων προσδιορισμού των διαδικασιών “αποκλεισμού” μεταθέτει το πρό-

βλημα από τις δομές στο θεσμικό επίπεδο, οπότε οι λύσεις του προβλήματος είναι εκ των προτέρων προσδιορισμένες. Από την άλλη, η ασάφεια αυτή δημιουργεί συγχύσεις ως προς τη φύση του αποκλεισμού δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα πεπρωμένο, από το οποίο δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει, αναστέλλοντας ουσιαστικά τη δυνατότητα εκλογίκευσης των κοινωνικών σχέσεων, ενισχύοντας όμως τον φαταλισμό και την παθητικοποίηση της κοινωνίας, συμπεριφορές που υποτίθεται ότι οι πολιτικές αντιμετώπισής του, καταπολεμούν. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ενώ οι αποκλεισμένες ομάδες του πληθυσμού αποκαθίστανται ως κοινωνική τάξη και αυτό ανεξάρτητα από τους λόγους του αποκλεισμού τους (άνεργοι, εξαρτημένα άτομα, ανάπηροι, άτομα με ψυχικές διαταραχές κ.ά.), οι ενσωματωμένες ομάδες εκλαμβάνονται ως ένα αταξικό μόρφωμα χωρίς αντιθέσεις στο εσωτερικό του. Η θέση αυτή συσκοτίζει το γεγονός ότι οι θέσεις μέσα στις οποίες οι άνθρωποι θεωρούνται “ενσωματωμένοι” (integrated) μέσω του καταμερισμού εργασίας είναι στην ουσία άνι-

σερ.¹⁴ Η αποδοχή της θέσης πως η κοινωνία είναι άθροισμα ατόμων, και όχι σύστημα κοινωνικών σχέσεων σε συνάρτηση με τη χωρική αντίληψη για την κοινωνία, που προωθεί η υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού (“μέσα”, “έξω”), στεγανοποιεί τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Εφόσον οι κοινωνικές σχέσεις είναι διατομικές, δεν υπάρχει και επαφή ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Από που θα προκύψουν τότε τριβές και πολύ περισσότερο ταξικές αντιθέσεις και εκμετάλλευση; Επομένως οι οποιοσδήποτε τριβές μεταξύ ατόμων και ομάδων θα ερμηνευτούν ως πρόβλημα ψυχολογικής τάξης.

Αν στο μοντέλο των κοινωνικών τάξεων η ανέχεια και η εξαθλίωση μίας τάξης, λόγου χάρη της εργατικής τάξης, εξηγείται από το γεγονός ότι μια άλλη τάξη, η αστική, κατέχει τα μέσα παραγωγής, συνεπώς προσδιορίζεται και ο υπεύθυνος για την εκμετάλλευση, στο μοντέλο του κοινωνικού αποκλεισμού ενώ παρουσιάζεται η δραματικότητα και οι αρνητικές επιπτώσεις αποκλεισμών και εκπτώσεων, δεν υπάρχει κάποιος, εκτός της ασυνέπειας και της ανεπάρκειας κάποιων προσώπων, ο οποίος να καθίσταται υπεύθυνος γι’ αυτό. Το θέμα του αποκλεισμού ανήκει περισσότερο, όπως αναφέρουν ο L. Boltanski και η E. Chiapello, στη σφαίρα των συναισθημάτων παρά στη σφαίρα της κριτικής.¹⁵ Εξάλλου, αυτός είναι και ο λόγος που η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει υιοθετηθεί άκριτα, όπως αναφέρουν οι ίδιοι,¹⁶ από τις ανθρωπιστικές οργανώσεις. Συνεπώς ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι συνέπεια μιας κοινωνικής ανισορροπίας από την οποία κάποιοι κερδίζουν σε βάρος άλλων, αλλά κάτι το μοιραίο που χτυπά ομάδες προσώπων (ομάδες-κινδύνου, ευάλωτες ομάδες, ευπαθείς ομάδες κ.ο.κ.),¹⁷ οι οποίες ως τέτοιες χρήζουν διαχείρισης και προστασίας. Αν η φανατιστική προσέγγιση του προβλήματος συσκοτίζει τις αιτίες που

το προκαλούν, η προσωποποίηση των συνεπειών του, αναδεικνύει πρωτίστως τις προσωπικές ιδιότητες (handicaps) σε κεντρική συνιστώσα του προβλήματος και την προσωπικότητα του ατόμου σε αντικείμενο διάπλησης. Με τον τρόπο αυτό η κοινωνική φύση του αποκλεισμού συγκαλύπτεται, προς όφελος μιας ανάλησης των χαρακτηριστικών των αποκλεισμένων ομάδων, όπως συνέβη ακριβώς και με την “κουλιτούρα της φτώχειας” (O. Lewis),¹⁸ η οποία αποδόθηκε σε πολιτισμικά και ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά των φτωχών.

Ειδικά στις κατηγορίες της Underclass (υπο-τάξης), των νεόπτωχων, των “ευπαθών ομάδων” κ.ο.κ., οι οποίες παρουσιάζονται ως διακριτές κοινωνικές ομαδώσεις, συναντά κανείς όλα τα στερεότυπα και τις αποφάνσεις μιας κοινωνικής ηθικής, η οποία ξεφεύγοντας από το πλαίσιο της κοινωνικής ανάλησης που διέκρινε έως τώρα τις κοινωνικές επιστήμες, ιδεολογικοποιεί την κοινωνική ανάληση. Η συζήτηση επανέρχεται στην προ-προνοιακή εποχή του 19ου αιώνα και το πρόβλημα τοποθετείται στο πλαίσιο ενός νέου Ποπериισμού. Παρόλο που η έννοια της υπο-τάξης, ενδεχομένως και των άλλων κατηγοριών, αποκτά ένα άλλο περιεχόμενο από χώρα σε χώρα ανάλογα με την προνοιακή παράδοση στην οποία εγγράφεται,¹⁹ αυτή παραμένει πάντα μια τοπολογική κατηγορία με έντονα όλα τα αρνητικά πρόσημα, πολιτισμικά και θυμικά. Χωρίς αναφορά στις θανατούσες ή έκδηλες ληιουργίες που αυτή επιτελεί, η κατηγοριοποίηση δεν μπορεί παρά να είναι ιδεολογικού χαρακτήρα, πόσο μάλλον όταν δεν προσδιορίζονται τα κριτήρια, και η κατηγοριοποίηση γίνεται με βάση τις κυρίαρχες αξίες, κυρίως των μεσαίων τάξεων, για κοινωνική άνοδο και τάξη. Εντούτοις, τόσο η υποασχόληση (underemployment) και η κοινωνική απομόνωση (social isolation), δηλαδή η ποιότητα των κοινωνικών επαφών, όσο και οι

14. Levitas, 2004, σ. 222.

15. Boltanski και Chiapello, 2003, σ. 382.

16. Στο ίδιο.

17. Οι ονομασίες των ομάδων στο *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση 2001-2003*, Συντονισμός: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, σ. 6.

18. Lewis, 1969.

19. Silver, 1996, σ. 121 και σ. 132.

ευκαιρίες ζωής στην αγορά (life chances) που συσυστούν για τον W. J. Wilson βασικά γνωρίσματα της υπο-τάξης των αστικών κέντρων,²⁰ είναι πιθανές καταστάσεις για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού που ζει σε συνθήκες εξαρτημένης εργασίας, ανεξάρτητα αν είχε πρόσβαση στη σφαίρα της παραγωγής ή έχει εκπέσει κοινωνικά. Επίσης, η σύμπτωση εθνοτικής (ή φυλετικής) καταγωγής και ταξικής κατάστασης με τους αντίστοιχους κοινωνικούς και χωρικούς διαχωρισμούς συνιστά, όπως καταδεικνύει ο L. Wacquant, αναμενόμενη κατάσταση.²¹ Σε χώρες μάλιστα, όπως Γαλλία, Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία κ.ά., και φυσικά τις ΗΠΑ με το υπολειμματικό κράτος πρόνοιας, στις οποίες η μισθιακή σχέση αφορά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, δηλαδή η βιολογική και η κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αγορά και δευτερευόντως από πρωτογενή δίκτυα ή το κράτος, η έλλειψη κοινωνικών και υλικών πόρων συνοδεύεται και από την εκπτώχευση των κοινωνικών σχέσεων ή την κοινωνική απαξίωση.²² Η ανάδειξη μάλιστα της εργασίας και του επαγγέλματος σε πεδίο ηθικής και υλικής αυτοπραγμάτωσης αλλά και σχηματισμού κοινωνικών ταυτοτήτων (επαγγελματική περηφάνια, υποκολλητούρες της εργατικής τάξης κ.ά.), έχει ως συνέπεια η ανεργία, η υποαπασχόληση κ.ο.κ.²³ να βιώνονται και ως διάψευση, ως προσωπική αποτυχία, δημιουργώντας την ψυχολογία του χαμένου και του ανήμπορου. Βεβαίως, εφόσον αποδεσμεύσει κανείς τις ψυχολογικές επιπτώσεις από τις αιτίες, όπως συμβαίνει με τη συζήτηση γύρω από την υπο-τάξη, το φαινόμενο εμφανίζεται μόνο ως ψυχολογικό πρόβλημα.

Είναι πολύ διαφορετικό να εξετάζει κανείς την αποβιομηχάνιση και την αποκέντρωση της φορντι-

κής παραγωγής που έπληξε τα βιομηχανικά κέντρα των ΗΠΑ ή τις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας ή της Ανατολικής Γερμανίας, ως αιτίες του σχηματισμού της υπο-τάξης,²⁴ που μαζί με την αποδόμηση κρατικών κοινωνικών πολιτικών, διαμόρφωσαν μια ανομική κατάσταση στις πρώην βιομηχανικές ζώνες, από το να επιχειρεί να εξηγήσει το πρόβλημα με βάση τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα βιώνουν την ανεργία, την υποαπασχόληση και την ανημποριά. Στην πρώτη περίπτωση γίνεται σαφές ότι η υπο-τάξη αποτελεί συνέχεια των δομών με αναμενόμενες συμπεριφορές, ενώ στη δεύτερη περίπτωση δίνεται η εντύπωση πως οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες που χαρακτηρίζουν την υπο-τάξη προέκυψαν από τα ίδια τα άτομα, ως ηθικημένη κατάσταση, σαν τα άτομα να διαθέτουν μια δικιά τους ενδοχώρα ανεξάρτητη από την κοινωνία και τις δομές της. Αυτό που συμβαίνει, και εδώ θα συμφωνήσουμε με το S. Lash, έχει να κάνει με την απαξίωση της εργασίας και τον αποκλεισμό τμημάτων της εργατικής τάξης από τον κοινωνικό πλούτο της αστικής κοινωνίας, παρόλο που αυτός παρήχθη από την εργασία της.²⁵ Βεβαίως, η απαξίωση αυτή έχει ως συνέπεια και την υποβάθμιση των χώρων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (στεγαστικές συνθήκες, διάλυση πρωτογενών δικτύων, εγκληματικότητα, εξάρτηση, επιδημίες κ.ά.) απ' όπου προκύπτουν οι "ευπαθείς ομάδες" ή οι "ομάδες στόχοι". Συνεπώς οι δουλειές του ποδαριού, το πήγαινε-έλα στη αγορά εργασίας, η υποαπασχόληση κ.λπ. που χαρακτηρίζουν τις θέσεις απασχόλησης της υπο-τάξης, των υποαπασχολούμενων κ.ά. —γιατί αυτή δεν αποτελείται μόνο από άνεργους, άεργους, άστεγους, παραβατικούς, κλεφτρόνια και εξαρτημένους κ.ά.— περιγράφουν θέσεις μελών της μετα-εργοστασια-

20. Wilson, 1987.

21. Wacquant, 1996, σ. 259.

22. Paugman, 1996, σ. 289.

23. Ανάμεσα στα 1960 και 1980 το ποσοστό συμμετοχής αфроαμερικανών ανδρών στην εργατική δύναμη (labor force) μειώθηκε από 57% σε 43%, σ' αντιδιαστολή με το ποσοστό των λευκών που αυξήθηκε από 56% σε 62%. Επίσης αυξήθηκε το ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό γυναίκα στον αφοαμερικανικό πληθυσμό από 17% το 1950 σε 42% το 1986 (στους λευκούς από 5% σε 13% αντίστοιχα). Την ίδια περίοδο το ποσοστό των παράνομων γεννήσεων μεταξύ των αφοαμερικανών αυξήθηκε από 17% σε 61% ενώ μεταξύ των λευκών από 2% σε 15%. Patterson, 1996, σ. 253

24. Πβλ. και Häussermann και Kazepou, 1996, σ. 347.

25. Lash, 1996, σ. 233.

κής εργατικής τάξης που για να επιβιώσουν πρέπει να εκμισθώσουν κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες την εργατική τους δύναμη.

Σε επίπεδο μεθοδολογίας οι εμπειριστικού χαρακτήρα έρευνες που αναφέρονται στην υπο-τάξη και στις άλλες ομάδες-κινδύνου (“ευπαθείς ομάδες”, “ομάδες στόχος”) αποσυνδέουν το πρόβλημα από τις δομικές του αιτίες (εισόδημα, στεγαστικές συνθήκες, κοινωνικό κεφάλαιο κ.ο.κ.), με αποτέλεσμα αυτό να εμφανίζεται ως πρόβλημα ατομικής επιλογής και ατομικής συμπεριφοράς.²⁶ Μ’ αυτή την έννοια η θεωρία περί ατομικής ευθύνης δεν είναι μια κακή ανάλυση αλλά μια ανάλυση που αποκλείει εξ ορισμού κάθε κοινωνική πολιτική.²⁷ Η μεθοδολογική μετατόπιση από τις δομές προς το άτομο, εφόσον δεν αποσκοπεί στο να εμφανίσει το κοινωνικό πρόβλημα, ως πρόβλημα κάποιων ιδιαίτερων ομάδων ή να περιορίσει τον αριθμό αποδεκτών προνοιακής βοήθειας στους κόλληπους των φτωχών, δικαιολογείται από την ανάγκη στατιστικής καταγραφής ομάδων και ατόμων που χρήζουν πραγματικά κοινωνικής προστασίας, ώστε να περιοριστεί η κατάχρηση της προνοιακής βοήθειας. Δεν είναι η οργάνωση της εργασίας και η καπιταλιστική συνθήκη που δημιουργούν το πρόβλημα (ανεργία, έκπτωση, εκπτώχευση κοινωνικών σχέσεων κ.λπ.), αλλά η έλλειψη ενός ήθους για την εργασία και η προνοιακή βοήθεια που δημιουργεί εξάρτηση και πολιτισμική μαθητικότητα από την πλευρά εκείνων, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στην υπο-τάξη και στις “ομάδες στόχους”. Από τη στιγμή μάλιστα που η κοινωνική πολιτική ενισχύει την εξάρτηση, και μόνο το γεγονός της αποδοχής των κοινωνικών επιδομάτων, αποδεικνύει σύμφωνα με τον L. Mead την ανικανότητα των φτωχών να σκεφτούν και να δράσουν αυτόνομα.²⁸ Δε χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια, για να αντιληφθεί κανείς

ότι οι έννοιες εξάρτηση ή απεξάρτηση υπονοούν την παθολογική κατάσταση εθισμού των ατόμων-αποδεκτών προνοιακής βοήθειας,²⁹ συνεπώς οι ήψεις του προβλήματος κινούνται στη σφαίρα της ψυχοπαθολογίας.

Ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση προκαλεί η θέση του Z. Bauman, ο οποίος θεωρώντας τις σημερινές κοινωνίες ως “κοινωνίες καταναλωτών”, ορίζει την υπο-τάξη, την “τάξη των παριών” με όρους κατανόησης, ως μια τάξη ανθρώπων πέρα από τάξεις και ιεραρχίες.³⁰ Εφόσον η εργασία απώλεσε την ενσωματωτική της δυναμική, η κατανάλωση με τους αντίστοιχους τρόπους ζωής αναδεικνύονται σε συγκροτητικά στοιχεία της “μεταμοτέρνας συνθήκης”.³¹ Ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως και η κοινωνική ενσωμάτωση, γίνεται πλέον μέσω της καταναλωτικής αγοράς, η οποία εμφανίζεται ως το πεδίο πραγμάτωσης επιθυμιών και ελευθεριών. Σε μια κοινωνία καταναλωτών, η ανεπάρκεια του προσώπου ως καταναλωτή οδηγεί σύμφωνα με τον Z. Bauman, στην κοινωνική υποβάθμιση και την “εσωτερική εξορία”.³² Συνέπειες αυτής της καταναλωτικής ανεπάρκειας είναι, σύμφωνα με τον ίδιο, η κατάρρευση της αυτοεκτίμησης, η δημιουργία αισθημάτων ντροπής και ενοχής, στοιχεία που προβάλλονται φαντασιακά στην “κατώτερη τάξη”, ενώ η μνησικακία, η αγανάκτηση και η επιθετικότητα χαρακτηρίζουν όλο και περισσότερο τις κοινωνικές σχέσεις.³³

Ουσιαστικά πρόκειται για μια νεοβεβερλιανή προσέγγιση, καθώς και εδώ εξωοικονομικοί, υποκειμενικοί παράγοντες (κύρος, κοινωνική αναγνώριση, αισθητική κρίση κ.ο.κ.) που αναφέρονται στην καταναλωτική συνθήκη, συνιστούν το κριτήριο ορισμού των κοινωνικών τάξεων. Η αισθητική προσέγγιση της πραγματικότητας μέσα από την οπτική γωνία του καταναλωτή, δηλαδή του ατόμου

26. Βλ. και Gans, 1995, σ. 28 κ.ε.

27. Procassi, 1996, σ. 59.

28. Mead, 1991, σ. 5 κ.ε.

29. Η «απεξάρτηση από την κοινωνική πρόνοια» των «ευάλιων ομάδων-στόχων» ανήκει στη στρατηγική του *Εθνικού Σχεδίου Δράσης*, σ. 6.

30. Μπάουμαν, 2002, σ. 182.

31. Bauman, 1992, σ. 50 κ.ε.

32. Μπάουμαν, 2002, σ. 114.

33. Στο ίδιο, σ. 113.

με τα κίνητρα και τις επιθυμίες, συνιστά ως γνωστό, βασικό αξίωμα του μεθοδολογικού ατομισμού και της νεοκλασσικής θεωρίας. Εντούτοις η αισθητική ανάγνωση της πραγματικότητας, με την έννοια ότι η κατανάλωση εικόνων, συμβόλων και μηνυμάτων αναδεικνύονται σε μια σημαντική παράμετρο στρωμάτωσης και αποκλεισμού, σβήνει κάθε ίχνος εργασίας από τα παραγόμενα καταναλωτικά αγαθά, ευνοώντας ένα καθεστώς, στο οποίο η εργασία μπορεί να υποπληρώνεται και τα αιτήματα αυτών που συμβάλλουν στον κοινωνικό πλούτο να δυσφημίζονται ως συντεχνιακά και παρωχημένα, παρόλο που η τιμή αυτών των αγαθών ορίζεται πάντα σε συνάρτηση με την ποσότητα της εργασίας που αναλήφθηκε για την παραγωγή τους (θεωρία της αξίας). Πού αποσκοπούν τότε οι πολιτικές για τη συμπίεση του κόστους εργασίας, την ευελιξία της εργασίας και την αύξηση των υπερωριών και η οξύτητα της αντιπαράθεσης αν η αξία δεν παράγεται από την εργασία; Βεβαίως για μια κοινωνία που αυτοπροσδιορίζεται ως κοινωνία των μεσαίων στρωμάτων και θέλει να κρατηθεί μακριά από τις κοινωνικές τάξεις και τη συνεπαγόμενη κοινωνική πόληση, η υιοθέτηση της οπτικής του καταναλωτή, στην οποία αναφέρεται ο Z. Bauman, αποδεικνύεται ιδιαίτερα λειτουργική, καθώς μπορεί να αναστείλει επίσης και οποιασδήποτε προσέγγιση με εκείνους που παρήγαγαν την άνεση που οι υπόλοιποι καρπώνονται.³⁴

III. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στον ιστορικό χρόνο

Αφού εξετάσαμε το επιστημολογικό πλαίσιο αναφοράς του μοντέλου του κοινωνικού αποκλεισμού, απ' όπου απορρέει μια οριζόντια αντίληψη για τις κοινωνικές σχέσεις, η οποία θέτει σε αμφισβήτηση την ύπαρξη κάθετων κοινωνικών δομών (κοινωνικές τάξεις), ας εξετάσουμε τώρα μορφές και διεργασίες αποκλεισμού στην ιστορία. Για το λόγο αυτό θα κινηθούμε σ' ένα διαχρονικό επίπεδο, ούτως

ώστε να ιστορικοποιήσουμε τον όρο, ενώ σε συγχρονικό επίπεδο θα δούμε μέσα από ποιες διεργασίες αποκλείονται ή περιθωριοποιούνται ομάδες του πληθυσμού. Ο χαρακτήρας της κοινωνίας (προνεωτερική/νεωτερική-καπιταλιστική) σε συνάρτηση με τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και την αναβάθμιση της αξίας του σώματος προσδιορίζουν ουσιαστικά πρακτικές αποκλεισμού και επανένταξης.

III.1. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στις προνεωτερικές κοινωνίες

Οι πρακτικές αποκλεισμού διαφοροποιούνται στο χρόνο ανάλογα με το βαθμό και την πυκνότητα της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αν το ζητούμενο της μεσαιωνικής κοινωνίας είναι η εξαγνισμένη κοινότητα, ο αποκλεισμός που παίρνει τη μορφή αποπομπής (αποβολή του μιάσματος) αφορά εκείνους που δε συμμορφώνονται (αιρετικοί, κλέφτες, κοινωνικοί ληστές, αλήτες κ.ά.) ή εκείνους τους οποίους η ίδια η κοινωνία δε θέλει να δεχτεί (ληπροί, ανάπηροι). Σε μια κοινωνία η οποία δεν έχει εκκοσμικευθεί και η θρησκεία αποτελεί τόσο μέσον κοινωνικοποίησης (ένταξης) όσο και μέσο νομιμοποίησης της κοινωνικής τάξης η απόκλιση από την θρησκευτική κοινότητα (όπως εκλαμβάνεται η κοινωνία στην οποία υπάρχει σύζευξη του κοσμικού με το ιερό) φορτίζεται υπερβατικά ώστε τα μέτρα που θα επιβληθούν να λειτουργήσουν στον πληθυσμό που αποτελείται από πιστούς ως ηθικό πρόσταγμα.³⁵ Οι απόβλητοι συγκροτούν το στερεότυπο του υπάνθρωπου, είναι οι αποδιοπομπαίοι τράγοι που δεν μπορούν κιόλας να αμυνθούν. Ωστόσο η παρουσία τους είναι απόλυτα απαραίτητη, επειδή ενσαρκώνουν ό,τι πιο απεχθές υπάρχει στον άνθρωπο, συγκρατώντας τους υπόλοιπους σε δοκιμασμένες στάσεις και συμπεριφορές.³⁶ Με την ανάπτυξη της νεωτερικής κοινωνίας περιορίζεται και ο αριθμός των ομάδων που γίνονται αντικείμενο αποκλεισμού. Οι ανάγκες της βιοτεχνίας και της μανουφακτούρας για εργατικά χέρια θέτουν το πρόβλημα αναδιαμόρφωσης αυτού του μεγάλου

34. Βλ. και Apple, 1986, σ. 29, και Jameson, 1999, σ. 125.

35. Αλέξiou, 1999, σ. 225.

36. Borst, 1982, σ. 579.

περιθωρίου, το οποίο παράγουν οι οικονομικές, οι ιδεολογικές και οι κοινωνικές δομές της μεσαιωνικής κοινωνίας. Μέσα από ποιες διαδικασίες ο πληθυσμός αυτός θα μπορούσε να γίνει χρήσιμος και να καταστεί ταυτόχρονα κοινωνικά ακίνδυνος;

Κιόθλας από την υστερομεσαιωνική περίοδο παρουσιάζεται σε πολλές περιοχές της Ευρώπης έλλειψη εργατικών χεριών,³⁷ γεγονός που υποχρεώνει τοπικούς ηγεμόνες και κεντρικές κυβερνήσεις να σχετικοποιήσουν αρχές και πρακτικές που καθιστούσαν ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού αντικείμενο αποκλεισμού. Παράλληλα η εκκλησία αρχίζει από τον 13ο αιώνα και μετά μια εκστρατεία ηθικοποίησης των παραστρατημένων προσφέροντας το καθαρτήριο που εξελίσσεται, σύμφωνα με τον J. Le Goff, σε ένα μεγάλο μηχανισμό ενσωμάτωσης αποκλεισμένων, συμπεριλαμβανομένων και επαγγελματιών που μέχρι τότε θεωρούνταν πρόστυχα (τοκογλύφοι, λαναράδες, βαφείς κ.λπ.).³⁸ Η νέα οικονομική τάξη πραγμάτων και ο ανερχόμενος αστός δεν μπορούσαν να ανechθούν αναστολές και φοβίες που επιβάρυναν πάνω απ' όλα το σχηματισμό και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Στη χαλάρωση των ελέγχων και στην άρση των αποκλεισμών αποσκοπεί και η πολιτική του απολυταρχικού κράτους, το οποίο παραιτείται από την αξίωση να σώσει τις ψυχές των υπηκόων του. Αυτό που ενδιαφέρει το κράτος, που αρχίζει να αποκτά δομές εθνικού κράτους είναι ο σχηματισμός ενός πολιτισμικά ενιαίου σώματος υπηκόων, ενώ με την ιδιωτικοποίηση της θρησκευτικής απόφασης, θρησκευτικές μειονότητες, αιρετικές ομάδες (μάγισσες κ.α.),³⁹ παύουν να αποτελούν αντικείμενο αποκλεισμού και δίωξης.

III. 2. Οι κοινωνικός αποκλεισμός στις νεωτερικές (καπιταλιστικές) κοινωνίες

Με το κίνημα της Μεταρρύθμισης εξέλιπταν σε

μεγάλο βαθμό οι λόγοι που συγκροτούσαν το μεσαιωνικό κοινωνικό περιθώριο. Η θρησκεία (Προτεσταντισμός, Καθολικισμός, Μεθοδισμός) επικύρωσε ιδεολογικά τη νέα αξία (εργασία), γύρω από την οποία έμελλε να αναπτυχθούν πλέον πρακτικές αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Στην ανατολή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαμορφώθηκε μέσα από διαζεύξεις (εργατικότητα/αεργία, αεργία/φτώχεια) μια ορισμένη αντίληψη για την εργασία που χαράζει τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ κοινωνίας και περιθωρίου. Με την εμφάνιση μάλιστα της κοινωνικής πολιτικής οι πρακτικές αποκλεισμού θα κινηθούν μεταξύ καταστολής και σωφρονισμού (όπως συνέβη με τους Νόμους για τους Φτωχούς (Poor Laws). Ο αποκλεισμός δε γίνεται πλέον μέσω αποβολής του ατόμου, πρακτική που αχρηστεύει το σώμα (φορέα εργατικής δύναμης) αλλά μέσω εγκλεισμού, ο οποίος λαμβάνει χώρα εντός της κοινωνίας και θέτει ως στόχο την εγχάραξη μιας ηθικής της εργασίας και την επανένταξη του εγκλειστού.

Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού (ζητιάνοι, τρελοί, αθαφροϊσκιωτοί, μπαγαμπόντηδες, άεργοι, φτωχοί, περιπλανώμενοι, εγκληματίες, πένητες, κατεστραμμένοι χωρικοί κ.α.) το οποίο σχηματίζεται από την καταστροφή παραδοσιακών τρόπων παραγωγής που εξασφάλιζαν την αυτάρκεια του πληθυσμού θα συγκροτήσει το κοινωνικό περιθώριο. Είναι η στιγμή της «μεγάλης εγκάθιξης» όπως αναφέρει ο Μ. Φουκώ.⁴⁰ Το ζητούμενο αυτού του ενταξιακού εγχειρήματος των «houses of correction» και των «Zuchthäuser» παραμένει πάντα η εμφύσηση ενός εργασιακού ήθους στον πληθυσμό. Στην παράσταση για τη φτώχεια που καθιεργούν οι αστοί στοχαστές η φτώχεια αποκόβεται από τη θρησκευτική της λειτουργία ως πεδίο ηθικής ικανοποίησης των πλουσίων (ελεημοσύνη) για να συνδεθεί με το άτομο και τη θέλησή του να εργασθεί. Σ' αυτό το πνεύμα θα κινηθούν οι Νόμοι για τους Φτωχούς όπως γράφει ο F. Braudel.⁴¹

37. Dobb, 1970.

38. Le Goff x.x., 28.

39. Roeck, 1993, σ. 145.

40. Φουκώ x.x.

41. Braudel, 1995, σ. 69.

Από τη στιγμή που εκφυλίσζεται η αντίσταση των μαστόρων, των τεχνιτών και όσων εναντιώθηκαν στον ερχομό της βιομηχανικής παραγωγής (λιουδίττες, υφαντουργοί, καπνεργάτες κ.α.), ακριβώς επειδή ήξεραν τι θα έχαναν,⁴² ολοκληρώνεται η ενσωμάτωση του πληθυσμού στη νέα πραγματικότητα της μισθωτής εργασίας. Κοινωνικές θέσεις και λειτουργίες κατανέμονται πλέον από τη θέση των ατόμων στην παραγωγική διαδικασία. Ανεξάρτητα από τη μορφή που προσλαμβάνει πλέον το κοινωνικό περιθώριο σε κάθε χώρα, μορφή που περιγράφει την εμπειρία της αντίστοιχης κοινωνίας με τον αποκλεισμό και ανεξάρτητα από τις ονομασίες (underclass, working poor, ghetto poor, social exclusion, ADT/Τέταρτος Κόσμος) οι οποίες αντιστοιχούν συνήθως σε κατηγοριοποιήσεις των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας ή συχνά και σε “φαντασιώσεις” μεσαίων αστικών στρωμάτων,⁴³ τα οποία ενεργοποιούνται στις “κινήσεις πολιτών” ή στις μη “κυβερνητικές” οργανώσεις, οι άνεργοι, οι φτωχοί, οι άστεγοι κ.ά., οι οποίοι έχουν θέση και λειτουργία στο συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της εργασίας κάθε άλλο παρά αποκλεισμένοι είναι. Η άρνηση για κατοχύρωση του δικαιώματος στην εργασία σε καθεστώς μισθωτής εργασίας, καταδεικνύει την εστία που γεννά αυτές τις ασυνέχειες, οι οποίες αποτελούν τη βάση πολλαπλών κατηγοριοποιήσεων. Πόσο μάλλον όταν αυτές οι κατηγοριοποιήσεις ξεκινάνε από μια πρόθεση ιδεολογικής ηγεμονίας και ενσωμάτωσης, όπως συμβαίνει π.χ. με την έννοια «underclass», η οποία προσδιορίζει περισσότερο συμπεριφορές που αποκλίνουν από τις αξίες και τις προσδοκίες για ανέλιξη των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Η new urban underclass⁴⁴ και το κοινωνικό-πολιτισμικό του ισοδύναμο, το Hypergetto, προέκυψε μέσα από το μετασχηματισμό της οικονομίας των πόλεων και τη μαζική ανεργία που προκάλεσε η παρακμή βιομηχανικών κέντρων (νεοετίθλορισμός) και ο μετα-

σχηματισμός τους σε κέντρα παροχής υπηρεσιών.⁴⁵ Πρόκειται δηλαδή για κοινωνικές ομαδώσεις και μορφώματα που εμφανίζονται από ανακατατάξεις και αναδιαρθρώσεις στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία. Η πρόσληψη και ερμηνεία αυτού του φαινομένου μέσα από τα αξιακά συστήματα των μεσαίων αστικών στρωμάτων παραγνωρίζει αν μη τι άλλο τους λόγους που το προκάλεσαν.

IV. Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού: κάθετος και οριζόντιος κοινωνικός αποκλεισμός

Έχοντας αποκτήσει μια διαχρονική αντίληψη για τον κοινωνικό αποκλεισμό, μπορούμε να προχωρήσουμε στη συγχρονική του εξέταση. Θα προσεγγίσουμε το πρόβλημα επιχειρώντας, με πρόθεση να διαφυλάξουμε την μεθοδολογική αξία της έννοιας, μια πρώτη διαφοροποίηση με βάση τις διαδικασίες που καθιστούν ενεργό τον αποκλεισμό. Μπορούμε να μιλήσουμε με έναν κάπως ιδεοτυπικό τρόπο: α) για κάθετο αποκλεισμό που προκύπτει από τη δομή της κοινωνίας, και β) για οριζόντιο αποκλεισμό που προκύπτει από τη διάρθρωση και τη μορφολογία της κοινωνίας.

IV. 1. Ο κάθετος κοινωνικός αποκλεισμός

Κεντρικός πόλος ενσωμάτωσης από τη Βιομηχανική Επανάσταση και μετά αναδεικνύεται η μισθωτή εργασία και ένα σύστημα αξιών και στάτους που αρθρώνονται γύρω απ’ αυτήν. Ο κοινωνικός δεσμός απογυμνώνεται από θρησκευτικές και ηθικές διαμεσοληθήσεις και μετατρέπεται σε οικονομικό, πόσο μάλλον όταν η απόσπαση και η ιδιοποίηση του κοινωνικού υπερπροϊόντος (υπεραξία) γίνεται αυτόματα στο χώρο παραγωγής της, μέσω της οικονομικής διαδικασίας, γεγονός που καθιστά περιττή την εξω-οικονομική (πολιτική) πα-

42. Thompson, 1980.

43. Messu, 1996, σ. 203 και Kaufman, 1996, σ. 296. Οι φτωχοί, οι άστεγοι, οι άνεργοι αποτελούν και πεδίο ακτιβισμού γι’ αυτά τα στρώματα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Independent Sector περίπου το 45% των αμερικανών από 18 ετών και πάνω εργάζεται εθελοντικά. Wuthnow, 1997, σ. 37.

44. Bñ. Wilson, 1987.

45. Häussermann, 1997, σ. 15.

ρέμβαση. Επομένως, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας καθορίζει το βαθμό ενσωμάτωσης ή λειτουργικής περιθωριοποίησης του ατόμου. Η επιβίωση εξαρτάται πλέον από τη θέληση και τη δυνατότητα προς εργασία. Σε κοινωνικό επίπεδο η εργασία τείνει να καταστεί το επίκεντρο όλων των δραστηριοτήτων. Σε νομικό επίπεδο το άτομο αναγνωρίζεται ως υποκείμενο δικαίου, αντιμετωπίζεται ως ιδιοκτήτης εμπορεύματος, δηλαδή ως ιδιοκτήτης (πωλητής) της εργατικής του δύναμης.

Η απομάκρυνση του ατόμου από την παραγωγική διαδικασία και η έκπτωσή του από τη θέση εργασίας σημαίνει αυτόματα και την κοινωνική του έκπτωση αλλιά και την έκπτωσή του από υποκείμενο δικαίου, καθόσον έχει απολέσει το στοιχείο που το καθιστά υποκείμενο, δηλαδή την ιδιότητα να είναι πωλητής της εργατικής του δύναμης, πρόλο που παραμένει κάτοχός της. Το πόσο κοντά μπορεί να είναι η κοινωνική έκπτωση με μια κατάσταση δικαιοσύνης έκπτωσης αποδεικνύεται καθημερινά στις πρακτικές των υπηρεσιών πρόνοιας, όταν η παροχή σε χρήμα και υπηρεσίες συνοδεύεται κατά κανόνα σιωπηρά με την περιτομή μερών των ιδιοτήτων που συγκροτούν το άτομο σε υποκείμενο δικαίου (έλεγχος της ιδιωτικής σφαίρας κ.ο.κ.).

Η απαξίωση της εργατικής δύναμης σ' έναν τρόπο παραγωγής που λειτουργεί καπιταλιστικά αποτελεί εγγενές φαινόμενο των σύγχρονων κοινωνιών. Τα φαινόμενα απαξίωσης της εργατικής δύναμης που προέρχονται από την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, την αποειδίκευση της εργασίας (H.Braveman),⁴⁶ την αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας κ.ο.κ. αποτελούν δομικά στοιχεία ενός τρόπου παραγωγής που βασίζεται στη μισθωτή εργασία και προσιδιάζουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες με τις αντίστοιχες αστικές υπερδομές. Έτσι όμως δεν μπορεί μια εγγενής τάση του όπως είναι η ανεργία να θεωρηθεί ως αποκλεισμός. Η ανενεργός εργατική δύναμη όπως και

οι άνεργοι είναι στον ίδιο βαθμό ενσωματωμένοι στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων όσο και η ενεργός εργατική δύναμη και οι εργαζόμενοι. Επομένως δεν μπορούμε να μιλάμε για αποκλεισμό με την έννοια της εξωγενούς του προέλευσης αλλιά για οργανικές παρενέργειες της αγοράς εργασίας στην εργατική δύναμη. Παράλληλα, οι κεφαλαιοκράτες είναι σε θέση να αποκλείουν ή να εντάσσουν, σε περιόδους ανεργίας, επιλεκτικά τμήματα του πληθυσμού στην εργασία αυξάνοντας την ένταση στην πλευρά της προσφοράς και επιτυγχάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την χειραγώγηση της εργατικής δύναμης (αποδοχή οποιασδήποτε δουλειάς, αυθαιρεσίες κ.ο.κ.) και τη συμπίεση/διαβάθμιση των μισθών (κατακερματισμός της εργατικής τάξης).

Εξετάζοντας την πρώτη εκδοχή του κοινωνικού αποκλεισμού ως κάθετου διαπιστώνουμε πως στην πραγματικότητα πρόκειται για ταυτολογία καθόσον στον αποκλεισμό, αποδίδονται χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που βασίζεται στην μισθωτή εργασία. Χωρίς την ανενεργό εργατική δύναμη δεν θα ήταν δυνατόν να συμπιέζονται οι μισθοί στο κατώτατο επίπεδο επιβίωσης και να πειθαρχείται κοινωνικά η εργατική τάξη. Αν πάθι οι χρόνιοι άνεργοι της Αμερικής και της Ευρώπης δεν είναι σε θέση να επιτελέσουν αυτή τη λειτουργία, το ρόλο του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού αναλαμβάνουν οι πληθυσμοί άλλων περιοχών της γης (πρόσφυγες, μετανάστες κ.ά.).⁴⁷ Το ρούμπεν-προληταριάτο μπορεί επίσης μέσω κοινωνικών πολιτικών να γκετοποιηθεί, να χειραγωγηθεί, και να καταστεί επίσης λειτουργικό, πιέζοντας σε επίπεδο "αξιών" και "ηθικής" το ενεργό τμήμα της εργατικής τάξης (ως απεργοσπαστικός και εκβιαστικός μηχανισμός, δολοφονίες συνδικαλιστών κ.λπ.).⁴⁸

46. Braverman, 1985.

47. Siebel, 1997, σ. 74 κ.ε.

48. Σε μεγάλο βαθμό οι εταιρείες ιδιωτικής ασφάλειας στις ΗΠΑ (Pinkerton και Burns) που ιδρύθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα με αντικείμενο την καταστολή των εργατικών κινητοποιήσεων στρατολογήσαν από άτομα από το ρούμπεν-προληταριάτο. Μόνο η Pinkerton κατέστηλε έως τη δεκαετία του '30 του 20ου αιώνα 77 μεγάλες απεργίες. Βλ. Spitzer και Scull, 1977.

IV. 2. Ο οριζόντιος (διαρθρωτικός) κοινωνικός αποκλεισμός

Ως οριζόντιο αποκλεισμό μπορούμε να θεωρήσουμε τον αποκλεισμό που προκύπτει από τη διάρθρωση και τη “λειτουργική διαφοροποίηση” της κοινωνίας, καθόσον αυτή, όπως προαναφέραμε, στο λειτουργιστικό παράδειγμα των Κοινωνικών Επιστημών αποτελεί μια απαραίτητη διαδικασία στην κατεύθυνση κοινωνικής ολοκλήρωσης. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο των πολιτικών αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, δηλαδή τις “ομάδες στόχους”, τις “ευπαθείς ομάδες” κ.ο.κ., όπως έχουν εννοηθεί. Οι ομάδες αυτές αντιμετωπίζονται χωρίς τα κοινωνικά και ταξικά χαρακτηριστικά που τις υποστασιοποιούν ως τέτοιες (ως μέρος κοινωνικών τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων), δίνοντας την εντύπωση ότι αυτές προέκυψαν ανιστορικά.

IV.2.1. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων ομάδων

Ουσιαστικά ο κοινωνικός αποκλεισμός στις ντυρκεμιανές (λειτουργιστικές) και βεμπεριανές προσεγγίσεις συνιστά μαζί με τα προγράμματα αντιμετώπισης του ένα εγχείρημα συστημικής ολοκλήρωσης, δηλαδή λειτουργικής ένταξης του πληθυσμού στις παραμέτρους της αστικής-καπιταλιστικής πραγματικότητας. Στο βαθμό που τα χαρακτηριστικά ομάδων και ατόμων προσεγγίζονται, όχι στη βάση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και της θέσης τους σ’ αυτόν αλλά στη βάση μιας μεταφυσικής ανάγκης του συστήματος για ολοκλήρωση, το ενταξιακό εγχείρημα εξελίσσεται περισσότερο ως επανακοινωνικοποίηση του πληθυσμού στη λογική της αγοράς. Εξάλλου, ο δομικός χαρακτήρας της ανεργίας αφήνει ελάχιστα περιθώρια ώστε να καταστεί εφικτή η ένταξη μέσω της εργασίας.

Ας δούμε λοιπόν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά

ομάδων του πληθυσμού, τα οποία στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού αποσιωπώνται, για να αναδειχτούν οι ιδιότητες του προσώπου ή οι συγκυριακές ιδιαιτερότητες αυτών των ομάδων.

IV.2.1. α. Ο γυναικείος πληθυσμός ως “αποκλεισμένη ομάδα”

Μια κύρια πλευρά του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας αφορά το διαχωρισμό ανάμεσα σε οικιακή εργασία και “παραγωγική εργασία” έξω από το σπίτι, που μέσω διαφορετικών ρόλων συμβάλλει και στην κοινωνική “κατασκευή” των φύλων. Ωστόσο διαχωρισμοί, συγκρούσεις ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα, η διάσταση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό δεν μπορούν να ερμηνευθούν με έννοιες κοινωνικού αποκλεισμού. Οι διαχωρισμοί αυτοί βασίζονται σ’ έναν καταμερισμό της εργασίας που στηρίχτηκε επίσης σε μια προϋπάρχουσα μορφή καταμερισμού με βάση το φύλο.⁴⁹ Αυτός ο καταμερισμός εργασίας δεν αποτελεί λειτουργική ανάγκη της κοινωνίας γενικά, αλλά ανάγκη ενός καταμερισμού εργασίας ο οποίος διαμορφώνεται με όρους κοινωνικής ιεραρχίας και ανταποκρίνεται σ’ έναν συγκεκριμένο, δηλαδή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η απόσπαση της οικοτεχνίας από την οικογένεια που λειτουργούσε και ως παραγωγική μονάδα, προετοίμασε την ανάδειξη της εργασίας σε δημόσια δραστηριότητα (αμειβόμενη) με την αντίστοιχη υποβάθμιση της οικιακής (μη αμειβόμενης) εργασίας στην ιδιωτική σφαίρα της νεότευκτης (ιδιωτικής) οικογένειας.

Αυτό που οδηγεί λοιπόν στον κοινωνικό αποκλεισμό της γυναίκας είναι η “ιδιωτικοποίηση” της οικογένειας η οποία στη νέα της μορφή χάνει την κοινωνικότητά της⁵⁰ και μετατρέπεται σε χώρο (ιδιωτικής) αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και σε μηχανισμό διαμόρφωσης ροών προς την αγορά εργασίας που μέσω της κοινωνικής πολιτικής μπορεί να ρυθμίζονται. Αυτή η εξέλιξη υπογορεύεται πρωτίστως από τη μετατόπιση των εξό-

49. Βλ. και Baxandall και Erven και Gordon, 1983, σ. 70, όπου γίνεται και κριτική στις θέσεις του H. Braverman για την απουσία των γυναικών ως τμήματος της εργατικής τάξης στην αποειδίκευση/υποβάθμιση της εργασίας.

50. Βλ. Aries, 1994, σ. 502 κ.ε.

δων αναπαραγωγής και φροντίδας της εργατικής δύναμης από την κοινωνία στην οικογένεια. Η εμφάνιση της μερικής απασχόλησης, η οποία εκλαμβάνεται συχνά επίσης ως κοινωνικός αποκλεισμός είναι περισσότερο “επιλογή”,⁵¹ της ίδιας της γυναίκας που συνάδει με τις επιλογές της αγοράς (ευέλικτες μορφές εργασίας) όπως διαφαίνεται από την έκταση αυτής της μορφής απασχόλησης στις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, όπου η θέση της γυναίκας είναι σε σύγκριση με τις χώρες της Νότιας Ευρώπης σαφώς καλύτερη.⁵² Η “έμμονη” αναφορά του κράτους πρόνοιας στη βιομηχανική εργατική τάξη και κυρίως στους άνδρες εργαζόμενους αγνοεί μετασχηματισμούς στην παραγωγή και στην οικογένεια που συνάρτησε με την οικονομική χειραφέτηση της γυναίκας ευνοούν την αύξηση των “μη τυπικών” νοικοκυριών (μονογονεϊκές οικογένειες κ.λπ.).⁵³ Παράλληλα ο νέος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που διαμορφώνεται από τη μετανάστευση και την ευελιξία των εργασιακών σχέσεων, αλλά και από την αποδόμηση του κράτους πρόνοιας τείνει να επαναφέρει προκαπιταλιστικούς διαχωρισμούς κύρους, όπως ανάμεσα σε κυρίες και υπηρέτριες. Από τη μια γυναίκες με εκπαιδευτικό κεφάλαιο και τίτλους σπουδών που απασχολούνται σε υψηλόμισθες θέσεις, δίπλα σε γυναίκες που εργάζονται ως ανειδίκευτες εργάτριες, και από την άλλη γυναίκες που εργάζονται ως οικιακές υπηρέτριες, οι οποίες δίνουν ουσιαστικά τη δυνατότητα σε γυναίκες της μεσαίας τάξης να εισέλθουν στην αγορά εργασίας και να ανεληχτούν.⁵⁴ Συνέπεια αυτών των ανακατατάξεων είναι η επέκταση της μερικής απασχόλησης στο γυναικείο πληθυσμό και η αύξηση της ανομοιογένειας στην αγορά εργασίας. Βεβαίως μιλούμε για τις γυναίκες με-

σοαστικών στρωμάτων και όχι για τις τριωρίτισσες των πολυκαταστημάτων από τα λαϊκά και εργατικά στρώματα, οι οποίες αποδέχονται αυτήν τη σχέση εργασίας από ανάγκη και βιοπορισμό.

Σε επίπεδο αγοράς εργασίας, οι έμφυλοι νεωτερισμοί/καταμερισμοί (εκμηχάνιση του γραφείου, υπαλληλική εργασία, εργασία φασόν, τηλεεργασία κ.λπ.) διαμορφώνουν μια κατατμημένη αγορά εργασίας, όπου οι γυναίκες καταλαμβάνουν θέσεις σε μια δευτερεύουσα αγορά.⁵⁵ Σε αντίθεση με την πρωτεύουσα, στην οποία κυριαρχούν οι άντρες και οι γυναίκες υποαντιπροσωπεύονται, η δευτερεύουσα αγορά διακρίνεται για την αβεβαιότητα των σχέσεων εργασίας, τους χαμηλούς μισθούς, την οριζόντια διακίνηση (όχι ανέλιξη όπως στους άνδρες), μετακίνηση δηλαδή από τη μια ανειδίκευτη δουλειά σε μια άλλη, και το χαμηλό βαθμό εκπαίδευσης. Οι επιμέρους αγορές που προκύπτουν από τις πολιτικές πρόσληψης των επιχειρήσεων (περιορισμένες δυνατότητες εκπαίδευσης, διοχέτευση των επιπτώσεων από συγκυριακές διακυμάνσεις στα μέλη της δευτερεύουσας αγοράς κ.ο.κ.)⁵⁶ στοχεύουν στο σχηματισμό ενός απομονωμένου, φτηνού και ευέλικτου εργατικού δυναμικού που θα λειτουργήσει ως μοχλός πίεσης και πειθάρχησης και της πρωτεύουσας αγοράς. Έτσι οι γυναίκες συμβάλλουν κατά δύο τρόπους στην αξιοποίηση του κεφαλαίου: α) μέσω της απλήρωτης κοινωνικής εργασίας (οικιακή εργασία), και β) μέσω του ρόλου τους στην αγορά εργασίας, ως μέρους του “εφεδρικού βιομηχανικού στρατού”. Ωστόσο, οι τρόποι αυτοί συνιστούν αναγκαίες λειτουργίες του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και οι γυναίκες κάθε άλλο παρά αποκλεισμένες είναι.

51. Ότι η θέση εκκίνησης των γυναικών είναι δυσχερέστερη απ’ αυτήν των ανδρών είναι σαφές. Θα πρέπει όμως να συνεκτιμηθεί η κοινωνική θέση και η κοινωνική καταγωγή των γυναικών που “επιλέγουν” τη μερική απασχόληση, μεγάλο μέρος των οποίων προέρχεται από τα νέα μεσαία στρώματα.

52. Τα υψηλότερα ποσοστά μερικής απασχόλησης των γυναικών στις χώρες της Ευρώπης εμφανίζονται στην Ολλανδία, τη Δανία και τη Γερμανία με 59,9%, 37,8% και 34,3 % αντίστοιχα, ενώ η Ελλάδα παρουσιάζει το μικρότερο ποσοστό απασχόλησης (7,2%). Βλ. Συμεωνίδου, 1996, σ. 149.

53. Espring - Andersen, 1996, σ. 83 και Stacey, 1987, σ. 233 κ.ε.

54. Young, 2001.

55. Παυλίδου, 1989, σ. 43.

56. Στο ίδιο, σ. 44.

IV.2.1. β. Οι μετανάστες ως “ομάδα στόχος”

Στη δημιουργία χώρων διπλής και άτυπης εργασίας ελάχιστα ομοιογενποιημένων (Dual Labor Market) οφείλεται και η απασχόληση ξένων εργατών. Οι χαμηλόμισθες (κυρίως χειρωνακτικές) θέσεις, όσον αφορά την Ελλάδα, τις οποίες οι μετανάστες καταλαμβάνουν, προέρχονται πρωτίστως από την αποειδίκευση της εργασίας και την ελαστικοποίηση του εργασιακού καθεστώτος, ενώ ένα μέρος της εγχώριας εργατικής τάξης ανεπίσσεται κοινωνικά κυρίως προς τον τομέα των υπηρεσιών, αφήνοντας τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα στους μετανάστες. Η ελαστικοποίηση της εργασίας που αφορά το χρόνο, τη διάρκεια και το πλάισιο κοινωνικής οργάνωσής της, διαμορφώνει ζώνες ασταθούς και χαμηλόμισθης απασχόλησης και συνάδει με μια διαδικασία ένταξης και αποδιοργάνωσης ή λειτουργικής επαναδιοργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας με σκοπό την αύξηση των κερδών.⁵⁷ Η προσέλιψη αλληλοδαπών εργατών επιβιβάζεται επίσης, όπως αποδείχθηκε στη γερμανική περίπτωση, από την προσπάθεια των εργοδοτών να αποφύγουν το κόστος που θα επέφερε ο εκσυγχρονισμός της παραγωγικής δομής.⁵⁸ Διαφορετικοί χρόνοι ένταξης ομάδων του πληθυσμού στον καταμερισμό εργασίας και αποκλίσεις από το κυρίαρχο πολιτισμικό μοντέλο εργασίας και ζωής (τσιγγάνοι, πόντιοι κ.α.) διαμορφώνουν “στεγανές” αγορές εργασίας, όπως και στην περίπτωση των μεταναστών και διαφορετικές κοινωνικές

θέσεις, οι οποίες εφόσον συνδεθούν και με τις διαφορετικές οικονομίες του θυμικού κόσμου ατόμων ή ομάδων, διαμορφώνουν ετεροχρονισμένες, ως προς τον τρόπο εργασίας και ζωής, διακριτές ταυτότητες⁵⁹ με συνέπεια εργασιακές διακρίσεις στην αγορά εργασίας. Από εδώ απορρέουν αποκλεισμοί και διακρίσεις όπως επίσης και από το επισφαλές νομικο-πολιτικό στάτους, το οποίο ωστόσο είναι προϋπόθεση για την υποπληρωμή της εργατικής δύναμης των μεταναστών.

IV.2.1. γ. Άτομα με ειδικές ανάγκες, ασθενείς κ.ά. ως “ευπαθείς ομάδες”

Άλλες πληθυσμιακές ομάδες που γίνονται αντικείμενο πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ομάδες με ειδικές ανάγκες, ασθενείς που έχουν προσβληθεί από Aids, εξαρτημένα άτομα κ.ο.κ.⁶⁰ Το στοιχείο που καθιστά αυτές τις ομάδες “διαφορετικές” είναι η αδυναμία τους ή η παρεμπόδιση τους⁶¹ να εκθέσουν την εργατική τους δύναμη στην αγορά εργασίας. Ανάλογα με τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, οι προδιαθέσεις, ανικανότητες και τα μειονεκτήματα μπορούν να εξελιχθούν σε εμπόδια ή να σχετικοποιηθούν, ενώ οποιαδήποτε μειονεκτήματα (αναπηρίες, βιογραφικές ασυνέχειες κ.α.) μπορούν να υπερκαλυφθούν, όπως συμβαίνει και με την ανεργία (επιδόματα ανεργίας κ.ο.κ.), από το “συνθηγοικό εργαζόμενο” και την κοινωνικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής.⁶² Όταν μάλιστα ο βαθμός τρωτότητας των

57. Ψημμένος, 1998, σ. 228.

58. Nikolinakos, 1973, σ. 62.

59. Βλ. Αλεξίου, 1998, σ. 75.

60. Η ασθένεια του AIDS λειτουργεί και ως μεταφορά, ενώ η αντίληψη γι' αυτή δεν σχηματίζεται πάντα με βάση επιδημιολογικές έρευνες, αλλά με βάση αντιθέσεις και συμφέροντα ομάδων πίεσης που προβάλλουν πρωτίστως και εντελώς διαστρεβλωμένα τον κίνδυνο απ' αυτήν, όπως συμβαίνει επίσης και για τα εξαρτημένα από ουσίες (“ναρκωτικά”) άτομα. Herzlich και Pierret, 1991, σ. 153.

61. Βλ. Offe, 1993, σ. 65.

62. Εφόσον δεχτούμε την άποψη του M. Merleau-Ponty –και νομίζω ειδικά για να κατανοήσουμε το βίωμα της αναπηρίας η “φαινομενολογία της αντίληψης” προσφέρει χρήσιμες και πρωτότυπες προσεγγίσεις– πως το σώμα είναι το όχημα του είναι στον κόσμο και για το άτομο έχω σώμα σημαίνει ενώνομαι μ' ένα προσδιορισμένο περιβάλλον, η αναπηρία θα πρέπει να προσδιοριστεί ως διάρρηξη της ενσώματης σχέσης με τον κόσμο και ως επικοινωνιακή ρήξη με την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Αυτό σημαίνει πως υπάρχει ένα σώμα που ορίζεται κοινωνικά όσον αφορά τις λειτουργίες του (“συνθηγομένο σώμα”) και ένα σώμα το οποίο εξαιτίας της ανεπάρκειάς του (“νυν σώμα”), δηλαδή της αναπηρίας, ορίζεται πάλι κοινωνικά αλλά δεν ανταποκρίνεται σ' αυτές τις λειτουργίες. Συνεπώς μπορεί η ανεπάρκεια του σώματος να βιώνεται προσωπικά, επειδή όμως αυτή ορίζεται κοινωνικά, μπορεί να υπερκαλυφθεί χωρίς ιδιαίτερο κόστος από το “συνθηγομένο σώμα”, ή από την εργασία του συλλογικού εργαζόμενου. Το σώμα θα πρέπει να νοείται γράφει ο M. Merleau-Ponty «όχι μόνο σε μια στιγμιαία, πεπληρωμένη, ενική εμπειρία, αλλά επιπλέον σε μια διάσταση γενικότητας και ως απρόσωπο είναι». Merleau-Ponty, 2004, σ. 139, και Αλεξίου, 2005.

ατόμων στην ασθένεια, στις επιδημίες και στην εξάρτηση είναι συνάρτηση της κοινωνικής τάξης, του πολιτισμικού κεφαλαίου και των κοινωνικο-ταξικών έξεων –όπως καταδεικνύουν εδώ και δεκαετίες κοινωνικο-επιδημιολογικές μελέτες–⁶³ με την έννοια ότι η έλληψη πόρων σε συνδυασμό με την αδυναμία οργάνωσης της προσωπικής ζωής, καθίσταται τυπική για ολόκληρες ομάδες του πληθυσμού που έχουν συγκεκριμένη θέση στον καταμερισμό εργασίας (εργατικά και λαϊκά στρώματα), η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έρχεται μάλλον να συγκαλύψει τις αιτίες που ευθύνονται για το φαινόμενο.

Από την άλλη, η φιλοσοφία που εκβάλλει στο ιδεολόγημα “δικαίωμα στη διαφορά” δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι αυτή η διαφορά απορρέει από το γεγονός της διαφορετικής πρόσβασης στην κοινωνία της (μισθωτής) εργασίας. Εφόσον το φυσικό αποδεσμευτεί από το κοινωνικό, εύκολα στη συνέχεια μπορεί να επικαλύψει το κοινωνικό, προηαιόντας το έδαφος για μια μυθολογία που θα βασισθεί στην εξύμνηση ή στην απαξίωση πρωταρχικών (φυσικών) ιδιοτήτων στις οποίες αποδίδεται αυτό που στην πραγματικότητα προκύπτει από τους θεσμούς της κοινωνίας.⁶⁴ Έτσι αυτή η διαφορετική και άνιση θέση πρόσβασης στην εργασία που προσδίδει λειτουργικό περιεχόμενο στη μειονεξία, φυσιοποιείται, καθόσον εκλαμβάνεται ως “έμφυτη” ιδιότητα του ατόμου (ως διαφορά). Να υπενθυμίσουμε πως το μεγαλύτερο μέρος των αναπήρων προκύπτει από επίκτητες περιστάσεις (εργατικά ατυχήματα κ.ο.κ.).⁶⁵ Αντίθετα, όταν υπάρχει έλληψη εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά σχετικοποιούνται, ενώ ακυρώνονται και (καταλοιπικές) πολιτισμικές πρακτικές αποκλεισμού. Επομένως, δε μπορεί να είναι η συγκεκριμένη μειονεξία αντικείμενο πολιτικών καταπολέμησης κοινωνικού αποκλεισμού αλλά η αγορά εργασίας που δεν

“ανοίγει” για να δεχτεί μέρος του “συλλογικού εργαζόμενου”. Όπως και στην περίπτωση πρόσβασης στον αστικό χώρο ατόμων με ειδικές ανάγκες το πρόβλημα προσεγγίζεται από την πλευρά οργάνωσης και δόμησης του αστικού χώρου και όχι από την πλευρά του ατόμου με το μειονέκτημα έτσι και σ’ αυτήν την περίπτωση ο ενδεδειγμένος τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος είναι ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας και της εργασίας.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους ασθενείς. Καθόσον η ασθένεια στην καπιταλιστική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως απόκλιση από ανειλημμένους ή προσδοκώμενους ρόλους,⁶⁶ οι ασθενείς εννοούνται ως άτομα που αποκλίνουν και δεν μπορούν να ανταποκριθούν σ’ αυτούς τους ρόλους. Καθώς αυτοί εξαιτίας της ασθένειας παύουν να είναι λειτουργικοί –(υγεία ως απουσία ασθενείας)– και δεν ανταποκρίνονται στο ρόλο του εργαζόμενου, κινδυνεύουν να εκπέσουν κοινωνικά. Παρόλο που στο πλαίσιο του βιοϊατρικού παραδείγματος, η ασθένεια γίνεται αντιληπτή ως παρεκκλίνοσα συμπεριφορά, εφόσον το άτομο δεν ενταχτεί σε προγράμματα αποκατάστασης ή επανένταξης (θεραπεία, επαναπόκτηση δεξιοτήτων κ.ο.κ.) θεωρείται το ίδιο υπεύθυνο για την κατάσταση της υγείας του.⁶⁷ Όπως και στην περίπτωση των ατόμων με ειδικές ανάγκες, αυτό που καθιστά τη θέση των ασθενών μειονεκτική είναι η (σχετική) αδυναμία τους να συμμετέχουν στην παραγωγική ζωή, δηλαδή να διασφαλίζουν τη συντήρηση και την αναπαραγωγή τους. Βεβαίως η αναπαραγωγή του ατόμου στις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι ιδιωτική υπόθεση, επομένως πάλη δεν μπορούμε να μιλούμε για αποκλεισμό. Οι άνισες ευκαιρίες ζωής που απορρέουν από άνισες ταξικές θέσεις έχουν να κάνουν με τις κοινωνικές ανισότητες που συνιστούν όμως εγγενή κατάσταση της κοινωνίας της μισθωτής εργασίας.

63. Townsend και Davidson, 1982.

64. Αντόρνο και Χόρκχαϊμπερ, 1987, σ. 39.

65. Αλεξίου, 2005.

66. Gehrhardt, 1991, σ. 118.

67. Ο γιατρός και τα ταμεία ασθενείας λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικού έλέγχου που διαπιστώνουν τις ευθύνες του ασθενούς για την κατάσταση της υγείας του, ενώ ο ασθενής θα πρέπει να ακολουθήσει πιστά τις θεραπευτικές προτάσεις του γιατρού, αν θέλει να μην εκπέσει των ασφαλιστικών του δικαιωμάτων. Βλ. και Milles, 1998, σ. 379 κ.ε.

IV.2.1. δ. “Υποεκπαιδευόμενοι” και κοινωνικός αποκλεισμός

Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχτεί η κοινωνική καθήλιωση στο εκπαιδευτικό σύστημα. Καθότι αυτή προσδιορίζεται σε σχέση με μια προσδοκώμενη κοινωνική ανέλιξη, η μη επιβεβαίωσή της εκλαμβάνεται ως αποκλεισμός. Αν, παρόλο που εδώ υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις, μια από τις λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η (επαν)απόκτηση δεξιοτήτων τις οποίες το άτομο έχει απολέσει με τον καταμερισμό της εργασίας (χειρωνακτική/εκτελεστική ή διευθυντική/ διανοητική εργασία, αποειδίκευση κ.λπ.), η λειτουργία αυτή γίνεται μπουμέρανγκ για τους εργαζόμενους, καθόσον η εργατική δύναμη δεν μπορεί να επανεκπαιδευτεί απεριόριστα στο χρόνο, εξαιτίας ηλικιακών ορίων, βιολογικών και ψυχικών αντοχών, δυσκολιών πρόσβασης κ.ο.κ., ούτε να κινείται ανεμπόδιστα στο χώρο εξαιτίας των εθνικών συνόρων, γεωγραφικών αποστάσεων κ.λπ. Η εκπαιδευσιμότητα (trainability) των εργαζομένων, η συνεχής επαγγελματική κατάρτιση (εκμάθηση της μάθησης κατά το Λευκό Βιβλίο)⁶⁸ εκτός χώρου εργασίας δύσκολα μπορεί να μετριάσει το στρατηγικό πλεονέκτημα του κεφαλαίου που συνίσταται στον μεγαλύτερο βαθμό “ποιοτικής” του ρευστότητας.⁶⁹ Εξάλλου, εμπειρικές έρευνες σχετικοποιούν τη θέση πως η απασχόληση εξαρτάται από τις εργασιακές ικανότητες του ατόμου.⁷⁰ Η αντίληψη, τέλος, που θέλει το εκπαιδευτικό σύστημα να έχει συμβάλει καθοριστικά στην κοινωνική ανέλιξη, παραγνωρίζει: α) ότι αυτή είναι μονής κατεύθυνσης, δηλαδή η κοινωνική ανέλιξη γόνων εργατικών και λαϊκών στρωμάτων δεν σημαίνει και την αντίστοιχη κοινωνική έκπτωση γόνων από μεσοαστικά και αστικά στρώματα, και β) η ανέλιξη αυτή συνέπεσε με τη διεύρυνση του τριτογενούς τομέα (υπηρεσίες: εργασία διαχείρισης της υλικής παραγωγής κ.ο.κ.). Συνεπώς, η οποιαδήποτε κοι-

νωνική κινητικότητα επιβάλλεται από τις ίδιες της ανάγκες του συστήματος, και κάθε άλλο παρά οφείλεται στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Εξάλλου, πώς θα μπορούσε το εκπαιδευτικό σύστημα να συμβάλει στην άρση της ασυγχρονίας μεταξύ παραγωγής και χρήσης της γνώσης –πάνω στην οποία αυτό αρθρώνεται– αφού αυτή συνιστά εγγενές στοιχείο του υφιστάμενου καταμερισμού εργασίας. Όπως είναι γνωστό, το εκπαιδευτικό σύστημα συγκροτήθηκε ιστορικά έξω από τη σφαίρα της παραγωγής και της εργασίας ιδιοποιούμενο τη γνώση και τις πρακτικές των εργαζομένων. Είναι αυτονόητο πως αυτή η ασυγχρονία με τους αντίστοιχους αποκλεισμούς και προσβάσεις μπορεί να αρθεί από μακροφορείς δράσης, όπως είναι οι κοινωνικές τάξεις, οι οποίοι ως φορείς της κοινωνικής εργασίας, είναι οι μόνοι που μπορούν να παρέμβουν στη σφαίρα παραγωγής αλλιάζοντας τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Αυτό φυσικά δεν μπορεί να συμβεί από το εκπαιδευτικό σύστημα, οι δυνατότητες του οποίου είναι περιορισμένες.⁷¹ Επομένως οι “υπο-εκπαιδευόμενοι”, οι οποίοι συγκροτούνται από το διαχωρισμό της εκπαίδευσης από την παραγωγή, την αποειδίκευση και την έκπτωση εργασιακών δεξιοτήτων, είναι διαρκές φαινόμενο ενός τρόπου παραγωγής που οργανώνεται από το κεφάλαιο, στην προσπάθειά του πάντα να αποδευμευτεί από την εργασία και να ελέγξει την εργασιακή διαδικασία. Εντούτοις η “υπο-εκπαίδευση” των ατομικών εργαζομένων, η οποία ορίζεται ως αποκλεισμός, συμβαδίζει –ενόσω η εργασία και η παραγωγή κοινωνικοποιείται– στην πολυειδίκευση του “συλλογικού εργαζόμενου”.

IV.2.1. ε. Η “τρίτη ηλικία” ως αποκλεισμένη ομάδα

Οι ηλικιακές ομαδοποιήσεις με αιχμή τις “φάσεις υψηλής επικινδυνότητας” (παιδική ηλικία και γεροντική ηλικία), οι οποίες χαρακτηρίζουν τον κύ-

68. Βλ. διεξοδικά Γρόλλιος, 1999, σ. 54 κ.ε.

69. Offe, 1993, σ. 41.

70. Βλ. Bowles και Gintis, 1977, σ. 180 κ.ε.

71. Βλ. και Αλεξίου, 2002. Οι ροές του πληθυσμού προς την αγορά εργασίας καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από εξω-αγοραίους θεσμούς όπως είναι το εκπαιδευτικό σύστημα και η οικογένεια. Δεδουσόπουλος, 1998, σ. 38.

κλω πενίας της εργατικής τάξης,⁷² δεν αποτελούν χώρους αποκλεισμού που διαμορφώνεται από εξωοικονομικούς παράγοντες, αλλιά από τη θέση και τη σχέση με την παραγωγή, η οποία σε συνάρτηση με την οικογενειακή πολιτική και τις πολιτισμικές πρακτικές προσδιορίζει πότε και ποιες ηλικίες αποτελούν οικονομικά ανενεργές φάσεις. Ενώ η προστασία του παιδιού επιβλήθηκε από την ανάγκη διασφάλισης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και νομιμοποιήθηκε με την “ανακάλυψη” της παιδικής ηλικίας, η προστασία της “τρίτης ηλικίας” δίδεται από τη θογική της καπιταλιστικής αγοράς. Οι άνθρωποι που βρίσκονται εκτός παραγωγικής ηλικίας και δεν εργάζονται “ξεπέφτουν” κοινωνικά. Από την εξύμνηση του νέου, του σφριγηλού, δηλαδή του παραγωγικού (που παραπέμπει σε ευγονικές πρακτικές), περνάμε στην απόρριψη εκείνου του τμήματος του “συνθηγοικού εργαζόμενου”, το οποίο δεν μπορεί πλέον να αποδώσει, παρόλο που η συμβολή του στον κοινωνικό πλούτο ήταν αποφασιστική, ενώ ένα εγωιστικά δομημένο ασφαλιστικό σύστημα υποσκάπτει κάθε αλληλεγγύη.⁷³

V. Ο εξω-οικονομικός χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού

Συνεπώς οι φερόμενες ως το αντικείμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ομάδες του πληθυσμού επιτελούν αναγκαίες λειτουργίες και είναι πλήρως ενσωματωμένες στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα, άρα δεν “κινδυνεύουν” να αποκλεισθούν κοινωνικά. Ας εξετάσουμε τώρα σύντομα σε ποιες ομάδες θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο βαθμό που συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις προκύπτουν από την παρέμβαση της πολιτικής

εξουσίας μπορούμε να μιλήσουμε για αποκλεισμό. Ο αποκλεισμός θα περιέγραφε τότε την κατάσταση ομάδων ανθρώπων μ’ ένα διαφορετικό στάτους που διαμορφώνεται νομικο-πολιτικά με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις (π.χ. έγκλειστοι οδοπαγών ιδρυμάτων).⁷⁴ Ο αποκλεισμός που παίρνει συχνά τη μορφή στιγματισμού διατηρεί όπως και στην προνεωτερική κοινωνία μια ηθική διάσταση, η οποία τον νομιμοποιεί. Η ηθική νομιμοποίηση γι’ αυτές τις πρακτικές αποκλεισμού, παρ’ όλη την εκληγοκρυση που χαρακτηρίζει το κοινωνικό πλαίσιο, φαίνεται να είναι πάντα απαραίτητη, γιατί φαινόμενα όπως έγκλημα, ψυχική διαταραχή κ.λπ. προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό ως τέτοια από την κοινωνική αντίδραση, η οποία και περιγράφει την παρέκκλιση.⁷⁵

Αν σήμερα μπορούμε να μιλήσουμε για κοινωνικό αποκλεισμό, αυτός αφορά ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες στερούνται ή τους έχουν αφαιρεθεί τα αστικά δικαιώματα και παρεμποδίζεται κατ’ αυτόν τον τρόπο, δηλαδή εξω-οικονομικά, η πρόσβαση τους στην αγορά εργασίας, στην κατανάλωση και αλλού. Μια τέτοια ομάδα θα ήταν λόγου χάρη οι ποινικοί κρατούμενοι. Πάλι όμως ο εξωγενής (νομικός) ως προς την οικονομική διαδικασία χαρακτήρας της πράξης αποκλεισμού τους σχετικοποιείται, καθόσον η ένταση πρακτικών εγκλεισμού φαίνεται να ακολουθεί διακυμάνσεις που εμφανίζονται στην αγορά εργασίας, μια δοκιμασμένη μέθοδο ελέγχου της ροής εργατικής δύναμης από την “κλασική εποχή” της εγκάθειρξης.⁷⁶ Το ηθικό στοιχείο, με την έννοια ότι η πράξη αποκλεισμού (εγκλεισμός) επικυρώνεται ηθικά (όπως στις προνεωτερικές κοινωνίες) ή ότι ο εγκλεισμός λειτουργεί σωφρονιστικά, ενυπάρχει ως αξίωση, τουλάχιστον στην περίπτωση του παραβάτη ή του εγκλημάτια,⁷⁷ αν όχι και σ’ αυτή των ατόμων με ψυχικές διαταραχές.

72. Βλ. και Espring-Andersen, 1996, σ. 80.

73. Βλ. Αλεξίου, 1999, σ. 95.

74. Castel, 1996, σ. 780.

75. Βλ. και Sack, 1993, σ. 28.

76. Βλ. και Φουκώ x.x., σ. 57. Για την σχέση μεταξύ αγοράς εργασίας και αυξομείωσης του αριθμού των φυλακισμένων στις Η.Π.Α. Wacquant, 1997, σ. 58 κ.ε.

77. Η αξίωση της φυλακής να βελτιώσει και ηθικά τον εγκλημάτια παραπέμπει όπως παρατηρεί ο Η. Δασκαλάκης και στην παραβίαση όχι μόνον μιας κοινωνικής αρχής αλλιά και μιας ηθικής αρχής. Δασκαλάκης x.x., σ. 49 κ.ε.

Συμπέρασμα

Φαινόμενα που εμφανίζονται στη διαδικασία απόσπασης υπεραξίας όπως ανεργία, φτώχεια, εξαθλίωση, δε συνιστούν πράξεις αποκλεισμού, αφού εκφράζουν κεντρικές λειτουργίες του υφιστάμενου καταμερισμού εργασίας και καταστάσεις ζωής που έχουν γίνει τυπικές για μεγάλες ομάδες ατόμων (κοινωνικές τάξεις). Τα δε προγράμματα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού λειτουργούν αποπροσανατολιστικά, περιορίζοντας την παρέμβασή τους στις συνέπειες αυτής της εξέλιξης αφήνοντας στο απυρόβλητο το συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Τότε όμως η ιδεολογία κατευθύνει την προσέγγιση που εδώ προκύπτει από την οπτική της ενσωμάτωσης, γεγονός που προσφέρει την αντίστοιχη νομιμοποιητική βάση στις πολιτικές “καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού”. Με τις πρακτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού αναδύονται λανθάνουσες λειτουργίες του συστήματος, καθ’ όλη λειτουργικές, που νομιμοποιούν εκ των υστέρων το συγκεκριμένο σύστημα που γεννά τις ανισότητες, τις διακρίσεις και τις εκπτώσεις. Καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού υπάρχουν στο βαθμό που εξω-οικονομικά χαρακτηριστικά (φύλο, εθνότητα, θρησκευτική ταυτότητα, αναπηρίες κ.λπ.) αποκτούν νομικοπολιτικό περιεχόμενο (νομοκατεστημένο σύστημα τάξεων, κάστες, καθεστώς *apartheid*) δημιουργώντας τόπους αποκλεισμού. Μ’ αυτήν την έννοια ο κοινωνικός αποκλεισμός συμπύκνεται σε μεγάλο βαθμό με την κοινωνική οργάνωση προκαπιταλιστικών (προνεωτερικών) κοινωνιών, όπου η εξω-οικονομική (πολιτική) παρέμβαση ήταν αναγκαία για την απόσπαση του κοινωνικού υπερπροϊόντος.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Θ., «Η πολυπολιτισμική κοινωνία: Μύθος και πραγματικότητα», *Ουτοπία* τχ. 31, 1998.
- Αλεξίου, Θ., *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*, Αθήνα, 1999.
- Αλεξίου, Θ., *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις. Το ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο*, Αθήνα, 2002.
- Αλεξίου, Θ., «Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις για την αναπηρία στον αγροτικό χώρο. Η περίπτωση του χωριού Σαθονίκη (Θεσσαλίας), Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Αγροτική Κοινωνία και Λαϊκός Πολιτισμός* (στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου). Γεωπονικό Πανεπιστήμιο/Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 25-27/5/2005.
- Αντόρνο, Τ. και Χόρκαϊμερ, Μ., *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, Αθήνα 1987.
- Apple, W., *Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα*, Αθήνα, Παρατηρητής, 1986.
- Aries, Ph., *Geschichte der Kindheit*, München 1994.
- Bauman, Z., *Intimations of Postmodernity*, London-New York, 1992.
- Μπάουμαν, Ζ., *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, Αθήνα, 2002.
- Baxandall, R. και Erven, E. και Gordon, L., «Η εργατική τάξη έχει δύο φύλλα», *Μηνιαία Επιθεώρηση* τχ. 38, 1983.
- Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt, 1996.
- Boltanski, L. και Chiapello, E., *Der neue Geist des Kapitalismus*, Konstanz, 2003.
- Borst, A., *Lebenformen im Mittelalter*, Frankfurt-Berlin-Wien, 1982.
- Bowles, S. και Gintis, H., «The Marxian Theory of Value and Heterogeneous Labour: A Critique and Reformulation», *Cambridge Journal of Economics* τχ. 2, 1977.
- Braudel, F., *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, Αθήνα, 1995.
- Braverman, H., *Die Arbeit im modernen Produktionsprozeß*, Frankfurt-New York, 1985.
- Castel, R., «Nicht Exklusion, sondern Desaffiliation», *Argument* τχ. 217, 1996.
- Dahrendorf, R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London 1959.
- Δασκαλάκης, Η., «Ο Θεσμός της φυλακής και οι λειτουργίες της», στο: Κοντογιώργης, Γ. (επιμ.), *Δίκαιο και Κοινωνία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη κ.κ.
- Dobb, M., *Die Entwicklung des Kapitalismus*, Köln-Berlin 1970.
- Δεδουσόπουλος, Α., *Πολιτική Οικονομία της αγοράς εργασίας. Η προσφορά εργασίας*, τόμ. Α, Αθήνα, 1998.
- Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση 2001-2003*, Συντονισμός: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αθήνα, 2001.
- Espring - Andersen, C., «Κοινωνικά δικαιώματα και το κράτος πρόνοιας», στο: Λυριντζής, Χ./κ.α. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, 1996.
- Gans, H., *War Against the Poor: the Underclass sand antipovertry policy*, New York, 1995.
- Gehrhardt, U., *Gesellschaft und Gesundheit. Begründung der Medizinsoziologie*, Frankfurt, 1991.
- Le Goff, J., «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», στο: Vincent, B. (επιμ.), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στη Δύση*, Αθήνα κ.κ.
- Greib, J., *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, Αθήνα, 1998.
- Γρόλλιος, Γ., *Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική. Λόγος και πράξη των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων για την Εκπαίδευση*, Αθήνα 1999.

- Habermas, J., «Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann», στο: Habermas, J. και Luhmann, N. (επιμ.), *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie-Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt, 1974.
- Häussermann, H. και Kazepou, Y., «Urban Poverty in Germany: A Comparative Analysis of the Poor in Stuttgart and Berlin», στο: E. Mingione (επιμ.), *Urban Poverty and Underclass*, Oxford, 1996.
- Häussermann, H., «Armut in den Grosstädten-eine neue städtische Unterklasse?», *Leviathan* τχ. 1, 1997.
- Heitmayer, W., «Einleitung: Sind individualisierte und ethisch-kulturell vielfältige Gesellschaften noch integrierbar?», στο: Heitmayer, W. (επιμ.), *Was hält die Gesellschaft zusammen?*, Frankfurt: Suhrkamp, 1997.
- Herzlich, C. και Pierret, J., «The Construction of a Social Phenomenon: AIDS in the French Press», αναφέρεται στο: Gehrhardt, U., *Gesellschaft und Gesundheit. Begründung der Medizinsoziologie*, Frankfurt, 1991.
- Θουκώ, Μ., *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα κ.χ..
- Jameson, J., *Μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, Αθήνα, 1999.
- Kaufman, F. - X., «Τα κράτη πρόνοιας», στο: Merrien, F.-X.(επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, Αθήνα, 1996.
- Lash, S., «Feflexivität und ihre Doppelungen: Stuktur, Ästhetik und Gemeinschaft», στο: Beck, U. και Giddens, A. και Lash, S. (επιμ.), *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*, Frankfurt 1996.
- Levitas, R., «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα τυποποιημένη ηγεμονία», στο: Πετμεζίδου, Μ./Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, 2004.
- Lewis, O., *La vida*, San Juan - New York, 1969.
- Luhmann, N., *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt, 1983.
- Luhmann, N., *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, τόμ. 3, Frankfurt, 1989.
- Luhmann, N., *Die Politik der Gesellschaft*, Frankfurt, 2000.
- Mead, L., «The New Politics of the New Poverty», *Public Interest*, τχ. 103, 1991.
- Merleau - Ponty, M., «Το σώμα ως αντικείμενο και η μηχανιστική φυσιολογία», στο: Μακρυγιάννη, Δ. (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 2004.
- Messu, M., «Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία», στο: Merrien, F.-X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, Αθήνα, 1996.
- Milles, D., «Die Physiologie als Grundlage ärztlicher Gutachten bei der Etablierung der deutschen Sozialversicherung», στο: Physiologie und industrielle Gesellschaft. Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt, 1998.
- Μουζέλης, Ν., «Πραγματοποίηση: Η ανισορροπία μεταξύ συστημικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* τχ. 12, 1993.
- Nassehi, A., «Inklusion, Exklusion, Desintegration. Die Theorie funktionaler Differenzierung und die Desintegrationsthese», στο: Heitmayer, W. (επιμ.), *Was hält die Gesellschaft zusammen?*, Frankfurt, 1997.
- Nikolinakos, M., *Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage*, Hamburg, 1973.
- Offe, C., *Κοινωνία της εργασίας*, Αθήνα, 1993.
- Paugman, S., «Poverty and Social Disqualification: A Comparative Analysis of Cumulative Social Disadvantage in Europe», *Journal of European Social Policy* τχ. 6, 1996.
- Patterson, J. - T., «Φτώχεια, γκέτο και φυλετικό ζήτημα», στο: F.X. Merrien (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια, Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, Αθήνα, 1996.
- Παυλίδου, Ε., «Γυναίκα και εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας», στο: *Σύγχρονα θέματα* τχ. 40, 1989.
- Procassi, G., «Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα», στο: Merrien, F. X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια, Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, Αθήνα, 1996.
- Ψημμένος, Ι., «Δημιουργώντας χώρους Κοινωνικού Αποκλεισμού: Η περίπτωση των αθβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο: Κασσιμάτη, Κ.(επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, 1998.
- Roeck, B., *Aussenseiter, Randgruppen, Minderheiten*, Göttingen, 1993.
- Sack, F., «Strafrechtliche Kontrolle und Sozialdisziplinierung», στο: Frehsee, D. και Loschper, G. και Schumann, K.-F. (επιμ.), *Strafrecht, soziale Kontrolle, soziale Disziplinierung*, Opladen, 1993.
- Siebel, W., «Armut oder Ausgrenzung? Vorsichtlicher Versuch einer begrifflichen Eingrenzung der sozialen Ausgrenzung», στο: *Leviathan* τχ.25, 1997.
- Silver, H., «Culture, Politics and National Discourses of the Urban Poverty», στο: Mingione, E. (επιμ.), *Urban Poverty and Underclass*, Oxford, 1996.
- Stacy, J., «Der Feminismus als Geburtshelferin des "Postindustrialismus"», στο: *Leviathan* τχ. 2, 1987.
- Συμεωνίδου, Χ., «Ο αποκλεισμός των γυναικών από την αγορά εργασίας», Διστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, τομ. Β', Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1996.
- Spitzer, St. και Scull, A., «Privatization and Capitalist Development: The Case of the Private Police», *Social Problems* 25, 1977.
- Thompson, E.-P., *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie*, Frankfurt, 1980.
- Townsend, P. και Davidson, N., *Inequalities in Health: the Black Report*, Harmondsworth, 1982.
- Τσίρος, Ν., «Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* τ. 34, 2002.
- Young, B., «The "Mistress" and the "Maid" in the Globalized Economy», *Socialist Register*, 2001.
- Wuthnow, R., «deln aus Mitleid» στο: Beck, U. (επιμ.), *Kinder der Freiheit*, Frankfurt, 1997.
- Wacquant, L. - D., «Vom wohlthätigen Staat zum strafenden Staat: über den politischen Umgang mit dem Elend in Amerika» *Leviathan* τχ. 25, 1997.
- Wacquant, L. - D., «Division, Class Inequality and the State in the French Urban Periphery and the American Ghetto» στο: Mingione, E. (επιμ.), *Urban Poverty and Underclass*, Oxford, 1996.
- Wilke, H., *Εισαγωγή στη συστημική θεωρία*, Αθήνα 1996.
- Wilson, W. - J., *The Truly Disadvantaged: the inner city, the underclass, and public policy*, Chicago, 1987.

Ένα πρόβλημα της ιδρυματικής ψυχιατρικής (Ο αποκλεισμός σαν κοινωνικο-ψυχιατρική έννοια)*

Franco Basaglia

«Ας φανταστούμε λοιπόν έναν άνθρωπο που του έχουν στερήσει τα αγαπημένα του πρόσωπα και του έχουν πάρει ακόμα το σπίτι του και τα ρούχα του, που τον έχουν απομακρύνει απ' τις συνήθειές του, απ' τα πάντα, απ' ο,τιδήποτε είχε στην κατοχή του. Αυτός ο άνθρωπος είναι ένα κενό, τον έχουν ρίξει σ' ένα τόπο πόνου και στέρησης, έχει ξεχάσει την αξιοπρέπεια και τα προνόμιά του· γιατί συμβαίνει συχνά σ' αυτόν που έχει χάσει τα πάντα να χάσει και τον εαυτό του»

P. Levi, «Αν αυτό είναι άνθρωπος»

Η ψυχιατρική βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπη με μια πραγματικότητα που είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση από τότε, και δεδομένου ότι είχε επίσης ξεπεραστεί ο καρτεσιανός δυισμός, που ο άνθρωπος θεωρήθηκε ως αντικείμενο ενός αντικειμενικού κόσμου, αλλιά παράλληλα και υποκείμενο όλων των δυνατοτήτων του. Μόνο αν το καταλάβουμε αυτό, θα μπορέσουμε να εξηγήσουμε την κρίση μιας επιστήμης που, αντί να ασχολείται με τον ψυχικά πάσχοντα μέσα στην κοινωνία στην οποία ζει, δημιούργησε σταδιακά μια ιδεατή εικόνα για τον άνθρωπο, τέτοια που να εγγυάται την επιστημονική εγκυρότητα του πύργου που κατασκεύασε για να φυλακίζει τα συμπτώματα των αρρώστων της.

Η κλασική ψυχιατρική περιορίζεται, πράγματι,

στον καθορισμό των συνδρόμων με τα οποία ο ασθενής –αποσπασμένος από την πραγματικότητα του και αποξενωμένος από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει– ετικετάρεται υποχρεωμένος να μπει μέσα στο καλούπι μιας αφηρημένης ασθένειας, μιας συμβολικής ασθένειας και στο βαθμό που είναι τέτοια και ιδεολογικής.

Αλλιά αυτή η μετατροπή του ανθρώπου σε σύνδρομο, που γίνεται από τη θετικιστική ψυχιατρική, είχε συνέπειες συχνά ανεπανόρθωτες για τον ψυχασθενή, ο οποίος –απαρχής ειδωμένος ως αντικείμενο και εγκλωβισμένος στα όρια της αρρώστιας του– είχε θεωρηθεί σαν κάτι διαφορετικό απ' τον άνθρωπο, κι αυτό από μία επιστήμη που ένοιωσε υποχρεωμένη να απορρίψει και να φυλακίσει εκείνο που δεν ήταν σε θέση να καταλάβει.

* Το άρθρο περιλαμβάνεται στο βιβλίο: F. Basaglia, *Scritti, I, 1953-1968, Dalla psichiatria fenomenologica all' esperienza di Gorizia*, Torino, Giulio Einaudi, 1981. Δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 1966 στο περιοδικό "Rivista Sperimentale di Freniatria", 90, 6.

Αν αληθεύει πάντως ότι μια επιστημονική ανάλυση, οποιοδήποτε κι αν είναι το πρόβλημα με το οποίο ασχολείται, ενδιαφέρεται να διερευνήσει τη ρίζα κάποιου φαινομένου –αφού αυτό διαχωριστεί από το εποικοδόμημα και τις ιδεολογίες με τις οποίες είναι συνήθως καλυμμένο– θα χρειαστεί αρχικά, επιθυμώντας να αντιμετωπίσουμε επιστημονικά το πρόβλημα του ψυχικά πάσχοντα, να βάλουμε σε παρένθεση την αρρώστια και τον τρόπο με τον οποίο αυτή ταξινομήθηκε για να μπορέσουμε να μελετήσουμε τον ασθενή σ' όλο του το εύρος, και να τον δούμε σαν άνθρωπο, και βλέποντάς τον σαν άνθρωπο να καταφέρουμε τελικά να τον καταλάβουμε.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, θα αναλύσουμε εδώ το πρόβλημα του ψυχασθενή βλέποντάς τον σαν μια ανθρώπινη ύπαρξη που μετέχει στον κόσμο, τον ίδιο κόσμο στον οποίο μετέχει και ο υγιής, πέρα από οποιοδήποτε σχήμα και ορισμό της ασθένειάς του. Μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης αποτελεί τόσο η πράξη του αποκλεισμού όσο και το να ζει κάποιος αποκλεισμένος, δεδομένου ότι αν ο αποκλεισμός είναι ένα από τα είδη των ανθρώπινων σχέσεων βρίσκεται ταυτόχρονα και στη βάση της ψύχωσης, αν αυτή την εκλάβουμε σαν αποκλεισμό από την πραγματικότητα αλλά και σαν αποκλεισμό του ψυχασθενή από την κοινωνία.

Κάθε κοινωνία, της οποίας η δομή βασίζεται σε πολιτιστικές και ταξικές διαφορές και σε ανταγωνιστικά συστήματα, κατασκευάζει μέσα στα όριά της περιοχές αντιρρόπησης των εσωτερικών της αντιθέσεων, στις οποίες υλοποιείται η ανάγκη άρνησης ή μετατροπής σε αντικείμενο ενός μέρους της ίδιας της υποκειμενικότητας.

Η αναζήτηση του αποδιοπομπαίου τράγου, του μέλους της ομάδας που πρέπει να απομονωθεί και που πάνω του θα διοχετευθεί η επιθετικότητά μας, δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο μέσα από την επιθυμία του ανθρώπου να απομακρύνει το κομμάτι του εκείνο που του προξενεί φόβο. Ο ρατσισμός, σε όλη του τα πρόσωπα, δεν είναι παρά η έκφραση της ανάγκης για τέτοιες αντισταθμιστικές περιοχές, όπως και η ύπαρξη των τρελοκομείων

–σύμβολο αυτού που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως «εφεδρεία της ψυχιατρικής» παρομοιάζοντάς τα με το απαρχαίνι των μαύρων ή τα γκέτο– εκφράζει την επιθυμία μας να αποκλείσουμε αυτό που φοβόμαστε, γιατί είναι άγνωστο και απροσπέλαστο. Επιθυμία δικαιολογημένη και επιστημονικά επικυρωμένη από έναν ψυχίατρο, που θεώρησε το αντικείμενο των μελετών του σαν ακατανόητο και ως τέτοιο σαν κάτι που θα έπρεπε να εξοριστεί.

Αντιμέτωπος με τους φόβους του και την ανάγκη να αναλάβει τις ευθύνες του, ο άνθρωπος τείνει να μετατρέψει σε αντικείμενο αυτό το τμήμα του εαυτού του που δεν ξέρει πώς να εξουσιάσει: να απομακρύνει τον άηλο που έχει μέσα του σαν να ήταν κάτι τυχαίο. Είναι ένας τρόπος να το αρνηθεί μέσα του αρνούμενος τον άηλο· να το απομακρύνει εξορίζοντας τις ομάδες στις οποίες έχει αντικειμενοποιηθεί. Η εξορία, η διατήρηση του δικαιώματος να απομακρύνουμε απ' τον ορίζοντά μας μια ομάδα στην οποία έχουμε τοποθετήσει όλα τα κακά του κόσμου, δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν μια υποκειμενική άποψη, αποδεκτή όσο και μία άληθη εξίσου υποκειμενική. Καλύπτει το σφαιρικό τρόπο της ύπαρξής μας στον κόσμο, είναι μια γενική θέση: η επιλογή ενός κόσμου μανιχαϊστικού, όπου στην πλευρά του κακού ανήκει πάντα ο άηλος, ακριβώς αυτός που απομακρύνουμε· όπου μόνο μέσα απ' αυτή την απομάκρυνση επιβεβαιώνω την δύναμή μου και διαφοροποιούμαι.¹

Αλλά αν ιστορικά ο αριθμός των περιθωριοποιημένων όσο πάει και μειώνεται, επειδή συνειδητοποιούν το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου που τους έχει αναθέσει μία κοινωνία ή μία τάξη, ο μόνος αποκλεισμένος που δεν είναι σε θέση αυτή τη στιγμή να αντιληφθεί, στην κατάσταση που βρίσκεται, σε ποιο βαθμό ευθύνεται για τον αποκλεισμό του η αρρώστια του και σε ποιο βαθμό η περιθωριοποίησή του του επέβαλε η κοινωνία, είναι ακόμα ο ψυχασθενής, ο οποίος δεν μπορεί –και σ' αυτή του την αδυναμία βρίσκεται όλο το κοινωνικό δράμα της ψυχικής αρρώστιας– να μάθει μέχρι που φτάνει η αρρώστια του. Το μόνο που ξέρει για τον εαυτό του και για την παθολογική του κα-

1. Βλ. Sartre, J. - P., *Réflexions sur la question juive*, Paris, Galimard, 1947.

τάσταση είναι ο ρόλος που του έχουν αναθέσει τόσο η κοινωνία όσο και οι ψυχίατροι, και πιστεύει κατά συνέπεια ότι κάθε πράξη διαμαρτυρίας εναντίον αυτής της φρίκης που βιώνει και που αρνείται είναι απλώς μια εκδήλωση της αρρώστιας του που τον επαναφέρει στην παθολογική του κατάσταση, χωρίς ποτέ να τον ελευθερώνει από τις δυνάμεις που τον έχουν στην εξουσία τους.

Μ' αυτή την έννοια, αν η ευθύνη της κοινωνίας είναι μεγάλη ως προς τις ομάδες των ανεπιθύμητων τις οποίες αποκλείει και στις οποίες απομένει τουλάχιστον η δυνατότητα να αντισταθούν και να διασωθούν έστω μαχόμενες, στην περίπτωση του ψυχασθενή η ευθύνη της κοινωνίας και της ψυχιατρικής που αντιπροσωπεύει είναι ακόμη μεγαλύτερη· αρνούνται στον ψυχασθενή –εκτός του ότι τον διατηρούν έγκλειστο, τον εξοντώνουν και ετικετοποιούν κάθε του πράξη– κάθε δυνατότητα αντίστασης, κάθε δυνατότητα άρνησης της πραγματικότητας, συνεπώς κάθε ελπίδα λύτρωσης. Ο ψυχασθενής είναι ένας αποκλεισμένος που, σε μία κοινωνία όπως η τωρινή, δεν θα μπορέσει ποτέ να σταθεί αντιμέτωπος μπροστά σ' αυτόν που τον αποκλείει, γιατί κάθε του πράξη είναι ήδη καθορισμένη και προδιαγεγραμμένη απ' την αρρώστια του. Έτσι, μόνο η ψυχιατρική στον διπλό της ρόλο, ιατρικό και κοινωνικό, μπορεί να πληροφορήσει τον ασθενή για το τι είναι η αρρώστια του και τι του έχει κάνει η κοινωνία τοποθετώντας τον στο περιθώριο· μόνο μέσα απ' τη συνειδητοποίηση της απομόνωσης και της εκδίωξής του ο ψυχασθενής θα μπορέσει να ξεφύγει από την κατάσταση του ιδρυματισμού στην οποία βρίσκεται. Με το να του αναγνωριστεί κάποια διαλεκτική δυνατότητα χωρίς την οποία δεν υπάρχει ανθρώπινη σχέση, ούτε άνθρωποι εξάλλου, θα καταφέρουμε να θέσουμε υπό αμφισβήτηση μια πραγματικότητα, της οποίας εμείς οι ψυχίατροι είμαστε φερέφωνο και συνεπώς να θεωρήσουμε την αρρώστια του σαν συνέπεια της κοινωνικής βίας, έτσι ώστε να μπορέσουμε στο τέλος να τον αντιμετωπίσουμε όπως θα αντιμετωπίζαμε έναν οποιονδήποτε άλλο άρρωστο που θα χρειαζόταν θεραπεία.

Αν ο κλασικός ορισμός της ψύχωσης στηρίζεται στην απουσία, απ' τη μεριά του ασθενή, συνεί-

δησης της αρρώστιας του, στο ότι δηλαδή ο ασθενής δεν συνειδητοποιεί την παθολογική του κατάσταση και η θεραπεία που ακολουθεί βασίζεται στο να αποκτήσει συνείδηση της παθολογικής του κατάστασης, θα μπορούσαμε εδώ να προτείνουμε την υποκίνηση μιας τέτοιας αποκαταστασιακής διαδικασίας παρακινώντας τον να συνειδητοποιήσει ότι υπάρχει στον κόσμο όχι μόνο σαν ένα βιολογικό τέρας, αλλά και σαν ένα κοινωνικό τέρας: ότι τον απομάκρυναν δηλαδή επειδή δεν μπόρεσαν να τον κατανοήσουν και τον φυλάκισαν επειδή τον έκριναν επικίνδυνο.

Το ανθρωπολογικό και κλινικό πρόβλημα του αποκλεισμού

Αν το να υπάρχεις σημαίνει να βρίσκεσαι σε επικοινωνία με τους άλλους, κάθε ύπαρξη θα συγκροτήσει το δικό της τρόπο ύπαρξης, τη δική της συμπεριφορά, υπερβαίνοντας την ίδια της την κατάσταση προσεγγίζοντας τους άλλους και τον κόσμο, επιλέγοντας το σκοπό της.

Ο άνθρωπος, επειδή από την ίδια του τη φύση είναι αναγκασμένος να γεννηθεί και να πεθάνει, είναι καταδικασμένος να αποδέχεται και να επιλέγει αν θέλει να είναι ελεύθερος. Πράγμα που σημαίνει ότι έχει καταδικαστεί να συνυπάρχει με την αγωνία που εκπηγάζει απ' τα δεδομένα της γέννησης και του θανάτου του, χωρίς να καταφεύγει σε αντισταθμιστικούς μηχανισμούς που θα μπορούσαν να τον προστατέψουν. Αν μπροστά στην αγωνία και τον εφιάλτη δεν ξέρει να αποδεχθεί την ευθύνη και την ελευθερία του, τότε αντικειμενοποιεί και αποξενώνει το κομμάτι του εαυτού του που δεν μπορεί να εξουσιάσει. Ο άνθρωπος αποκτά υποκειμενικότητα με το να επιλέγει και να αποδέχεται τον εαυτό του και μαζί και τον άλλο που έχει μέσα του –την παρουσία της αντικειμενικής σωματικότητάς του. Η απουσία μιας τέτοιας επιλογής (επιλογή που θα σήμαινε ότι ήταν κυρίαρχος της ίδιας της σωματικότητάς του και του κόσμου) τον κάνει να μεταφέρει έξω απ' αυτόν τη σκοτεινή του περιοχή που δεν καταφέρνει να προσδιορίσει έτσι που την αντικειμενοποιεί μέσα στους άλλους,

αλληλοτριώνεται, προσφέρεται στον κόσμο: δεν φτιάχνει τον δικό του κόσμο, δεν τον ιδιοποιείται, αλλά τοποθετείται σαν αντικείμενο μέσα στον κόσμο και οι σχέσεις ενός τέτοιου ανθρώπου με τους άλλους δεν μπορούν παρά να είναι σχέσεις αντικειμένων. Η σκοτεινή του πλευρά, την οποία δεν καταφέρνει να υποκειμενοποιήσει, τον κάνει να θεωρεί ότι κατέχει τους άλλους θεωρώντας τους αντικείμενα, όπως αντικείμενο έχει κάνει και τον ίδιο του τον εαυτό.

Απ' αυτή την άποψη η ανθρωπολογική ανάληψη του αποκλεισμένου, ως ανθρώπου που έχει μετατραπεί σε αντικείμενο κι απ' τον άλλο κι απ' τον ίδιο του τον εαυτό, έρχεται να προστεθεί στη συζήτηση της σχέσης ανάμεσα στο εγώ και στους άλλους, σύμφωνα με την περίφημη ερμηνεία του Χέγκελ για την διαλεκτική αφέντη-δούλου.² Ο αφέντης, με το να αντικειμενοποιεί τους δούλους του, με το να τους αποκλείει από μια σχέση διαλεκτική που θα τους επέτρεπε να του αμφισβητήσουν τον κυριαρχικό του ρόλο, αρνείται και αποκλείει ένα τμήμα του εαυτού του το οποίο θέλει να απορρίψει μετατρέποντάς το σε αντικείμενο, στους δούλους που αφήνονται στα χέρια του.

Απ' την άλλη μεριά, αυτοί –μπροστά στις ευθύνες που η ίδια η ελευθερία τους συνεπάγει– αυταπατώνται με το να απομακρύνουν και να αρνούνται τους φόβους τους μεταφέροντάς τους σ' αυτόν που τους προστατεύει· χάνοντας έτσι κάθε πιθανότητα να γίνουν κύριοι της ζωής τους, μετατρέπονται σε αντικείμενα για χάρη του αφέντη τους, απομακρύνονται από την ίδια την ελευθερία τους. Σ' αυτή την εικονική αμοιβαιότητα, ο δούλος –που σ' αντάλλαγμα της ίδιας της ελευθερίας του δεν παίρνει παρά το είδωλο του αφέντη, το οποίο παρεμβάλλεται συγκαλύπτοντας τα άγχη του– γίνεται αντίθετα ο λόγος και η πρόφαση της ύπαρξης του αφέντη, ο οποίος μόνο μετατρέποντας σε αντικείμενο το κομμάτι του εκείνο, στο οποίο δεν ξέρει πώς να επιβληθεί, καταφέρνει να επιζεί. Έτσι είναι που ο δούλος καταλήγει να παίζει το ρόλο

του αποδιοπομπαίου τράγου σαν μοναδική και κατά παράδοση άμυνα του ίδιου του αφέντη, γιατί στο πρόσωπο του δούλου μορφοποιείται και συγκεκρινώνεται το κακό απ' το οποίο δεν θέλει να αγγιχθεί και το οποίο απομακρύνει περιχαρακώνοντάς τον σ' έναν χώρο εύκολα εντοπίσιμο: τον χώρο που προορίζεται για τους αποκλεισμένους.

Ο μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο παράγεται αυτή η σχέση αποκλεισμού είναι λοιπόν η έκφραση των ορίων του ίδιου μας του πεδίου δυνατοτήτων, ενδιαφερόντων, σχέσεων. Μετατρέπομενοι σε αντικείμενα μέσα σ' αυτόν που αποκλείουμε το πεδίο των υποκειμενικών μας εμπειριών σιγά-σιγά μειώνεται, γιατί ο αποκλεισμός του άλλου από εμάς δεν είναι παρά η συγκεκριμενοποίηση των προσωπικών μας ορίων που συμβολίζονται με τους θεσμοθετημένους κανόνες, οι οποίοι δικαιολογούν τον αποκλεισμό.

Μ' αυτή την έννοια ο αποκλεισμός, όταν αναλυθεί εκ των έσω, αποδεικνύεται αλληλένδετος με μια διαδικασία προσαρμογής στην πραγματικότητα, όπου ο άνθρωπος παρουσιάζεται να αποκλείει και να μεταφέρει στον άλλο αυτό που δεν μπόρεσε να ενσωματώσει και να κάνει δικό του. Αν η διαδικασία αφομοίωσης της πραγματικότητας εκτυλίσσεται μέσα από τη συνάντηση και την αναγνώριση του άλλου σαν μια αδιαφανή υλικότητα και παράλληλα σαν το σημείο εκκίνησης ενός εγώ που ενεργεί όπως είμαι εγώ³ μέσα από την αποδοχή της μοίρας μου (αυτή της ύπαρξής μου σ' ένα σώμα αδιαφανές και παθητικό και ταυτόχρονα υφιστάμενο την παθητικότητά μου), πρέπει να αποδεχθώ αυτό που δεν είμαι εγώ, τον ξένο που είμαι εγώ, αφού είμαι αντικείμενο μιας υποκειμενικότητας που δεν είναι δικιά μου· να αναγνωρίσω τον άλλο σαν υποκείμενο που μπορεί να με μετατρέψει σε αντικείμενο στον βαθμό που εγώ, υποκείμενο, είμαι μετατρέψιμος σε αντικείμενο γι' αυτόν.

Αυτό σημαίνει ότι κατά την αποδοχή της μοίρας μου, κατά την επιλογή του σώματός μου, αποδέχομαι και διαλέγω τον άλλο, τον ξένο, όπως απο-

2. Hegel, G. W. F., *Fenomenologia dello spirito. Indipendenza e dipendenza dell' autocoscienza; signoria e servit'*, Firenze, La Nuova Italia, 1963 και ελλ. μτφρ: Χέγκελ Γκ. Β. Φ., *Η φαινομενολογία του πνεύματος*, Αθήνα – Γιάννινα, Δωδώνη, 1993.
3. Husserl, E., *Meditazioni cartesiane e i discorsi parigini*, V meditazione, trad. it. F. Costa, Milano, Bompiani, 1960. *Cartesianische Meditationen*: Πρόκειται για διαλέξεις που έγιναν το 1929 στο Παρίσι και εκδόθηκαν το 1931 αρχικά στη γαλλική γλώσσα.

δέχομαι και διαλέγω εμένα τον ίδιο στη σωματικότητα μου. Στην άρνηση του άλλου υπάρχω ακόμα εγώ, είναι η διαφοροποίησή μου, αυτό που αρνούμαι και απομονώνω· υπάρχω στην άρνηση του εαυτού μου ως μια υλικότητα αποσπασμένη απ' το εγώ που της δίνει σκοπό και την σημασιοδοτεί.

Ένα παράδειγμα αυτής της διαδικασίας συναντάμε διερευνώντας το πρόβλημα της σωματικής εμπειρίας. Η δημιουργία φραγμών και οχυρωμάτων ικανών να διατηρούν μια απόσταση ανάμεσα στο εγώ και την ίδια του την αγωνία, όπως αυτοί οι φραγμοί κι αυτά τα οχυρώματα παρουσιάζονται στην απόρριψη του σώματος του άλλου, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά η έκφραση μιας αποδυναμωμένης διαδικασίας αφομοίωσης της σωματικής πραγματικότητας: το κομμάτι μας εκείνο που δεν μπορούμε να αποδεχθούμε, που θα έπρεπε κανονικά να κυριαρχείται από το εγώ σύμφωνα με μια αρμονική διαδικασία αφομοίωσης της πραγματικότητας, γίνεται αντικείμενο μέσα στον άλλο, το αρνιόμαστε και το απορρίπτουμε. Συναισθήματα όπως η ντροπή, η αιδημοσύνη και ιδιαίτερα η αποστροφή απέναντι στο άσεμνο δεν είναι παρά σύμβολα της προβολής του ίδιου του κορμιού μας πάνω στον άλλο, μια άστοχη ενσωμάτωση του άλλου, μια άστοχη ενσωμάτωση του ίδιου μας του εαυτού επίσης.

Το βίωμα του άσεμνου, η άρνηση του ίδιου μας του σώματος μέσω του άλλου, είναι συνεπώς η συγκάλυψη της αγωνίας μας μπροστά στην ανάγκη να αποδεχθούμε τη θνητότητά μας, ένας τρόπος να υπερβούμε αυτό το ενδεχόμενο που –διατηρημένο σε μια κάποια απόσταση απ' το εγώ και συνεπώς χωρίς να ενσωματώνεται σ' αυτό– παρουσιάζεται σαν κάτι που πρέπει να απορριφθεί και σαν τέτοιο και άσεμνο, τόσο που επιβάλλεται να καταπολεμηθεί μέσω της απόρριψης του άλλου, του σώματος του άλλου που πρέπει να απομακρυνθεί. Το άσεμνο δεν θα ήταν σ' αυτή την περίπτωση τίποτε άλλο παρά το σύμβολο της απόστασης που υπάρχει ανάμεσα στο εγώ και στο ίδιο μας το σώμα, απόσταση που εκφράζεται σαφέστατα στο να βιώνεις τον άλλο σαν κάτι το άσεμνο, για να τον

διατηρήσεις ξένο ως προς εσένα (συνεπώς να τον απομακρύνεις και να τον αποκλείσεις) στη ψευδαίσθηση να απομακρύνεις και να αποκλείσεις το σώμα αυτού που δεν κατάφερες να αφομοιώσεις.

Στο να βιώνεις τον άλλο σαν κάτι το αηδιαστικό, σαν σώμα που έχει μεταβληθεί σε αντικείμενο απόρριψης, σαν κάτι μακριά από εσένα, συνεχίζει κατά συνέπεια να βρίσκεται το πρόβλημα του ίδιου μας του σώματος, το πρόβλημα της πραγματικότητας, της τοποθέτησής σου μπροστά στον άλλο και μπροστά στα πράγματα, διατηρώντας την απαραίτητη απόσταση απ' αυτό που θα μπορούσες να αφομοιώσεις απ' το σώμα και να το κάνεις δικό σου, για να γίνεις μοναδικός, αποσπασμένος απ' την πολλαπλότητα, και να διατηρήσεις τον εαυτό σου –σε μια διαλεκτική εναλλαγή– μια αντικειμενική υποκειμενικότητα και μια υποκειμενική αντικειμενικότητα.

Ειδωμένο ανθρωπολογικά, το φαινόμενο του αποκλεισμού συγκεκριμενοποιεί συνεπώς τα όρια, τις ελλείψεις, τη μικρότητα αυτού που διενεργεί τον αποκλεισμό παρά αυτού που αποκλείεται, υπό την έννοια ότι αυτός που αποκλείεται είναι απλώς το αντικείμενο στο οποίο γίνεται η συγκεκριμενοποίηση, η αντικειμενοποίηση και η άρνηση αυτού που, σε μια άστοχη διαδικασία αφομοίωσης της πραγματικότητας, αρνείται αυτός που διενεργεί τον αποκλεισμό.

Αλλά με ποιο τρόπο ο αποκλεισμένος αποδέχεται παθητικά τον αποκλεισμό του; Ένας τέτοιος μηχανισμός θα έπρεπε να ανιχνευθεί διερευνώντας τη διαδικασία ταύτισης του αποκλεισμένου μ' αυτόν που τον αποκλείει, με τον αφέντη με τον οποίο έχει μόνο μια πλασματική σχέση. Ο Bettelheim⁴ και ο Steiner⁵ υποστηρίζουν μια ανάλογη τοποθέτηση, αναφορικά με την επιβίωση εγκλειστών σε ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης μέσω μιας πλασματικής προσκόλλησης στις αξίες των κατακτητών, προσκόλληση που ερχόταν σχεδόν να δικαιολογήσει την κατάσταση πλήρους υποταγής στην οποία ήταν υποχρεωμένοι να ζουν.

Μ' αυτό τον τρόπο, η διαλεκτική της σχέσης αφέντη-δούλου ερχόταν να επανταθεθεί σ' ένα επί-

4. Bettelheim, B., *The informed Heart*, Glencoe, The Free Press, 1960.

5. Steiner, J. F., *Treblinka*, Paris, Fayard, 1966.

πεδο αμοιβαιότητας που φαίνεται παράδοξο παρ' όλη αυτά και εικονικό, αφού ο ίδιος μηχανισμός προβολής του ενός πάνω στον άλλο βρίσκεται στην βάση και αυτής της σχέσης: ο αφέντης προβάλλει πάνω στο δούλο το κακό που αρνείται στον εαυτό του, ενώ ο δούλος προβάλλει στον αφέντη την ανάγκη του για καλό και δύναμη, ανάγκη που δεν ικανοποιείται αφού ο δούλος έχει ήδη μετατραπεί σε εργαλείο στα χέρια του αφέντη του.

Φτάνοντας την ανθρωπολογική αναζήτηση ως εδώ, για να μπούμε σ' ένα έδαφος πιο κοντά στην κλινική αντιμετώπιση του θέματος, θα προσεγγίσουμε το πρόβλημα του αποκλεισμού σαν μια ασθένεια, αναλύοντας –κάτω απ' το ίδιο πρίσμα– την τοποθέτηση του ψυχασθενούς μπροστά στην πραγματικότητα και τον τρόπο με τον οποίο την αφομοιώνει ή την απορρίπτει.

Οι φυσιοκρατικές επιστήμες αντιμετώπισαν τον αποκλεισμό μόνο σαν κάτι το παθητικό: ο ψυχασθενής εγκλιείταν εν ονόματι της επικινδυνότητάς του, δεδομένου ότι ήδη είχε χαρακτηριστεί σαν αντικείμενο, ένα αντικείμενο μελέτης που περιείχε και σκέπαζε την υποβόσκουσα μέσα του οργανική αιτία, η οποία ευθύνονταν για το φαινόμενο της τρέλας του. Η ερμηνεία του Jaspers, ο οποίος εισήγαγε την έννοια της Συμπτωτικής Ψυχοπαθολογίας, βλέπει τον ψυχασθενή αυστηρά αντικειμενοποιημένο καθώς –όντας άοπλος μπροστά στην αδυναμία του να καταλάβει τον τρόπο με τον οποίο υπάρχει– παραιτείται από κάθε περαιτέρω προσπάθεια προσέγγισής του, αφήνοντάς τον για μια ακόμη φορά στο πλήθος των αποκλεισμένων που έχουν μετατραπεί σε αντικείμενα από την επιστήμη. Αποκλεισμένος επειδή δεν τον καταλαβαίνουν, αποκλεισμένος επειδή είναι επικίνδυνος, ο ψυχοπαθής συνεχίζει να βρίσκεται πέρα απ' τα ανθρωπινά όρια, έκφραση της απανθρωπιάς μας και της αδυναμίας μας να τον καταλάβουμε.

Στα πλαίσια όμως ενός πρόσφατου ψυχιατρικού ουμανισμού, η έρευνα κατευθύνεται προς τους τρόπους με τους οποίους βιώνει κάποιος την πραγματικότητα, την αποδέχεται, την υπομένει ή την

απορρίπτει. Που πάει να πει ότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε το παραλήρημα απλώς και μόνο σαν ένα παρασιτικό στοιχείο που σαν ξένο σώμα κατατρώνει την ύπαρξη. Το δεχόμαστε σαν ένα τρόπο σημασιοδότησης του ανθρώπου που παραλήρηει και, σαν τέτοιο, του αναγνωρίζουμε πρόθεση και σκοπιμότητα. Αν αληθεύει αυτό, τότε το παραλήρημα βοηθάει τον άνθρωπο να απορρίψει σταδιακά μια πραγματικότητα που δεν καταφέρνει να αφομοιώσει και να επιλέξει σκόπιμα έναν κόσμο ονειρικό, όπου η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα, ανάμεσα στο ναι και στο όχι, δεν είναι απαραίτητο να έχει το οδυνηρό προσωπείο της διαλεκτικής, αλλιά τη γλήκα ενός κόσμου εύπληστου στα χέρια του ανθρώπου.

Αντιμετωπίζοντας έτσι τα πράγματα, το «ακατανόητο» του Jaspers, αντικειμενοποιημένο απ' την αδυναμία μας να το καταλάβουμε, παρουσιάζεται αντίθετα σαν το υποκείμενο μιας όλο σημασία πράξης απόρριψης του πραγματικού. Τα όρια, ο περιορισμός, η σμίκρυνση, τέλος η ψυχωτική παλινδρόμηση δεν θα είναι παρά το αποτέλεσμα μιας αργής διαδικασίας απομάκρυνσης απ' το πραγματικό, το οποίο ο ψυχωτικός δεν καταφέρνει πια να αποδεχθεί.

Προδομένος από μια πραγματικότητα που του παρουσιάζεται συνεχώς απειλητική, επειδή δεν ξέρει πώς να τη χειριστεί, συγκαλύπτει αυτή του την αποτυχία απορρίπτοντάς την και καταφεύγοντας στον κόσμο του παραληρηματός του, στην ουτοπία, όπου δεν υπάρχουν ούτε επιθέσεις ούτε όρια.⁶

Η περίπτωση του νευρωτικού, αντίθετα, παρουσιάζει μια μορφή απόρριψης του πραγματικού που θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ιδεολογικού τύπου απόρριψη, σε αντιδιαστολή με την ψυχωτική ουτοπία. Η οργάνωση της νευρωτικής προσωπικότητας –είτε την προσεγγίσουμε με τον παραδοσιακό είτε με τον ανθρωπολογικό τρόπο– δείχνει πάντα μια μειωμένη ικανότητα αντιμετώπισης των ίδιων μας των συγκινησιακών απαιτήσεων, που μας πιέζουν με τέτοιο τρόπο ώστε να μας κάνουν να χάσουμε τον αυθορμητισμό μας απένα-

6. Basaglia, F., Pirella, A., *Deliri primary e deliri secondary e problemi fenomenologici di inquadramento*, Simposio sui deliri cronici, XXIX Congresso nazionale della Società italiana di psichiatria, Pisa, maggio 1966.

ντι στην ίδια μας τη σωματική εμπειρία. Απ' αυτή την άποψη ο νευρωτικός –μη μπορώντας να ζήσει το ίδιο του το σώμα άμεσα, μέσα στον αυθορμητισμό και στην ψυχοσωματική του ολότητα– βρίσκεται αναγκασμένος να κατασκευάσει μια φαντασίωση, μια ιδεολογία⁷ ικανή να τον ενώσει με τους άλλους, απ' τους οποίους τελικά δεν αντέχει να βρίσκεται απομονωμένος. Η απάθειά του γίνεται κατανοητή σαν εκδήλωση μιας κακής γενικά λειτουργίας του νευρωτικού, σαν έκφραση ενός ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο υπάρχει στον κόσμο, ή σαν αποτέλεσμα μίας αλλοίωσης των διαπροσωπικών του σχέσεων που συνδέεται με μια δυσπροσαρμοστικότητα στα πολιτιστικά σχήματα της κοινωνίας. Ο νευρωτικός παρουσιάζεται πάντα απαγορευτικός, ανίκανος να αποδεχθεί και να επιλέξει την ίδια του την ύπαρξη και κατά συνέπεια να γίνει αντικείμενο επιλογής, έτσι που να αποδεχθεί τον συμβιβασμό που η διαπροσωπική προσέγγιση πάντα συνεπάγεται. Ακριβώς έτσι συμπεριφέρεται ο νευρωτικός, ο οποίος διαμέσου της απόρριψης της ίδιας του της συμπτωματοτικότητας επιλέγει μια ονειρική εικόνα του σώματός του, η οποία πλησιάζει περισσότερο το σώμα κάποιου άλλου, ακόμα κι αν αυτή η απομάκρυνση απ' το δικό του σώμα πληρώνεται ακριβιά, αφού προκαλεί μια κατάσταση αβεβαιότητας, ασημαντότητας, αμφιβολίας· κατάσταση στην οποία είναι υποχρεωμένος να ζει. Μη μπορώντας πράγματι να κυριαρχήσει στο ίδιο του το σώμα, δεν μπορεί να κατακτήσει την ατομικότητά του και την ελευθερία του απέναντι στους άλλους, τους οποίους δεν μπορεί να αντικρούσει. Μη μπορώντας δηλαδή να αποδεχθεί –εξαιτίας του άγχους με το οποίο είναι φορτισμένος και τον διακατέχει όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με τη θνητότητά του (αρνούμενος και απορρίπτοντας το ίδιο του το σώμα, το οποίο δεν μπορεί να βιώσει σαν τον φορέα των εμπειριών του, αλλά μόνο σαν κάτι που συγκινησιακά είναι αποκομμένο απ' αυτόν και απ' το οποίο κρατιέται σε απόσταση)– το σώμα του, ο νευρωτικός γίνεται αδύναμος στην προσπάθεια να αντιπαρατεθεί στην πολυπλοκότητα και

να μεταβληθεί σε μοναδικότητα (δηλαδή να αντισταθεί στον κόσμο και στους άλλους). Αλλά υποκείμενος στην ανάγκη να διατηρείται, παρ' όλα αυτά, μέσα στον κόσμο προτιμάει να απορρίψει τη σωματικότητα του που δεν την έχει αφομοιώσει, έτσι που να μπορέσει να κατασκευάσει μια εικόνα του εαυτού του, μια ιδεολογία του ίδιου του σώματός του, που θεμελιωμένη πάνω στις αξίες των άλλων του προσφέρει την ψευδαίσθηση ότι οι άλλοι τον αποδέχονται.

Το κοινωνιολογικό πρόβλημα του αποκλεισμού: Αυθεντία, εξουσία και επιδείνωση

Μετά την ανθρωπολογική μελέτη του φαινομένου του αποκλεισμού και την κλινική ανάληψη του αποκλεισμού σαν μια ψυχωτική και νευρωτική συμπεριφορά, απομένει να εξετάσουμε το πρόβλημα του ψυχασθενή σαν άτομου αποκλεισμένου από την κοινωνία. Στο δεύτερο τμήμα της μελέτης μας βάλαμε σε δεύτερη μοίρα το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η ψυχική ασθένεια συγκροτείται, για να μπορέσουμε να πλησιάσουμε το καθαρό φαινόμενο της ψυχασθένειας, όπως αυτή εκδηλώνεται· τώρα, αντιστρέφοντας τους όρους, θα αποπειραθούμε να απομονώσουμε και να θέσουμε σε δεύτερη μοίρα την ψυχική ασθένεια, για να αναλύσουμε πια τις σχέσεις της με τον κοινωνικό περίγυρο μέσα στον οποίο αναπτύσσεται.

Μιλήσαμε πράγματι για μια ψυχωτική και νευρωτική απομόνωση, η οποία προκαλεί πίεση και επιδείνωση. Αλλά υπάρχει και ένα άλλο είδος πίεσης και επιδείνωσης, που έρχονται να προστεθούν στις αρχικές, και αυτές τις δεύτερες τις επισημαίνουμε όταν προσπαθούμε να μελετήσουμε τις σχέσεις του ψυχασθενή με την κοινωνία της οποίας αποτελεί κομμάτι, ένα κομμάτι απομονωμένο. Σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται για μια ιδρυματική επιδείνωση, αφού προέρχεται απ' την είσοδό του στα ψυχιατρικά ιδρύματα –που αρχικά φτιάχτηκαν

7. Basaglia, F., *L'ideologia del corpo come espressività neurotica. Le neurosi neurasteniche*, Relazione al XXIX Congresso nazionale della Società italiana di psichiatria, Pisa, maggio 1966.

για να θεραπεύσουν και να προστατέψουν τον άρρωστο— και που πολλές φορές είχαν σαν μοναδικό τους σκοπό να προστατέψουν τον υγιή από τις ακρότητες και την επικινδυνότητα του τρελού.

Από εδώ λοιπόν πρέπει να ξεκινήσουμε, απ' τον αποκλεισμό, απ' την απομόνωση στην οποία καταδικάζει η κοινωνία τον άρρωστο, από εδώ για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τι απομένει όταν ο άρρωστος έχει πια εκμηδενιστεί, τι απομένει απ' την αρχική ψυχασθένεια, και τι πρέπει να καταλογιστεί στη διαδικασία καταστροφής του που επιτελείται σιγά-σιγά κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του. Γιατί εκεί, πίσω από τα τείχη των τρελοκομείων, η παραδοσιακή ψυχιατρική φάνηκε σ' όλη την αποτυχία της: Αφού έλησε αρνητικά το πρόβλημα της ύπαρξης του ψυχασθενούς απομακρύνοντάς τον από το κοινωνικό του πλαίσιο, απομακρύνοντάς τον δηλαδή απ' την ίδια του την ανθρώπινη ύπαρξη, θεωρώντας ακατανόητο το ψυχοπαθολογικό φαινόμενο και υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για μια κοινωνική και βιολογική τερατομορφία, απέκλεισε διπλά τον ψυχικά πάσχοντα:

1. ως μία ύπαρξη ακατανόητη την οποία η επιστήμη, μη θέλοντας να παραδεχθεί την ίδια της την ανικανότητα, πρέπει να απορρίψει για να ασχοληθεί στη συνέχεια με μια πηλασματική ασθένεια, και
2. ως μια κοινωνικά αποκλεισμένη ύπαρξη εξαιτίας ακριβώς του ότι δεν έγινε δυνατό να κατανοηθεί, απομόνωση την οποία η επιστήμη επικύρωσε.

Γι' αυτό τα τρελοκομεία κτίζονται συνήθως στην περιφέρεια της πόλης, σε απομονωμένες ζώνες, περιτοχισμένες, έτσι που να δίνουν έντονη την αίσθηση του αποκλεισμού, του σχίσματος, του ορίου. Η εικόνα του ψυχασθενή, ως έκφραση μιας απόκλισης απ' τον κανόνα, είναι μία μορφή που πρέπει να κρατηθεί σε απόσταση γιατί δεν πρέπει να ταραξεί τον ρυθμό μιας κοινωνίας που έχει ανάγκη από περιοχές αντιρρόπησης για να μπορέσει εκεί να αποφορτίσει την επιθετική της ενέργεια, την οποία δεν μπορεί να διοχετεύσει αλλού. Αλλά αυτή η ανάγκη να διαχωρίσει, να απομονώσει τον ψυχικά άρρωστο, να τον ξεριζώσει από πάνω της είναι μαζί και μια έκφραση αδυναμίας και μικρό-

τητας μιας κοινωνίας που τείνει να εξαφανίσει αυτό που διαταράσσει την εξάπλωσή της, χωρίς να παίρνει υπόψη της ότι κι αυτή είναι συνυπεύθυνη.

Το πρόβλημα του ψυχικά πάσχοντα φαίνεται λοιπόν να είναι ένα πρόβλημα κοινωνικό, αλλά η προσπάθεια για τη λύση του διεξάγεται έξω από την κοινωνία, χωρίς να χρειάζεται να υποστεί κανείς τίποτα για τη λύση του —εκτός βέβαια απ' αυτόν που είναι θύμα της ψυχασθένειας (ασθένεια που έχει καταχωρηθεί και οριστεί ως ακατανόητη και ως εκ τούτου επικίνδυνη) και που αντιπροσωπεύει μια σοβαρή απειλή για την κοινωνία. Η πράξη του αποκλεισμού αυτών των ελλειμματικών στοιχείων του συστήματος αντηχεί περίεργα σαν ένα είδος εκτόνωσης της κοινωνίας που μοιάζει να αποφορτίζεται συμβολικά σ' αυτές τις περιοχές εγκλεισμού, να αποφορτίζει την επιθετικότητα και τη βία της που δεν έχουν παρά ελάχιστη σχέση με την ίδια την ψυχική πάθηση, αποφόρτιση που λειτουργεί σαν εκέγγυο της διατήρησης της τάξης.

Παρ' όλα αυτά, σ' αυτή την κοινωνία ο άνθρωπος αρρωσταίνει. Παρ' όλα αυτά, αυτή είναι η κοινωνία που τοποθετείται με δυσπιστία και απαισιοδοξία απέναντι στον ψυχικά πάσχοντα και στην αρρώστια του, και υψώνει τα τείχη των τρελοκομείων για να αυτοπροστατευθεί, και που διαμορφώνει τους κανόνες λειτουργίας τους. Αυτή είναι η κοινωνία μέσα στην οποία διαμορφώνεται ο ψυχίατρος κι αυτή του αναθέτει να περιθάλψει τον άρρωστο. Πως θα λειτουργήσει ο ψυχίατρος αντιμέτωπος με τον ασθενή; Τι θα απαιτήσει ο άρρωστος από την κοινωνία κι απ' τον ψυχίατρο που την αντιπροσωπεύει; Τι μήνυμα θα μεταδώσει η κοινωνία στον ψυχίατρο;

Θα συνοψίζαμε την κατάσταση ως εξής: φτιάξαμε τόπους περίθαλψης για να απομονώσουμε τον ψυχασθενή και αναθέσαμε στον ψυχίατρο να τον προσέχει στην απομόνωσή του, έτσι ώστε να προφυλάξουμε και να καθησυχάσουμε μια κοινωνία που συνεχίζει να φοβάται. Την ίδια στιγμή, παράλληλα με την αμυντική της δράση, η κοινωνία ζητάει απ' τον ψυχίατρο να θεραπεύσει τον άρρωστο.

Αυτές οι προθέσεις ή αυτή η αποστολή που αναθέτει η κοινωνία στον ψυχίατρο προβάλλουν σ' όλη τους την εσώτερη αντίφαση. Η φροντίδα του αρ-

ρώστου (και δεν εννοούμε την φαρμακολογική φροντίδα, η οποία παρότι τον επαναφέρει στο πεδίο της ιατρικής, προσφέροντας μια αληθινή λύση στη βιολογική του τερατομορφία, δεν καταφέρνει να τον προσεγγίσει στην πραγματικότητα σαν ανθρώπινο όν) δεν είναι εφικτή αν κινείται σ' ένα κλίμα φόβου, καταπίεσης, ανάγκης άμυνας και προστασίας, στο οποίο η κοινωνία (δηλαδή ο ίδιος ο ψυχίατρος) συνεχίζει να ζει. Η θεραπεία του ασθενή θα έπρεπε να σκοπεύει στην επανάκτηση μιας χαμένης ελευθερίας, μιας κατακερματισμένης αξιοπρέπειας: πράγματα που είναι ακριβώς το αντίθετο της προστασίας, της άμυνας, του διαχωρισμού και της απομόνωσης, που διαφαίνονται μέσα στους κανονισμούς των ιδρυμάτων μας.

Το τρελοκομείο γεννήθηκε ιστορικά για να προστατέψει τους υγιείς. Τα τείχη χρησίμευαν, όταν η έλλειψη τρόπου θεραπείας καθιστούσε αδύνατη τη θεραπεία, για να αποκλειστεί και να απομονωθεί η τρέλα για να μην μοιλύνει τον χώρο μας. Αλλά ακόμα και τώρα τα τείχη υπηρετούν την ίδια σκοπιμότητα: διαιρούν, χωρίζουν, προστατεύουν τους υγι-

είς φυλακίζοντας αυτόν που δεν είναι πια υγιής. Μέσα από τα τείχη, ο ψυχίατρος κάνει ό,τι μπορεί. Είτε του δίνουν τα μέσα για να δουλέψει είτε όχι, αυτός πρέπει πρώτα απ' όλα να διαφυλάξει την ακεραιότητα μίας κοινωνίας, που θέλει να προστατευθεί απ' τον τρελό, αλλά και την ακεραιότητα αυτού του ίδιου του τρελού.

Αν ο ασθενής, πριν θεωρηθεί ασθενής, θεωρείται επικίνδυνος για τον εαυτό του και για τους άλλους, τότε οι κανόνες στους οποίους θεμελιώνεται η θεραπεία του δεν μπορούν παρά να λειτουργούν στη βάση αυτής της επικινδυνότητας κι όχι στη βάση της αρρώστιας του. Γι' αυτό η εικόνα του ψυχικά πάσχοντα, όπως παρουσιάζεται συνήθως στα ψυχιατρεία μας, είναι αυτή ενός ανθρώπου καταπιεσμένου, συντετριμμένου, αντικειμενοποιημένου μέσα σ' ένα ίδρυμα του οποίου η οργάνωση και αποτελεσματικότητα θα μπορούσαν να είχαν συντελέσει σημαντικά στην αποκατάσταση του ασθενή και στην επανακοινωνικοποίησή του: μόνο αυτές θα μπορούσαν να εγγυηθούν υπεύθυνα για την ασφάλεια και τη φυσική ακεραιότητα, τόσο

της κοινωνίας όσο και του ίδιου του ασθενή. Γι' αυτό τη στιγμή κατά την οποία η κοινωνία τον απορρίπτει, ο άρρωστος –ήδη συρρικνωμένος μέσα στα όρια της αρρώστιας του– εισέρχεται σε μια καινούρια διάσταση, όπου του επιβάλλεται για την ομαλή λειτουργία του ιδρύματος, για να απλοποιηθεί μ' άλλα λόγια η ζωή στο άσυλο, μια σταδιακή απομάκρυνση απ' ο,τιδήποτε προσωπικό και ζωντανό υπάρχει μέσα του. Αρχίζει έτσι αυτό που ο Goffman⁸ αποκαλεί ηθική καριέρα του ιδρυματοποιημένου, της οποίας τα σκαλοπάτια χαρακτηρίζονται από τη σταδιακή καταφυγή στον εαυτό του, απ' την απώλεια των ενδιαφερόντων του, απ' τη λησμονιά των δεσμών που τον ένωναν με τον έξω κόσμο και με την προηγούμενη ζωή του που δεν του ανήκει πια, με το μέλλον για το οποίο δεν του επιτρέπεται από εδώ και μπρος να κάνει κανένα σχέδιο αναγκασμένος να υποστεί τις ταπεινώσεις που του επιβάλλει το ίδρυμα, αναγκασμένος να υποστεί την εξόντωσή του: που θα πει ότι υποχρεώνεται να αναγνωρίσει σαν κάτι λογικό την απώλεια της ίδιας του της ατομικότητας, την κατωτερότητά του απέναντι στους άλλους, την άρνηση του ιδρύματος που τον περιθάλλει να του αναγνωρίσει την ανθρωπινή αξιοπρέπειά του, να του αποδώσει ακόμα και στην ασθένειά του, το δικαίωμα σε μια ελάχιστη έστω αυτονομία και υπευθυνότητα. Τον έχουν πετάξει σ' ένα χώρο απ' όπου δεν μπορεί να διαφύγει κι όπου δεν του αναγνωρίζεται το δικαίωμα διαφυγής, όπου δεν του ζητάνε καμία συμμετοχή, καμία προσωπική επέμβαση στο όνομα της τάξης και της αποτελεσματικότητας, έτσι που δεν θα του απομείνει τίποτα εκτός από το να εκμηδενίσει αυτός ο ίδιος τον εαυτό του, αποδεχόμενος σαν λογικό τον αποκλεισμό του και τη μετατροπή του σε ένα πράγμα που θα υφίσταται τους κανόνες του ιδρύματος, τελειωτικά ιδρυματοποιημένος.

Η έννοια της ιδρυματοποίησης δεν είναι πρόσφατη. Ο παλιός χαρακτηρισμός κάποιων ψυχασθενών ως τεχνικά κατασκευάσματα του ψυχιατρείου, τους οποίους αναγνώριζαν ως αναπόφευ-

κτη συνέπεια μιας επανορθωτικής θεραπείας που είχε κρατήσει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, αναφέρονταν ακριβώς σ' ένα συγκεκριμένο είδος συμπεριφοράς –το οποίο πολύ συχνά συχεόταν με τα συμπτώματα της ασθένειας– που παρουσιάζουν οι έγκλειστοι των ιδρυμάτων, τα οποία, λόγω της εξαναγκαστικής και αυταρχικής στάσης τους απέναντι στον τρόφιμο, του προκαλούν μια καινούρια ασθένεια που έρχεται να εναποτεθεί πάνω στην ήδη υπάρχουσα. Η απάθεια, η απώλεια ενδιαφέροντος, το αργό και μονότονο βάδισμα με το κεφάλι σκυφτό, χωρίς σκοπό, στους κοιτώνες ή στους διαδρόμους, κάποιες ξαφνικές αντιδράσεις χωρίς εμφανή αιτία (που πολύ συχνά αποδίδονται στην ψυχασθένεια), μία συμπεριφορά, τόσο υποχωρητική που θυμίζει εξημερωμένο ζώο, τα μονότονα παράπονα, το βλέμμα που μοιάζει χαμένο μη βρίσκοντας κάτι ν' ακουμπήσει επάνω του, το μυαλό που είναι άδειο μια που δεν έχει έναν σκοπό προς τον οποίο να κατευθυνθεί δεν είναι παρά κάποιες πλευρές αυτού του συνδρόμου και εκφράζουν την αργή, βαθμιαία, αφύσικη υποταγή σε μια αρχή που, θεσπισμένη για να προστατέψει και να φροντίσει αυτόν που της εμπιστεύονται, κατέφυγε στο τελευταίο μέσο το οποίο θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει πάνω σ' αυτόν ιδιαίτερα τον άρρωστο: τη βία.

Ορισμένη ως «ιδρυματική νεύρωση» από τον Burton,⁹ ως «ολοκληρωτική ιδρυματοποίηση»¹⁰ από τον Goffman, ως «σύνδρομο κοινωνικής κατάρρευσης»¹¹ από αμερικανούς συγγραφείς, προκύπτει ως μια μορφή παλινδρόμησης που έρχεται να προστεθεί –σε υποκείμενα ήδη ψυχολογικά εύθραυστα ή ασθενή– στην αρχική ασθένεια, εξαιτίας της διεργασίας της ταπεινώσεως και της προσωπικής καταστροφής, που υφίστανται από τη ζωή μέσα στο άσυλο. Με αυτή την έννοια συγκροτείται ένα σύνδρομο, το οποίο συχνά συγχέεται με την ίδια την ασθένεια: αναστολές, απώλεια πρωτοβουλιών, ενδιαφέροντος κ.λπ.

Ο τέλει θεραπευμένος ασθενής, στο μέγιστο σημείο αυτής της αλλοτριωτικής πορείας της οποί-

8. Goffman, E., *Asylums*, New York, Anchor Books, Doubleday, 1961 και ελλ. μτφρ.: Goffman E., *Άσυλα*, Αθήνα, Ευρύαλος, 1994.

9. Burton, R., *Institutional Neurosis*, Bristol, J. Wright, 1959.

10. Goffman, E., *Asylums*, ό.π.

11. *The Program Area Committee on Mental Health: Mental Disorders*, New York, American Public Health Association, 1962.

ας ο σκοπός φαίνεται κατά περίεργο τρόπο να είναι ο αφανισμός του ασθενή, θα είναι λοιπόν αυτός που παρουσιάζεται ολοκληρωτικά τιθασευμένος, εύπλαστος στα χέρια των νοσοκόμων και του γιατρού, αυτός που τους αφήνει να τον ντύσουν χωρίς να αντιδρά, που τους αφήνει να τον καθαρίσουν, να τον ταΐσουν, που προσφέρεται να τον τακτοποιήσουν όπως τακτοποιούν το δωμάτιό του κάθε πρωί· ο ασθενής που δεν προκαλεί αναστάτωση με τις προσωπικές του αντιδράσεις, αλλά υποκύπτει με δουλοπρέπεια στην αυθεντία αυτού που τον φροντίζει. Είναι ο θεραπευμένος για τον οποίο ήνε με ικανοποίηση ότι έχει προσαρμοστεί μια χαρά, ότι συνεργάζεται με τον νοσοκόμο και τον γιατρό, ότι τα πάει πολύ καλά με τους άλλους, χωρίς να δημιουργεί μπερδέματα και αναστατώσεις.¹² Δίνουμε λοιπόν συγχαρητήρια στον εαυτό μας για το γεγονός ότι ο άρρωστος που μας τον εμπιστεύθηκαν να τον θεραπεύσουμε επαναφέροντάς τον στην ανθρώπινη αξιοπρέπειά του, ο άρρωστος λοιπόν αυτός δεν υπάρχει πια σαν άνθρωπος και είμαστε όλο χαρά επειδή δεν είναι πια σε θέση –με τις προσωπικές του παρορμήσεις και ανάγκες– να διαταράξει την οργάνωση και την ομαλή πορεία του ιδρύματος.

Αν στη συνέχεια πιστοποιήσουμε ότι αυτός ο ασθενής δεν αποτελεί πια κίνδυνο για τον εαυτό του και για τους άλλους, έτσι που να είναι σε θέση να εγκαταλείψει το ίδρυμα, θα φύγει απ' αυτό· απ' το μέρος όπου σε αντάλλαγμα για τη φροντίδα του χρειάστηκε να απαρνηθεί τον εαυτό του και θα βρεθεί σ' έναν κόσμο όπου δεν υπάρχει θέση γι' αυτόν, αφού αυτοστιγμεί θα συντριβεί μια που έχει μάθει να μη στηρίζεται πια στον εαυτό του.

«Ας φανταστούμε λοιπόν έναν άνθρωπο που του έχουν στερήσει τα αγαπημένα του πρόσωπα και του έχουν πάρει ακόμα το σπίτι του και τα ρούχα του, που τον έχουν απομακρύνει απ' τις συνήθειές του, απ' τα πάντα, απ' ο,τιδήποτε είχε στην κατοχή του. Αυτός ο άνθρωπος είναι ένα κενό, τον έχουν ρίξει σ' ένα τόπο πόνου και στέρησης, έχει ξεχάσει την αξιοπρέπεια και τα προνόμιά του· για-

τί συμβαίνει συχνά σ' αυτόν που έχει χάσει τα πάντα να χάσει και τον εαυτό του».¹³

Αυτά τα λόγια, που μοιάζουν να συνοψίζουν την πορεία του ιδρυματοποιημένου που εκμηδενίζεται και μετατρέπεται σε πράγμα μέσα στα ψυχιατρικά άσυλα, είναι γραμμένα από έναν έγκλειστο σε ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης και αναφέρονται στη βαθμιαία διαδικασία κατακερματισμού και απανθρωποποίησης, την οποία ήταν αναγκασμένος να υποστεί ο κατάδικος απ' τη στιγμή που έμπαινε στο στρατόπεδο ως την εκτέλεσή του. Η διαδικασία δε φαίνεται να διαφέρει και πολύ από αυτή που υφίσταται ο ψυχασθενής των ψυχιατρείων, κι αν σ' αυτόν τον τελευταίο δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο τι ρόλο έπαιξε για την τωρινή του κατάσταση η ασθένειά του και τι η επανορθωτική θεραπεία που του έγινε, και που διενεργήθηκε στα πλαίσια αυτού του συνδρόμου που θα το ονομάζαμε σύνδρομο της απανθρωποποίησης. Το παράδειγμα του P. Levi και της επιδείνωσης, της περιστολής, της απάθειας που έρχονται ως κατακλείδα στη πορεία του έγκλειστου, παρουσιάζεται ξαφνικά μπροστά μας σαν μια διαδικασία, στην οποία η ψυχική ασθένεια αντί για γενεσιουργό αίτιο της επιδείνωσης φαίνεται να είναι κάτι το συμπτωματικό.

Το ότι ο έγκλειστος των γερμανικών στρατοπέδων συγκέντρωσης μοιάζει με τον ψυχασθενή δεν σημαίνει ότι –εξαιτίας των στερήσεων, των περιορισμών και των βασανιστηρίων– ο έγκλειστος τρελαίνεται. Αλλά ότι τοποθετημένος εξαναγκαστικά σ' ένα χώρο όπου οι ταπεινώσεις, ο αυταρχισμός και οι εξευτελισμοί είναι ο κανόνας, ο άνθρωπος –οποιαδήποτε κι αν είναι η ψυχολογική του κατάσταση– σιγά σιγά μετατρέπεται σε πράγμα από τους νόμους της φυλακής του ταυτιζόμενος μ' αυτούς. Το ότι υψώνει αυτό το τείχος της απάθειας, της αδιαφορίας, της αναισθησίας, δεν σημαίνει λοιπόν παρά μόνο ότι χρησιμοποιεί τον ύστατο τρόπο άμυνας εναντίον ενός κόσμου που πρώτα τον απομονώνει και στη συνέχεια τον εκμηδενίζει: το τελευταίο προσωπικό εφόδιο που ο

12. Martin, D., "Lancet" 2, 1188, 1955.

13. Levi, P., *Se questo è un uomo*, Torino, Einaudi, 1958.

ασθενής κι ο φυλακισμένος αντιπαραθέτουν για να προστατευθούν απ' την αβάσταχτη εμπειρία του να ζουν συνειδητά σαν αποκλεισμένοι.¹⁴

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στο πρόβλημα του ψυχικά πάσχοντα που έχει εγκλωβιστεί, αν αναλύσουμε ποιες δυνάμεις μπόρεσαν να επενεργήσουν τόσο βαθιά μέσα του έτσι που να τον εκμηδενίσουν στο τέλος, αφού πρώτα τον απομάκρυναν από την κοινωνία, θα δούμε ότι μία μόνο είναι σε θέση να προξενήσει μια παρόμοια ζημιά: η εξουσία.

Μια οργάνωση που στηρίζεται μονάχα πάνω σε μία αρχή, την εξουσία, της οποίας ο πρωταρχικός σκοπός είναι η τάξη κι η αποτελεσματικότητα, πρέπει να επιλέξει ανάμεσα στην ελευθερία του ασθενή (δηλ. την αντίσταση την οποία αυτός μπορεί να εγείρει) και την ομαλή λειτουργία του ασύλου. Πάντα η επιλογή ευλόγησε την ομαλή λειτουργία κι ο άρρωστος θυσιάστηκε στο όνομά της.

Αλλά από τη στιγμή της εισαγωγής των φαρμάκων στην ψυχιατρική μια τέτοια αντιμετώπιση γίνεται ακατανόητη, ακόμα κι αν αποτελεί έκφραση της έντονης θεσμοποίησης στην οποία ζει η σημερινή μας κοινωνία, η οποία εγκλωβισμένη στους κανόνες και τους μύθους της δεν μπορεί να κάνει το βήμα που θα έφερνε την αλλαγή και την ανανέωση. Έτσι, ο ψυχίατρος δεν θα μπορούσε να συνεχίσει να παίζει το ρόλο του αδιάφορου φερέφω-

νου αυτής της κοινωνίας. Είναι ήδη αυταπάτη το να παραδεχόμαστε ότι χρειάστηκε να περιμένουμε την ανακάλυψη των ψυχοφαρμάκων για να επιστρέψουμε σ' αυτούς τους ασθενείς την ανθρωπιά την οποία τους είχε στερήσει η απομόνωση που τους είχαμε επιβάλλει. Αλλά αφού με τη δράση τους τα ψυχοφάρμακα έδειξαν καθαρά στον ψυχίατρο ότι δεν βρισκόταν αντιμέτωπος με μια αρρώστια αλλά μ' έναν άρρωστο άνθρωπο, δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να θεωρούμε τον ψυχοσθενή απλά σαν έναν άνθρωπο απομακρυσμένο απ' την κοινωνία, η οποία θέλει να προστατευθεί απ' αυτόν απομακρύνοντάς τον. Αυτή η κοινωνία θα προσπαθεί πάντα να αμυνθεί εναντίον αυτού που τη φοβίζει και να επιβάλει το σύστημα περιορισμών και απαγορεύσεων που τη διέπει στους οργανισμούς που προορίζονται για τη θεραπεία των ψυχικά πασχόντων. Αλλά ο ψυχίατρος δεν μπορεί να συνεχίσει να βοηθάει στην καταστροφή του ασθενούς που του έχουν εμπιστευθεί, ενός αρρώστου που μετατρέπεται σε πράγμα, που μετατρέπεται σε αντικείμενο από έναν οργανισμό, ο οποίος παρόλο που προσπαθεί ν' ανοίξει έναν διάλογο μαζί του συνεχίζει να μονολογεί.

Αν ως τώρα η κοινωνία και μαζί της ο ψυχίατρος προτιμούσαν να καταφεύγουν στη βία για να καταστείλουν και να καταπιέσουν την ανεξέλεγκτη

14. Το πρόβλημα του άλλου ως αντικείμενο αποκλεισμού έχει αναλυθεί –για την περίπτωση των μαύρων ειδικά αλλά σύμφωνα με μια ερμηνεία που θα μπορούσαμε να την επεκτείνουμε σ' όλες τις κατηγορίες αποκλεισμένων– από τον ψυχίατρο Frantz Fanon. Η ερμηνεία του ξεκινάει απ' αυτήν που έδωσε ο Sartre για το πρόβλημα του εβραϊσμού και εναρμονίζεται απόλυτα με την ανάλυση που δίνουμε εδώ για τον ψυχοσθενή ως αντικείμενο εγκλωβισμού, επειδή στην ερμηνεία του ο Sartre αποκαλύπτει όλη τη διαδικασία προβολής, μέσω της οποίας ο αφέντης (σ' αυτή την περίπτωση ο λευκός, στη δική μας κοινωνία) πετυχαίνει να εναποθηκέψει στον δούλο κάθε τι που αρνιέται στον εαυτό της.

«Στον βαθμό που ανακαλύπτω μέσα μου κάτι παράξενο και αξιοκατάκριτο δεν μου μένει παρά μία λύση: να το ξεριζώσω από πάνω μου, να το αποδώσω σε κάποιον άλλο. Έτσι βάζω τέλος σ' ένα κύκλωμα έντασης που απειλούσε να ανατρέψει την ισορροπία μου ...»
«... Στην Ευρώπη η προσωποποίηση του Κακού ήταν ο Νέγρος ... ο δήμιος είναι ντυμένος στα μαύρα, ο Σατανάς είναι μαύρος, το Έρεβος, όταν είμαστε βρώμικοι λέμε: πώς μαύρισα έτσι; ... Στην Ευρώπη ο νέγρος είτε στην πραγματικότητα, είτε σαν σύμβολο, αντιπροσωπεύει τη σκοτεινή πλευρά της προσωπικότητας ... στην Ευρώπη ο νέγρος είτε λειτουργεί μια λειτουργία: γίνεται ο εκφραστής όλων των αμαρτωλών συγκινήσεων, όλων των επικίνδυνων τάσεων, της σκοτεινής μεριάς της ψυχής ... τώρα ο αποδιοπομπαίος τράγος της κοινωνίας των λευκών (κοινωνίας που στηρίζεται πάνω σε μύθους: πρόοδος, πολιτισμός, φιλελευθερισμός, παιδεία, φως, λεπτότητα) θα γίνει αυτή ακριβώς η δύναμη που αντιστέκεται στην εξάπλωση και τον θρίαμβο αυτών των μύθων. Ο νέγρος είναι το κανάλι μέσα απ' το οποίο περνάει αυτή η κτηνώδης δύναμη αντίθεσης ...» [“*Il Negro e l' altro*”, Milano, trad. It. Sears, il Saggiatore, 1965].

«... ο αποικιστής είναι αυτός που κατασκευάζει και που θα συνεχίσει να κατασκευάζει τον αποικισμένο ... απ' τη γέννησή του το ξέρι ποθού καλά ότι αυτός ο κόσμος των περιορισμών και των απαγορεύσεων, δεν θα μπορέσει να γίνει κτήμα του, παρά μόνο μέσα από την απόλυτη βία ... ο κόσμος της αποικίας είναι ένας κόσμος κατακερματισμένος ...» όπου «... οι αισθητικές αντιλήψεις που συνεργούν στη λατρεία προς τη τάξη που έχει επιβληθεί στην αποικία, δημιουργούν γύρω απ' τον άνθρωπο, τον οποίο ο αποικιοκράτης εκμεταλλεύεται μια ατμόσφαιρα υποβάθμισης και ταπείνωσης, η οποία αντικαθιστά σε μεγάλο βαθμό το ρόλο των δυνάμεων καταστολής ... ο ιθαγενής είναι μια ύπαρξη κλεισμένη σ' έναν περίβολο, το απαρχαίντ δεν είναι παρά ένας τρόπος κατατεμαχισμού του αποικιοκρατικού κόσμου» [*I dannati della terra*, Torino, trad.it. C. Cignetti, Einaudi, 1962].

επιθετικότητα του ασθενή, η οποία τους προξενούσε φόβο, μπροστά στις καινούριες προτάσεις για φιλελευθεροποίηση των ψυχιατρικών ο γιατρός φαίνεται φοβισμένος από μια ελευθερία, την οποία δεν θέλει να αναγνωρίσει γιατί προϋποθέτει τη συνείδηση της δικής του ελευθερίας, ειδικά σαν το ξεπέρασμα της παλιάς του σχέσης με τον ασθενή κατά την οποία τον έβλεπε σαν αντικείμενο. Κι αυτό με τη σειρά του θα είχε σαν προϋπόθεση το να τοποθετηθεί ο ψυχίατρος σε σχέση με το ρόλο του, σε σχέση με τους δεσμούς που έχει με τη θεσμοθετημένη εξουσία, σε σχέση με τον βαθμό συμμετοχής του σε μια κοινωνία που παραμένει αμφίσημη ως προς τις απαιτήσεις και τα μηνύματά της.

Το ότι η επιθετικότητα του ψυχοπαθούς συνεχίζει να θεωρείται επικίνδυνη για την κοινωνία και το ότι μια τέτοια επικινδυνότητα απαιτεί πλαισία ασφαλείας, τα οποία θα την περιχαράκωναν (σαν να πρόκειται για μια εγγενή απρόβλεπτη μανία κι όχι –όπως συχνά συμβαίνει– σαν μια φυσιολογική αντίδραση στο πλαίσιο κάποιων μεταιώσεων), ο ψυχίατρος δεν μπορεί να συνεχίσει να παραμένει σε μία κατάσταση ουδετερότητας ανάμεσα στον άρρωστο και στην κοινωνία, γιατί έτσι θα συνέχιζε να παίζει το παιχνίδι της δεύτερης. Αν δεν καταλάβει το νόημα της επιθετικότητας αυτής που επιφανειακά φαίνεται ακατανόητη και παράλογη, τότε θα επικυρώσει με την εξουσία που έχει την ύστατη πράξη καταδίκης του ασθενή, στον οποίο δεν θα απομείνει παρά μια μόνο δυνατότητα: να υποταχθεί¹⁵ στη δύναμη που τον εξουσιάζει.

Γι' αυτό ακόμα και η οικοδόμηση καινούριων ψυχιατρικών νοσοκομείων, οργανωμένων με το πιο σύγχρονο υγειονομικό εξοπλισμό, θα δώσει αποτελέσματα ανάλογα μ' αυτά των πιο παλιών τρελοκομείων, αν δεν αλλιάξει η σχέση ανάμεσα στο γιατρό, στο προσωπικό και στον ασθενή. Αν ο γιατρός, παλιότερα, επέβαλε με τη βία και τον εξαναγκασμό την κυριαρχία του πάνω στον ασθενή και τον είχε στην εξουσία του ιδρυματοποιώντας τον, τώρα διατρέχουμε τον κίνδυνο να προκαλέσουμε μια ανάλογη κατάσταση υποτέλειας, παίζοντας με τα αισθήματα ευγνωμοσύνης και αφοσίωσης του

ασθενή που θεραπεύουμε, ο οποίος μας βλέπει να σκύβουμε απ' το ύψος της θέσης μας για να τον φροντίσουμε. Ο ασθενής θα αισθανθεί αντικείμενο της φροντίδας και των περιποιήσεων του γιατρού, έτσι που θα καταλήξει να δεθεί μαζί του με μια σχέση ακόμα πιο ταπεινωτική και διαβρωτική απ' αυτή του αυταρχισμού. Σ' αυτό το είδος σχέσης το ζευγάρι «ασθενής-γιατρός» δεν κινείται ακόμα σ' ένα επίπεδο ισοτιμίας: ο άρρωστος διατηρείται πάντα σε απόσταση απ' αυτόν που θεραπεύει, την απόσταση που χωρίζει αυτόν που δίνει απ' αυτόν που παίρνει, την απόσταση που χωρίζει τη γενναιοδωρία απ' την ευγνωμοσύνη κι όχι αυτή που βρίσκεται ανάμεσα στην υποχρέωση και το δικαίωμα. Σ' αυτή τη σχέση όπου ο άρρωστος, παρόλο που δεν τον θεωρούν πια σαν μια μονάδα μέσα στο πλήθος των αποκλεισμένων, συνεχίζει να αντιμετωπίζεται σαν αντικείμενο στοργικής φροντίδας, θα κυλήσει σιγά-σιγά σε μια κατάσταση ολοκληρωτικής εκμηδένισης, κατάσταση την οποία κάποιος από μας αποκάλυψε ήδη μοριακή (συνολική) ιδρυματοποίηση.¹⁶

Οποιοδήποτε είδος οργάνωσης, που δεν αντιμετωπίζει τον άρρωστο παίρνοντας υπόψη τον ελεύθερο και τελείως προσωπικό τρόπο με τον οποίο ο ασθενής υπάρχει στον κόσμο, θα αποτύχει στην αποστολή του γιατί θα επιδράσει πάνω στον άρρωστο σαν μια αρνητική δύναμη, παρόλο που επιφανειακά αποσκοπεί στη θεραπεία του. Μια εξουσία που επενεργεί σε μια κοινότητα, οφείλει να αποσκοπεί στη διατήρηση μιας κατάστασης σύγκρουσης, με τρόπο που να σέβεται κάθε μέλος της. Κάθε εξουσία που τείνει να εκμηδενίσει την αντίσταση που της προβάλλεται, τις αντιθέσεις, τις αντιδράσεις αυτού που της έχουν εμπιστευθεί, είναι αυθαίρετη και καταστροφική είτε παρουσιάζεται με το πρόσωπο της βίας είτε παρουσιάζεται με το προσωπείο του πατερναλισμού και της αγαθοεργίας.

Το πρώτο πράγμα που θα έπρεπε λοιπόν να κάνουμε αντιμετωπίζοντας τον έγκλειστο, τον ιδρυματοποιημένο που ανθίζει στο έδαφος των ασύλων μας, θα ήταν να του ξυπνήσουμε ένα αίσθη-

15. βλ. και Sartre, J-P., *Critique de la raison dialectique*, Paris, Gallimard, 1960.

16. Basaglia, F., "La distruzione dell' ospedale psichiatrico come luogo di istituzionalizzazione", *Annal. Neurol. e Psich.*, 49, 1, 1965.

μα αντιπαράθεσης στην εξουσία που ως τότε τον ιδρυματοποιούσε και τον καθόριζε. Μέσα απ' αυτή τη συνειδητοποίηση της κατάστασής του ως έγκλειστου και του ρόλου που έπαιξε στον εγκλεισμό του η κοινωνία, το συναισθηματικό κενό στο οποίο ο άρρωστος έζησε για χρόνια θα αντικατασταθεί σταδιακά από ένα φορτίο προσωπικής επιθετικότητας, που θα διοχετευτεί σε μια πράξη ανοιχτής πολεμικής εναντίον της πραγματικότητας που ως τότε ο ασθενής απέρριπτε, κι αυτή δεν θα είναι πια η πράξη ενός άρρωστου ανθρώπου αλλά ενός ανθρώπου που πολεμάει μια πραγματικότητα αβάσταχτη από οποιονδήποτε άνθρωπο: τότε η ελευθερία του θα είναι ο καρπός μιας νίκης του κι όχι πια χάρισμα απ' τον πιο δυνατό.

Αυτό δε σημαίνει χάος και αναρχία. Σημαίνει να αναγνωρίζεις την εξουσία σα στοιχείο ρυθμιστικό, σαν τόπο όπου μπορείς να καταφύγεις, σαν πηγή προστασίας όταν αυτή χρειάζεται, αλλά όχι σαν απόλυτη αρχή, σαν έλεγχο, σαν πίεση. Σημαίνει μια εξουσία που κινείται σ' ένα τέτοιο επίπεδο, ώστε να καταφέρνει να διατηρεί τη συνεχή σύγκρουση στη σχέση της μ' αυτόν που της έχουν εμπιστευθεί. Σημαίνει να ζεις σε μια κατάσταση αμφίδρομης έντασης, όπου αμοιβαία λαμβάνεται υπόψη η αναγκαιότητα και η χρεία του άλλου για ελευθερία.

Όμως, το να καταργήσεις κανόνες, θεσμούς, και προκαταλήψεις που από αιώνες καθορίζουν τη ζωή μας δεν είναι εύκολο. Η κοινωνία στην οποία ζούμε και της οποίας αποτελούμε μέρος προσπαθεί να προστατέψει τον πολίτη απ' ο,τιδήποτε θα τάραιζε την εύθραυστη ισορροπία του. Αλλά αν ο πολίτης βουλιάζει στην ψυχασθένεια δεν αναγνωρίζει πια καμιά υπευθυνότητα απέναντί του. Ο ίδιος πολίτης, για την προστασία του οποίου στο παρελθόν δόθηκαν μάχες, χάνει ξαφνικά κάθε δικαίωμα προστασίας και ξεκινάει να γίνει μέρος, πέρα απ' το φράγμα, στο πλήθος αυτών απ' τους οποίους η κοινωνία θέλει να διαφυλαχθεί.

Γι' αυτό ως την ώρα που θα εκλείψει απ' τη σημερινή κοινωνία, μέσα από μία ριζική μετατροπή των κοινωνικών της δομών, το κλίμα της φοβίας, της άρνησης και του αποκλεισμού του ψυχασθενούς, ως την ώρα που θα πάψει να υφίσταται μέσα από μια αμοιβαία αναγνώριση- η απόσταση ανά-

μεσα στον υγιή και τον άρρωστο, και θα πέσει ο διαχωριστικός τοίχος της προκατάληψης και των προλήψεων, η ψυχασθένεια θα συνεχίσει να παρουσιάζεται μπροστά μας φορώντας το προσωπείο του απομονωμένου· ακόμα κι αν χτιστούν καινούρια ψυχιατρικά νοσοκομεία, σύγχρονα οργανωμένα κι αυτά όπως και οι κόσμοι που μέσα τους θα περικλείονται, κόσμοι όπου όλες οι ανάγκες θα είναι ικανοποιημένες. Θα καθησυχάσουμε τις ενοχές μας και θα επαναπαυθούμε με το να κατασκευάσουμε καινούρια νοσοκομεία, θα περιοριστούμε στο να διατηρήσουμε μέσα σε τείχη διάφανα, αλλά όχι λιγότερο ανθεκτικά την παλιά αυταρχική και ιεραρχική δομή μας, δομή που γέννησε όλα τα είδη του αποκλεισμού, άρα και παλινδρομησης.

Αν ο άρρωστος πλήρωσε ως τώρα την ακεραιότητα της κοινωνίας με την ίδια του την φυλάκιση, στο μέλλον οι ψυχίατροι θα πρέπει να είναι αυτοί που θα προταχθούν για να δημιουργηθεί μια καινούρια ατμόσφαιρα στα νοσοκομεία, μέσα στην οποία ο ίδιος ο ασθενής θα ενεργεί για την κατάκτηση της ελευθερίας του. Πάντως η πλεονεκτική μας θέση απέναντι σ' έναν άρρωστο που στα μάτια μας μειονεκτεί δεν θα μπορέσει εύκολα να μεταβληθεί (πως θα μπορέσουμε τόσο εύκολα να απαρνηθούμε έναν ρόλο που μας φέρνει σε θέση ισχύος;) αλλά θα μπορούσαμε να προσπαθήσουμε να βιώσουμε τις ανάγκες του άρρωστου ξεκινώντας μ' αυτόν τον τρόπο μια σχέση —πέρα από κάθε μορφή ιδρυματοποίησης— η οποία θα συνεπάγεται ένα αμοιβαίο ρίσκο και μια αμοιβαία αντιπαράθεση.

Το πρόβλημα ουσιαστικά θα συνίσταται στο πώς θα οργανώσουμε μια κοινότητα που δεν θα είναι προκαθορισμένη, που δεν θα κυβερνάται από κάποιον, αλλά απλώς θα τη διευθύνει μια αρχή που θα ξέρει να αυτοπεριορίζεται έτσι που να κρατάει απλώς την κοινότητα σε μια πορεία και να συντονίζει τις δυνάμεις που θα την απαρτίζουν. Σ' αυτό το σημείο πρέπει ν' αρχίσουν να συγκλίνουν οι εμπειρίες αυτών που ήδη έχουν τοποθετηθεί προς αυτή την κατεύθυνση —αυτών που δεν δέχονται να μετατρέψουν με τη βία σε πράγμα τον άρρωστο που τους έχουν εμπιστευτεί— αυτών που δεν θέλουν να διατηρούν πια την απόσταση που δημιουργείται ανά-

μεσα σ' αυτούς και τον άρρωστο, που γεννιέται από ένα αίσθημα αφοσίωσης και συμπάθειας που θα εκμηδένιζε τον άρρωστο και θα τον μετέτρεπε σε αντικείμενο οίκτου. Σ' αυτό το σημείο, όσοι λειτούργούν στηριγμένοι σ' αυτές τις πεποιθήσεις συναντιόνται –κατευθυνόμενος ο καθένας μέσα από διαφορετικούς δρόμους, τους δρόμους της δικής του εμπειρίας– για να βρουν έναν καινούριο τρόπο οργάνωσης ενός πράγματος που δεν μπορεί και δεν πρέπει να οργανωθεί, να ψάξουν μία μέθοδο ίασης που δεν θα' πρεπε αναγκαστικά να θεσμοθετηθεί μέσα από κανόνες και κωδικοποιήσεις που συναντιόνται μπροστά στην ανάγκη μιας οργάνωσης και στην αδυναμία συγκεκριμενοποίησης αυτής της οργάνωσης, μπροστά στην ανάγκη να διατυπωθεί το σκαρίφημα ενός συστήματος ανα-

φοράς για να το υπερβούν και να το καταστρέψουν στην επιθυμία να προκαλέσουν αφ' υψηλού τα γεγονότα που θα επακολουθήσουν και στην ανάγκη να φροντίσουν ώστε τα γεγονότα αυτά να προκύψουν και να εξελιχθούν από τη βάση_ μπροστά στη διερεύνηση μιας καινούριας σχέσης ανάμεσα στον άρρωστο, τον γιατρό και την κοινωνία, σχέση όπου ο προστατευτικός ρόλος του νοσοκομείου θα μοιράζεται εξίσου και στους τρεις πόλους της σχέσης_ μπροστά στην ανάγκη διατήρησης ενός πεδίου συγκρούσεων, έτσι που η επιθετικότητα, αντί να καταπιέζεται, να υποκινείται, και όμοια να υποκινείται η αντίσταση στο πραγματικό ακόμα κι αν εμείς οι ίδιοι είμαστε οι πρώτοι που ανήκουμε σ' αυτό το πραγματικό.

Κοινωνικός αποκλεισμός και τοξικομανία: Όψεις της βιοπολιτικής της εξουσίας

Κατερίνα Μάτσα*

Στη μεταβατική εποχή μας, εποχή «των θλιμμένων παθών» (Benasayag, Schmit, 2006), όπως θα έλεγε ο Σπινόζα, η κοινωνική κρίση γίνεται ο ορίζοντας μιας ζωής που σφραγίζεται από το αίσθημα γενικευμένης ανασφάλειας, αβεβαιότητας, προσωρινότητας, απειλής μιας επικείμενης καταστροφής. Μέσα σ' αυτό το κλίμα του κινδύνου, του τρόμου και της απαξίωσης των παραδοσιακών μορφών συλλογικότητας αναπτύσσονται οι δυναμικές της εξατομίκευσης, θρυμματίζοντας τους κοινωνικούς δεσμούς ανάμεσα σε πρόσωπα και καταδικάζοντας τα άτομα να διάγουν το βίο τους στο ρόλο βασικά του θεατή και όχι του ενεργού υποκειμένου, μέσα στη μοναξιά, στερημένα από αληθινές σχέσεις επικοινωνίας, συμπόνιας, ανθρωπιάς, όπου ακόμα και αυτή η αγάπη βρίσκεται σε κατάσταση «ρευστότητας». Η ίδια η κοινωνικότητα περιορίζεται ασφυκτικά στο επιφανειακό πεδίο των κάθε τύπου συναλλαγών που αφορούν βασικά την «κατανάλωση», ξένη σε κάθε μορφή πνευματικής ζωής.

Η τηλεοπτική εικόνα εισβάλλοντας βίαια στη δημόσια αλήθεια και στην προσωπική ζωή των ανθρώπων δανείζει για λίγο το χρώμα της στην καθημερινότητα τους, χωρίς όμως να την κάνει πιο ευχάριστη. Γιατί φορτωμένη καθώς είναι από προβλήματα, σε σύγκριση με την εικονική πραγματικότητα που τους βομβαρδίζει, φαντάζει στα μάτια τους ακόμα πιο μουντή, πιο ανούσια, πιο μίζερη. Και επιπλέον τους κλείνει ακόμα πιο ερμητικά στο κέλυφος της εξατομίκευσης και της μοναξιάς, ανίκανους και απρόθυμους να ενταχθούν σε οποιασ-

δήποτε μορφής συλλογικότητα, θεωρώντας ότι ο καθένας ξεχωριστά, ως άτομο, μπορεί να την υποκαταστήσει.

Αυτές οι ατομικές και εξατομικευμένες στάσεις και συμπεριφορές, που οδηγούν τον κοινωνικό ιστό σε πλήρη απεξάρθρωση, διαμορφώνονται μέσα σε όρους βαθιάς κρίσης. Μιας κρίσης που αναπτύσσεται σε όλα τα επίπεδα, στα πλαίσια της χρηματιστηριακής παγκοσμιοποίησης και της «νεοφιλελεύθερης» πολιτικής, που υπαγορεύεται άμεσα από τις ανάγκες και την ιδεολογία του καπιταλισμού. Η κατεδάφιση του κράτους πρόνοιας, η μαζική ανεργία μέσα από τις εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις, οι «ελαστικές» μορφές εργασιακών σχέσεων, η εμπορευματοποίηση της υγείας, το τρομακτικό άνοιγμα της ψαλίδας ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς αποτελούν τις ορατές συνέπειες αυτής της πολιτικής στη ζωή των ανθρώπων.

Το κράτος οργανώνει τους μηχανισμούς του για να ελέγχει τη ζωή των ατόμων διαμορφώνοντας ένα πλέγμα εξουσιών, όπου όλοι πρέπει να ρυθμίζουν τη στάση τους με βάση το δόγμα του νεοφιλελευθερισμού ότι είναι «ατομικοί επιχειρηματίες» στην επιχείρηση της ζωής τους. Η «ελευθερία διαχείρισης» της ζωής τους γίνεται το εργαλείο της κυριαρχίας της κρατικής εξουσίας πάνω τους (Lemke, 2004). Σ' αυτό το πλαίσιο, το κράτος ενισχύει διαρκώς την πολιτική εξουσία του, με κατασταλτικούς μηχανισμούς και τρομονόμους, μετατοπίζοντας παράλληλα στα ίδια τα άτομα τις δικές του ευθύνες και υποχρεώσεις για την προά-

* Ψυχίατρος, Επιστημονικά Υπεύθυνη της Μονάδας Απεξάρτησης του Ψ.Ν.Α «18 ΑΝΩ».

σπιση των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων (υγεία, παιδεία, κ.α.) και των ελευθεριών τους.

«Η καταστολή αντικαθιστά τη συμπόνια. Τα πραγματικά ζητήματα παραβλέπονται προς όφελος μιας πολιτικής που ταυτίζεται με την πειθαρχία, τον περιορισμό, τον έλεγχο» (Giroux, 2002).

Μέσα σ' αυτούς τους όρους εντείνονται οι κοινωνικές ανισότητες, αυξάνεται κατά γεωμετρική πρόοδο ο αριθμός των φτωχών και των απόκληρων που δεν έχουν στον ήλιο μοίρα και ωθούνται στο κοινωνικό περιθώριο και στην περιθωριακότητα.

Η περιθωριακότητα ιστορικά

Η περιθωριακότητα είναι μια δυναμική κατάσταση που αναπτύσσεται σε κάθε ιστορική εποχή. Ο άνθρωπος του περιθωρίου, λέει ο R. Castel (1996), αντιπροσωπεύει εκ των πραγμάτων το αρνητικό της κοινωνικής νόρμας, είναι η σφραγίδα της από την ανάποδη. Η διαδικασία της περιθωριοποίησης είναι στην ουσία της μια διαδικασία αναζήτησης ταυτότητας μέσα από την αμφισβήτηση των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων και αξιών.

Σε κάθε ιστορική εποχή στο περιθώριο της κοινωνίας ωθούνταν οι «παρεκκλίνοντες», οι «διαφωνούντες», οι κάθε τύπου «διαφορετικοί». Ο Φουκώ διακρίνεται για την πνευματώδη και προκλητική καταγραφή των «αποκλίσεων», των αποξενώσεων και των τρομακτικών περιθωριοποιήσεων του παρελθόντος, θέτοντας τον «Άλλο» στο πεδίο ισχύος των σκοτεινών κέντρων εξουσίας που επέβαλλαν την αλλοτρίωση και απαιτούσαν την εκδίωξη και την έξωση προκειμένου να ορίσουν και να βιώσουν την εξουσία τους ως «ιδιοκτητών» (Palmer, 2006).

Κάθε ιστορική εποχή αναπτύσσει τους δικούς της τρόπους αντιμετώπισης της «ετερότητας», της διαφορετικότητας, που αλληλοσυνδέεται με τον υλικό κόσμο της παραγωγής και της ανταλλαγής των αγαθών, της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης.

Ο «Άλλος», ο «ξένος», ο «διαφορετικός», αντιμετωπιζόταν πάντα από την κυρίαρχη εξουσία ως εν δυνάμει απειλή για το σύστημα και κατά συνέ-

πεια ως εγκληματίας, ως τέρας, ως μίasma που η θέση του ήταν εξ ορισμού στο περιθώριο.

Μέσα στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας στο κοινωνικό περιθώριο βρέθηκαν κατά καιρούς οι μάγισσες, οι ταχυδακτυλουργοί, οι πόρνες, οι αλήτες, οι Εβραίοι, οι ανάπηροι, οι τρελοί και άλλοι.

«Η δημιουργία της περιθωριακότητας δεν επιβαλλόταν μόνο έξωθεν, αλλά συγκροτούνταν επίσης έσωθεν, υποκειμενικά, μια διαδικασία που αποκάλυπεται στην τρομερή απόγνωση της κραυγής του Μουνκ» (Palmer, 2006). Μ' αυτή την έννοια η περιθωριακότητα αντιστοιχεί τόσο σε μια **ταυτότητα** και την αντίστοιχη **συνείδηση** της, όσο και σ' ένα **χώρο**, έξω από την κοινωνία και τους νόμους της.

Η ίδια η κοινότητα, έξω από την οποία οργάνωναν οι περιθωριακοί τη ζωή τους, έτρεφε συνήθως αμφιθυμικά συναισθήματα απέναντί τους. Τους φοβόταν και τους θαύμαζε ταυτόχρονα. Συχνά εσωτερίκευε και ενσωμάτωνε στην καθημερινή της ζωή τις «παρεκκλίσεις» για τους κρατούντες— συμπεριφορές τους.

Περιθωριοποίηση και κοινωνικός αποκλεισμός

Η δυναμική της περιθωριοποίησης μπορεί να οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Το status του κοινωνικά αποκλεισμένου ορίζεται πάντα από την κυρίαρχη εξουσία.

«Αν οι κυρίαρχοι δημιουργούν περιθωριακούς και χρησιμοποιούν τους φόβους τους και τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις για να δικαιολογήσουν την πολιτική τους, οι αποκλεισμένοι αποκτούν πραγματικά αυτή την ιδιότητα μόνο με τον ορισμό που τους δίνει η εξουσία και η κατασταλτική δράση της απέναντί τους» (Farge, 1994). Και αυτή η κατασταλτική δράση πήρε διάφορες μορφές ανά τους αιώνες, επίσημα θεσμοθετημένες και λειτουργικά εφαρμοσμένες - θανάτωση, γκετοποίηση, εξορία, καταναγκαστική εργασία, επιβολή στέρξης δικαιωμάτων κ.ά. Για παράδειγμα η αποβολή των αποκλεισμένων από την κοινότητα, όπως γίνονταν στη Μεσαιωνική Δύση (Καραπιδάκης, 2004), λειτούργησε ως καταναγκασμός, αφού μέ-

σω των πραγματικών και συμβολικών μέτρων που περιελάμβανε (απαγόρευση ταφής, απώλεια δικαιώματος ιδιοκτησίας, απαγόρευση ασύλου) οδήγούσε τον καταδικασμένο στην απομόνωσή του από τον κόσμο των ζωντανών και των νεκρών. Στη Χριστιανική παράδοση αντίστοιχα ο αποκλεισμός απέβλεπε στην πρόληψη από το μίσμα, που αντιπροσώπευε ο αποκλεισμένος. Περιορίζοντας τις μετακινήσεις και τη δυνατότητα εγκατάστασής του μέσα στην κοινότητα προστατεύονταν οι πιστοί, μέσα από την ανάδειξη με τελετουργικό τρόπο της διαφοράς (Καραπιδάκης, 2004).

Κοινωνικός αποκλεισμός, νεωτερικότητα και βιοεξουσία

«Ο αποκλεισμός δεν είναι ούτε αυθαίρετος, ούτε τυχαίος. Προκύπτει από μία δημόσια διακηρυγμένη τάξη πραγμάτων, στηρίζεται σε κρίσεις και περνά από διαδικασίες, των οποίων η νομιμότητα είναι βεβαιωμένη και αναγνωρισμένη» (Castel, 1995).

Με βάση την ανάληψη του R. Castel (1995), ο αποκλεισμός είναι η ορατή πλευρά ενός φαινομένου που χαρακτηρίζει **κεντρικά** τις μοντέρνες δυτικές κοινωνίες.

Είναι αυτό που ο ίδιος αποκαλεί “ο θρυμματισμός (effritement) της μισθωτής κοινωνίας” (Guérin, 1997).

Τρεις είναι οι νόμιμες χρήσεις του αποκλεισμού:

1. Πλήρης περιχαράκωση του αποκλεισμένου από την κοινότητα, εκδίωξη και εξόντωση του
2. Περιχαράκωση σε κλειστούς χώρους, αποκλεισμός από την κοινότητα, όπως είναι το γκέτο.
3. Επιλογή ενός **ειδικού καθεστώτος**, που σου επιτρέπει να συνυπάρχεις με τους άλλους αλλά σε μια θέση παράμερα.

«Οι εκουχρονιστικές διαδικασίες, όπως η επιβολή της τάξης και η οικονομική ανάπτυξη, που επιβλήθηκαν στις αναπτυσσόμενες αλλά και στις καθυστερημένες χώρες από τις ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος στη σημερινή φάση της ύστερης παγκοσμιοποίησης έχουν δημιουργήσει ολόκληρες στρατιές πληθυσμών (πολιτικοί πρόσφυγες,

οικονομικοί μετανάστες, άστεγοι, άνεργοι και άλλοι «παρίες») που θεωρούνται «ανθρώπινα απορρίμματα» (Bauman, 2005).

Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί καταδικάζονται να ζουν ως «παρείσακτοι», **εκτός τόπου παντού** (στα γκέτο των προσφύγων για παράδειγμα) είτε «**εντός των σύγχρονων κοινωνιών**, όταν είναι πρακτικά αδύνατος ο εδαφικός αποκλεισμός τους.

Όμως αυτό το «εντός» της κοινωνίας στην πράξη ανάγεται στην **περιχαράκωση τους στις παρυφές της** (όπως τα γκέτο των μαύρων της Αμερικής ή τα υποβαθμισμένα προάστια του γαλλικού Παρισιού) και άλλοτε στον εγκλεισμό τους στη **φυλακή**. Ο πληθυσμός των φυλακισμένων αυξάνεται διαρκώς σε όλες τις χώρες του κόσμου με πρώτη βέβαια την Αμερική, που επιδίκεται με ζήλο στην οικοδόμηση (από ιδιωτικές εταιρείες) όλο και πιο μεγάλων, όλο και πιο εφιαλτικών κτιριακών συγκροτημάτων φυλακών.

Άλλοτε, πάλι, αυτό το «εντός» της κοινωνίας ανάγεται στη διαβίωση, μέσα στην κοινότητα αλλά υπό ειδικό καθεστώς, το καθεστώς του αποκλεισμένου (Baudry, 1997).

Ο αποκλεισμός του σ' αυτή την περίπτωση, **ισοδυναμεί με τη μη-συμμετοχή του σε μια κοινωνικά αποδεκτή μορφή οικογενειακής και κοινωνικής ζωής**, με τη μη-άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του, με τη μη-ένταξή του στη διαδικασία της παραγωγής και αναπαραγωγής των όρων της ζωής του. Πρόκειται για ένα καθεστώς στερήσεων, διακρίσεων και προκαταλήψεων που περνά, μέσα από όλους τους πόρους της κοινωνίας το μήνυμα στον αποκλεισμένο (τοξικομανή, αλκοολικό, φορέα του aids, ψυχασθενή κ.α.) ότι είναι ανεπιθύμητος από το κοινωνικό σύνολο γιατί είναι επικίνδυνος.

Όσο το κράτος πρόνοιας δίνει τη θέση του στο κράτος-φρούριο (που προστατεύει, μέσω της καταστολής, τα συμφέροντα των πολυεθνικών και των εθνικών υπηρετών τους) τόσο τα κοινωνικά προβλήματα αντιμετωπίζονται από την άρχουσα τάξη και την ιδεολογία της υπό το πρίσμα της «**επικινδυνότητας**» των πληθυσμών που βρίσκονται στο περιθώριο, των ξένων που θεωρούνται **πια παρείσακτοι**, των «**τρελών**», των τοξικομανών,

των αλκοολικών, των «παρεκλιπόντων» κάθε τύπου. Αυτή η «εγκληματοποίηση» του περιθωριοποιημένου πληθυσμού, που οδηγεί στην αναβίωση ακόμη και των επιστημονικά ξεπερασμένων πια σήμερα θεωριών, δομολογικών αναφορών, για τον «γεννημένο εγκληματία» (Πανούσης, 2006) και τροφοδοτεί ρατσιστικά αντανάκλαστικά, αποβλέπει βασικά στην εξάλειψη των «επικίνδυνων πληθυσμών» στο όνομα πάντα της προστασίας των υπολοίπων. Στην πραγματικότητα αυτή η «προστασία» από ορατούς και αόρατους κινδύνους ανάγεται, όπως ανέλυσε ο Μ. Φουκώ, στην επιβολή ενός καθεστώτος απολύτου **ελέγχου** της ανθρωπίνης πολυπλοκότητας, κάθε πτυχής της ζωής.

Ο έλεγχος ασκείται μέσα από την ανάπτυξη τεχνικών και μέτρων (που εκτείνονται από την αστυνόμευση και την καταστολή μέχρι την βιολογικοποίηση κοινωνικών φαινομένων και συμπεριφορών), που αποβλέπουν στην με κάθε θυσία προσαρμογή όλων μέσα στα όρια που απαιτεί η κοινωνικά αποδεκτή νόρμα.

Η μετάβαση από την «κοινωνία της πειθαρχίας» στη σημερινή «κοινωνία του ελέγχου» συνοδεύεται από την ανάπτυξη και την τελειοποίηση της **βιοεξουσίας** που εφευρίσκει νέους διαρκώς τρόπους για να επιβάλει τον απόλυτο έλεγχο της ζωής σε όλες τις εκφάνσεις της με βάση τα κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα. Η βιοπολιτική περιλαμβάνει ένα σύνολο διαδικασιών που έχουν να κάνουν με τη ζωή. Ασκείται από τους κρατούντες στο όνομα «της ζωής». Αποβλέπει στον **έλεγχο της ζωής του πληθυσμού**. Διαμορφώνει τους κώδικες και τα όρια της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, όπως αυτά υπαγορεύονται από τις ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου (Μιχαήλ, 1999).

Έτσι διαμορφώνεται η κοινωνία της ομαλοποίησης (normalization) και της τυποποίησης (standardization), όπου διασταυρώνονται η νόρμα της πειθαρχίας και η νόρμα της ρύθμισης, νόρμες που διαμορφώνονται με ταξικά κριτήρια για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της βιοεξουσίας, κατά τον Μ. Foucault (2002).

Όσο αναπτύσσεται αυτή η διαδικασία της τυποποίησης ως **εργαλείο κοινωνικού ελέγχου του**

πληθυσμού, τόσο περισσότερα άτομα τίθενται εκ των πραγμάτων «εκτός νόρμας» και οδηγούνται στην απόταξη και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Απ' αυτήν την άποψη η σημερινή καπιταλιστική κοινωνία μέσα στην κρίση της, λειτουργεί ως **μηχανή αποκλεισμού**.

Κοινωνικός αποκλεισμός και Ελλάδα

Το τέλος της περιόδου της άνθησης, η οικονομική κρίση, η μαζική ανεργία και η φτώχεια που σφράγισαν τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα έδωσαν μεγάλες διαστάσεις στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη, υποχρεώνοντας την Ευρωπαϊκή Ένωση να ασχοληθεί μ' αυτό.

Το 1989 η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού έγινε αντικείμενο απόφασης του Συμβουλίου και των υπουργών κοινοτικών υποθέσεων αλλιά και της σχετικής δήλωσης των επικεφαλής κρατών ή κυβερνήσεων που υιοθέτησαν τον κοινωνικό χάρτη (Καβουνίδη, 1996). Τότε χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε επίσημο κοινοτικό κείμενο ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός». Το φαινόμενο θεωρήθηκε ως απόρροια των πολιτικών οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης της περιόδου της ύφεσης. Συνδέθηκε με την ανεργία, τις ελαστικές μορφές εργασίας, τους χαμηλούς μισθούς, την κατάρρευση του κράτους πρόνοιας, τις μαζικές μεταναστεύσεις, την κρίση της σύγχρονης οικογένειας. Πάντως, σε κανένα από τα θεωρητικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν υπήρξαν αναλύσεις που να αποδίδουν το φαινόμενο στην ίδια τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος. Η ασάφεια του όρου απέβλεπε στη συσκώτιση των ταξικών ανισοτήτων που βρίσκονται στην αφετηρία του, ενώ η ευθύνη του κοινωνικού αποκλεισμού αποδιδόταν κυρίως στο άτομο και την αδυναμία του να προσαρμοσθεί στα δεδομένα της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Από τότε μέχρι σήμερα ο όρος έχει αλλιάξει περιεχόμενο και χρήση (Παπαδοπούλου, 2004).

Ο αγώνας ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό απέβλεπε όχι απλά στην ένταξη αλλιά στην ενσω-

μάτωση του ατόμου, στην κοινωνία. «Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά μια δυναμική διαδικασία αποκοπής απ' όλη τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά συστήματα, που καθορίζουν την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία» (Walker & Walker, 2004).

Είναι γενικά αποδεκτή η ανάλυση του γνωστού κοινωνιολόγου Serge Paugam (1996), με βάση την οποία η διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού κινείται σε 3 άξονες:

Ο πρώτος αφορά τις κοινωνικές ανισότητες και συνδέεται με την ανεργία, τη φτώχεια, την έλλειψη στέγης, τη σχολική αποτυχία και τη σχολική διαρροή. Ο δεύτερος αφορά την απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (κοινωνικών, πολιτικών και ατομικών) και ο τρίτος αφορά τη ρήξη των οικογενειακών και κοινωνικών δεσμών.

Σ' αυτή τη βάση έγινε δεκτό ότι «ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί εκείνη ακριβώς τη διαδικασία που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα συσσώρευσης πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων ή αρνητικών καταστάσεων (φτώχειας, ασθένειας, ρήξης κοινωνικού δεσμού κ.λ.π.). Αυτή η συσσώρευση, με τη σειρά της, προκαλεί και προκαλείται από την αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων που εκφράζουν και προστατεύουν την ανθρωπινή αξιοπρέπεια» (Παπαδοπούλου, 2004).

Στην Ελλάδα ο όρος χρησιμοποιήθηκε επίσημα στη δεκαετία του '90, όταν δημιουργήθηκε και το Εθνικό Παρατηρητήριο Καταπολέμησης του Αποκλεισμού που έστειλε (το 1990) στο αντίστοιχο Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο και την πρώτη Ελληνική έκθεση για το θέμα. Σ' εκείνη την έκθεση γινόταν η διαπίστωση ότι κοινό χαρακτηριστικό των αποκλεισμένων είναι η ισχνή σχέση τους με τους κύριους κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν ή διανέμουν πόρους, την αγορά εργασίας, την οικογένεια ή άλλα διαπροσωπικά δίκτυα και το κράτος (Καβουνίδη, 1996).

Στα πλαίσια των πολιτικών επιδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Πράσινη και Λευκή Βίβλος) η Ελλάδα ανέλαβε και υλοποίησε προγράμματα καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και ένταξης σ' αυτή ευπαθών κοινωνικών ομάδων (Φτώχεια 3, Horizon, Now). Στο πρό-

γραμμα, μάλιστα, «Φτώχεια 3» (1989-1994) εντάχθηκε και το πρόγραμμα της Καλλιθέας για την κοινωνική ένταξη πρώην χρηστών ναρκωτικών ουσιών (Φακιολάς, Στυλιαράς, Μουλά, 1996).

Από τις έρευνες που έγιναν εκείνη την εποχή στην Ελλάδα διαπιστώθηκε πρώτον ότι οι κοινωνικά ευπαθείς ομάδες δεν είναι κατ' ανάγκη και κοινωνικά αποκλεισμένες και δεύτερον, ότι στην Ελληνική κοινωνία ως κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες εμφανίζονται οι παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες όπως είναι οι ηλικιωμένοι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Παπαδοπούλου, 2004), ακριβώς επειδή σ' αυτές τις κοινωνικές ομάδες έχουν διαπραγεί οι κοινωνικοί δεσμοί.

Μια από τις βασικές πηγές, που τροφοδοτούν τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι χωρίς αμφιβολία η **ανεργία**, ιδιαίτερα η μακροχρόνια. Η Ελλάδα εμφανίζει το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας μετά την Ιταλία. Όμως και η επισημής και περιθωριακή απασχόληση μπορεί να τροφοδοτεί τον κοινωνικό αποκλεισμό εξίσου με τα μακρά διαστήματα ολικής απουσίας απασχόλησης (Καραμεσίνη, 2004).

Σ' ότι αφορά τη φτώχεια, με την οποία συνδέεται –χωρίς βεβαίως να ταυτίζεται– το φαινόμενο, η Ελλάδα (Δρετάκης, 2006) κατέχει μαζί με την Πορτογαλία τις δύο πρώτες θέσεις στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τη μεγαλύτερη φτώχεια λόγω και των πολύ χαμηλών κοινωνικών παροχών στους φτωχούς (πολύ χαμηλά και για μικρό χρονικό διάστημα επιδόματα ανεργίας, πολύ χαμηλές παροχές στις πολύτεκνες οικογένειες, στα άτομα με ειδικές ανάγκες κ.ά.).

Έτσι, αν δεχτούμε τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού ως χρόνια σωρευτική μειονεξία και όχι ως κατάσταση διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού, η Ελλάδα έρχεται **δεύτερη** στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς την έκταση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού που αγκαλιάζει το 15% του Ελληνικού πληθυσμού (Καραμεσίνη, 2004).

Επιπλέον η Ελλάδα έχει δεχτεί στο τέλος του 20ου και στις αρχές του 21ου αιώνα μεγάλο αριθμό οικονομικών μεταναστών (από την Αλβανία, τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, τις αραβικές χώρες και την Ινδική υποήπειρο) αλλά και πο-

λιτικών προσφύγων, που βρίσκονται στις παρυφές της ελληνικής κοινωνίας (στο γκρίζο καθεστώς μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας) μόνιμη δεξαμενή κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων.

Σ' αυτή τη δεξαμενή βρίσκονται και οι τοξικομανείς, που ο αριθμός τους έχει αυξηθεί τρομακτικά τα τελευταία χρόνια. Η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών νόμιμων και παράνομων (πολυτοξικομανία) από άτομα όλο και πιο νέας ηλικίας σε μεγάλες συνήθως ποσότητες στην εποχή μας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια «στρατηγική προσαρμογής», μια «στρατηγική επιβίωσης» μέσα σε συνθήκες γενικότερης οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Τοξικομανία και κοινωνικός αποκλεισμός

Παίρνοντας το δρόμο της φυγής διαμέσου των ουσιών ο τοξικομανής «επιλέγει» ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Η επιλογή, όμως, αυτή δεν αποτελεί μια ελεύθερη επιλογή, όπως θέλουν να την παρουσιάζουν όσοι κάνουν αφαίρεση του κοινωνικού χαρακτήρα του προβλήματος. Η επιλογή των ουσιών από τον έφηβο γίνεται σε κάποια στιγμή κορύφωσης του προσωπικού του αδιεξόδου, που καθιστά αφόρητη γι' αυτόν την πραγματικότητα που ζει. Υπαγορεύεται από όλους εκείνους τους λόγους, ατομικούς και κοινωνικούς, που γίνονται πηγή μιας τεράστιας δυσφορίας που τον ωθεί στην αναζήτηση τρόπων φυγής από τη μοναξιά και την απελπισία του. Η επιρροειά του στη χρήση ουσιών, άμεση συνέπεια της ευαλωτότητας του ψυχισμού του, αντανakλά την κοινωνική ευαλωτότητα, τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών και την απόλυτη εξατομίκευση.

Η χρήση των ουσιών ισοδυναμεί με ένα «χημικό νάρθηκα», που όμως δεν τον στηρίζει, αλλά αντίθετα τον καταδυναστεύει. Γιατί η χρήση και η εξάρτηση από τις ουσίες αποτελεί μια **τυραννική εμπειρία**, που τον εκμηδενίζει ως σκεπτόμενο και δρών κοινωνικό άτομο. Έτσι αναπτύσσεται μια δυναμική που τροφοδοτεί την περιθωριακότητα και τροφοδοτείται απ' αυτήν.

Μέσα στον άγριο κόσμο των ουσιών, όταν πια

εγκατασταθεί η εξάρτηση ως τρόπος ζωής, όλα αυτά τα μοναχικά άτομα, χαμένα στην ανωνυμία τους, τραγικές μέσα στη μοναξιά την απελπισία και την εξαθλίωση, «σκιές ανθρώπων», περιφέρουν στις πλατείες τα σώματα τους κουβαλώντας στις πλάτες τους το βάρος μιας ζωής χωρίς νόημα. Το μόνο που μπορεί πια να κινήσει την προσοχή και το ενδιαφέρον τους είναι η εξασφάλιση της πολυπόθητης «δόσης». Έχοντας διαρρήξει οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς, επιβιώνουν με μεγάλη δυσκολία στο περιθώριο χωρίς να είναι σε θέση να αρθρώσουν το δικό τους λόγο και να ασκήσουν τα ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματά τους, ενώ οι διακρίσεις και οι προκαταλήψεις που λειτουργούν σε βάρος τους κάνουν εξαιρετικά δυσχερή ακόμη και την πρόσβαση τους στις υπηρεσίες υγείας, προκειμένου να αντιμετωπίσουν προβλήματα που απειλούν όχι απλά την υγεία αλλά ακόμα και τη ζωή τους.

Σ' αυτή την κατάσταση η ζωή τους μπορεί να ελέγχεται απόλυτα από τις δυνάμεις και τους μηχανισμούς της βιοεξουσίας. Στις συνθήκες της ημι-παρανομίας, όπου υποχρεώνονται να διαβιώνουν πέφτοντας στα γρανάζια της βίας του κατασταλτικού μηχανισμού και των νόμων που τον στηρίζουν, χάνουν σιγά-σιγά την κοινωνική τους υπόσταση, καθώς μετατρέπονται σε αντικείμενα χειραγώγησης της σκέψης και της συμπεριφοράς από το σύστημα, που οι ίδιοι μπορεί να απεχθάνονται.

Υπηρετώντας τις ανάγκες της βιοεξουσίας η επίσημη, βιολογικής κατεύθυνσης Ψυχιατρική, υποστηρίζει ότι οι εξαρτήσεις (addictions) οφείλονται σε βλάβες του εγκεφάλου, που δημιουργούν μια χρόνια και εν πολλοίς –ανίατη– νόσο.

Έτσι, ιατροκοποιώντας κοινωνικές συμπεριφορές και πολύ περισσότερο κοινωνικά φαινόμενα η Επιστήμη, με πρώτη την Ιατρική στην επίσημη εκφορά του επιστημονικού της λόγου, διολισθαίνει στον βιολογικό αναγωγισμό. Χρησιμοποιεί το κύρος της για να αποδώσει κοινωνικά φαινόμενα και προβλήματα σε βιολογικούς παράγοντες, στομώνοντας την κοινωνική κριτική και απενοχοποιώντας το κοινωνικό σύνολο.

Θέτει ολόκληρο το σώμα γνώσης της στην υπηρεσία της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής, προ-

τείνοντας ως «λύση» κοινωνικών κατά βάση προβλημάτων κάποιες βιολογικού τύπου θεραπείες. Υποστηρίζοντας ότι η αντιμετώπιση της τοξικομανίας μέσα από τα προγράμματα των υποκαταστάτων αποτελεί «θεραπεία», τείνει να καταργήσει την απόσταση που χωρίζει την **απεξάρτηση** από την **συντήρηση της εξάρτησης** ως τρόπου ζωής. Τείνει να αμβλύνει τη διαφορά ανάμεσα στο στόχο της **ριζικής αλλαγής** λειτουργιών και συμπεριφορών, στις οποίες ανάγεται η θεραπεία απεξάρτησης του συγκεκριμένου ατόμου και στο στόχο του **περιορισμού της βλάβης** που προκαλεί η χρήση σ' αυτό αλλά και στην κοινωνία.

Τείνει να παρουσιάσει ως περίπου ανέφικτη αυτή την αλλαγή και ως μόνη ρεαλιστική λύση τη νόμιμη χορήγηση της δόσης και έτσι τη διαιώνιση της παραμονής αυτού του ατόμου στην περιθωριοποίηση, την απάθεια, την αδιαφορία, την απώλεια της ανθρωπίνης, δηλαδή της κοινωνικής ουσίας της υπόστασης του, στην οποία τον καταδικάζει η εξάρτησή του.

Μ' αυτό τον τρόπο όμως η θεραπεία, ενδευμένη με τον ιατρικό της μανδύα, γίνεται το πιο αποτελεσματικό μέσον κοινωνικού ελέγχου όχι μόνο του συγκεκριμένου ατόμου αλλά όλου αυτού του πληθυσμού.

Χαρακτηρίζοντας τον τοξικομανή ως χρόνιο άρρωστο προσδίδει ένα σταθερό χαρακτήρα –πιθανώς και γενετικά καθοριζόμενο όπως υποστηρίζουν ορισμένοι– στη χρήση ουσιών και τον **στιγματίζει** ανεξίτηλα. Ο αποκλεισμός του στιγματισμένου από τις τάξεις των «κανονικών» αποβλέπει κατά πρώτο λόγο στο να εξουδετερώσει την **απειλή** που αυτός –μαζί με όλους τους «διαφορετικούς»– αντιπροσωπεύει για την κοινωνία. Η απειλή αφορά βασικά τη δημόσια τάξη και ασφάλεια αλλά και τις κυρίαρχες ιδεολογικές αντιλήψεις και αξίες. Μέσα από την δημόσια προβολή από τον Τύπο –και όλα τα ΜΜΕ– της συγκεκριμένης εικόνας του τοξικομανή ως ασθενούς και μέσα από τη μετατροπή του σε **αντικείμενο συζήτησης** ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες και ιδεολογικούς χώρους διαμορφώνονται οι όροι του στιγματισμού του και τροφοδοτούνται οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις σε βάρος του ίδιου και του άμεσου, οικογενειακού και άλλου, περιβάλλον-

τός του. «Έτσι ο τοξικομανής είναι πολλαπλά αποκλεισμένος από τα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρει μια κοινωνία στα μέλη της, ενώ μπορεί να του καταλογιστεί συγχρόνως ότι είναι υπαίτιος της κατάστασης του, επειδή ο ίδιος την έχει επιλέξει. Είναι ακριβώς αυτή η ιδιαιτερότητα που βασίζεται στην ελεύθερη επιλογή των ατόμων για χρήση καταστροφικών ουσιών, που κοστίζει τελικά στον τοξικομανή τον κοινωνικό του αποκλεισμό. Τα δικά του ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα καθορίζονται από τη σχέση που έχει ενίοτε με την ψυχιατρική, τη δικαιοσύνη ή τις κοινωνικές ομάδες που διαχειρίζονται θέματα τοξικομανίας στο δημόσιο χώρο, καθώς και με την πολιτική εξουσία (Τσίλη, 1996).

Μέσα σ' αυτές τις διδακλίδεις διαδρομές εσωτερικεύει το ρόλο του εξιλαστήριου θύματος της οικογένειας και της κοινωνίας και διαμορφώνει ανάλογα τη συμπεριφορά του, με άξονα πάντα τη βία, προς τον εαυτό του και προς τους άλλους, μια βία που τροφοδοτεί το πλέγμα της παραβατικότητας και της καταστολής, μέσα στο οποίο εγκλωβίζεται τελικά.

Κουβαλώνοντας με ντροπή, πόνο και ενοχές το στίγμα του, μαστιγώνοντας ο ίδιος τον εαυτό του μέσα στην επώδυνη διαδικασία του αυτοστιγματισμού του, χάνεται στα βάθη της ανασφάλειας, του φόβου, της απαξίωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Έχοντας εσωτερικεύσει την εικόνα του ανάξιου και αποτυχημένου δεν βρίσκει ούτε την δύναμη ούτε το κουράγιο να απευθυνθεί σ' ένα πρόγραμμα απεξάρτησης και να ζητήσει βοήθεια. Είναι και αυτός ένας από τους λόγους που, μαζί με την έλλειψη θεραπευτικών προγραμμάτων, συμβάλλει στο να είναι μικρό σε σχέση με το σύνολο το ποσοστό των τοξικομανών που απευθύνονται σε «στεγνά» θεραπευτικά προγράμματα απεξάρτησης.

Ο στιγματισμός είναι ακόμα πιο μεγάλος όταν αφορά γυναίκες και μητέρες τοξικομανείς και γίνεται **διπλός** όταν πρόκειται για άτομα διπλής διάγνωσης, δηλαδή τοξικομανείς που παρουσιάζουν ταυτόχρονα και κάποιας μορφής ψυχική διαταραχή. Σ' αυτές τις κατηγορίες των τοξικομανών η προσέλευση σε στεγνό πρόγραμμα απεξάρτησης είναι ακόμα πιο μικρή και η περιθωριοποίηση ακόμα μεγαλύτερη.

Η Τοξικομανία στον χώρο των κοινωνικά αποκλεισμένων

Το κοινωνικά αποκλεισμένο άτομο είναι τόσο εξοστρακισμένο, τόσο ισοπεδωμένο από το βάρος του στίγματος και της κοινωνικής απομόνωσης, τόσο αποθαρρυνόμενο που δεν μπορεί από μόνο του να αποτελέσει εστία **ενεργητικής αντίστασης** σ' όλους εκείνους τους παράγοντες που προκαλούν και συντηρούν τον αποκλεισμό του.

Αντίθετα, αναπτύσσει εύκολα εξαρτήσεις από νόμιμες και παράνομες ουσίες στην απεγνωσμένη «επιχείρηση φυγής» απ' την τραγική καθημερινότητα.

Τα ποσοστά της τοξικομανίας στον χώρο των κοινωνικά αποκλεισμένων είναι υψηλά μολοντί υπάρχουν σοβαροί μεθοδολογικοί περιορισμοί που αφορούν τη συλλογή, την καταγραφή και τη συγκριτική εκτίμηση των δεδομένων.

Με βάση, πάντως, τα στοιχεία που διαθέτει αυτή τη στιγμή το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα ναρκωτικά (EMCDDA) η κατάσταση είναι τραγική (EMCDDA, 2002).

Έχει βρεθεί ότι το 45.8% των τοξικομανών στην Ευρώπη είναι άνεργοι. Στην Ελλάδα το ποσοστό είναι ακόμα πιο υψηλό, φτάνοντας το 64,3%. Από τα επίσημα στοιχεία συνάγεται επίσης ότι ο μισός σχεδόν πληθυσμός των τοξικομανών που απευθύνεται σε θεραπευτικά προγράμματα έχει εγκαταλείψει το σχολείο ή έχει εκδιωχθεί απ' αυτό και δεν έχει καν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Στο χώρο των φυλακισμένων περισσότερο από τους μισούς (54%) κάνει χρήση ουσιών μέσα στη φυλακή και μάλιστα ενδοφλέβια (το 34%). Ένα μεγάλο ποσοστό αυτών (το 3-26%) άρχισε τη χρήση ενώ βρισκόταν στη φυλακή.

Σε σχέση με τους μετανάστες δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Από το ΕΚΤΕΠΝ γνωρίζουμε μόνο ότι το 1,4% των τοξικομανών που απευθύνθηκαν σε θεραπευτικά προγράμματα το 2002 ήταν μετανάστες.

Υπάρχουν σοβαρές μελέτες σε πληθυσμούς αστέγων της Δανίας, της Γαλλίας και της Ιρλανδίας, που επιβεβαιώνουν τα μεγάλα ποσοστά τοξικομανίας. Η Ολλανδία και η Μ. Βρετανία αναφέρουν ποσοστά τοξικομανίας 14-80% στους αστέ-

γους που ζουν σε πρόχειρα καταλύματα και ακόμα μεγαλύτερα σ' εκείνους που ζουν στο δρόμο. Από τα στοιχεία του ΕΚΤΕΠΝ φαίνεται ότι το 4,9% των χρηστών που απευθύνθηκαν σε θεραπευτικά προγράμματα μέσα στο 2001 ήταν άστεγοι.

Τα παιδιά των τοξικομανών που οι γονείς τους συνεχίζουν να κάνουν χρήση έχουν διπλάσια πιθανότητα να εγκαταστήσουν κάποια τοξικομανία. Θεωρείται ότι αυτά τα παιδιά έχουν επικράτηση τοξικομανίας 37-49% στη διάρκεια της ζωής τους σε σύγκριση με ένα 29-39% των παιδιών των μη-χρηστών.

Τα παιδιά που έχουν υποστεί κακοποίηση (σεξουαλική και άλλη) μέσα και έξω από την οικογένεια έχουν πολλαπλάσια πιθανότητα να αναπτύξουν τοξικομανία. Από σχετική έρευνα στην Πορτογαλία φαίνεται ότι αυτή είναι επταπλάσια.

Στα παιδιά του δρόμου τα ποσοστά της τοξικομανίας είναι επίσης υψηλά, 2-8 φορές μεγαλύτερα από ότι στον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι ουσίες που χρησιμοποιούν αυτά τα παιδιά είναι βασικά το κρακ, η ηρωίνη και τα διαλυτικά.

Μεγάλα ποσοστά τοξικομανίας, ανευρίσκονται επίσης στα παιδιά που ζουν σε αναμορφωτήριο και δεν παρακολουθούν σχολείο. Στη Γαλλία το ποσοστό αυτό φτάνει το 65%, ενώ στη Φινλανδία το 40%.

Μια ποιοτική μελέτη σε πόρνες της Ιταλίας έχει δείξει ότι άλλες κάνουν χρήση ναρκωτικών για να αντέξουν τις συνθήκες της ζωής τους, ενώ άλλες κάνουν πορνεία για να εξασφαλίσουν τα ναρκωτικά τους (EMCDDA, 2002).

Τέλος πρέπει να πούμε ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ασθενών που βρίσκονται σε ψυχιατρεία ή άλλες ψυχιατρικές υπηρεσίες κάνει χρήση ναρκωτικών. Από σχετικές έρευνες στη Δανία το ποσοστό αυτό –με βάση τα στοιχεία του EMCDDA– φτάνει το 50-60%.

Κοινωνική Επανάταξη ή κοινωνικός έλεγχος;

Η άρση των όρων του κοινωνικού αποκλεισμού του τοξικομανούς συνεπάγεται τη ρήξη του όχι μόνο με τη χρήση ουσιών, αλλά κυρίως με την ίδια την εξάρτηση ως λειτουργία και ως τρόπο ζωής.

Αυτή η διαδικασία –επίπονη, δύσκολη και χρο-

νοβόρα— της ρήξης με την εξάρτηση είναι ταυτόχρονα μια διαδικασία **μετάβασης** με νέο ρόλο στο κοινωνικό γίγνεσθαι, πραγματικής συμμετοχής του σε μια κοινωνική ζωή. Είναι μια διαδικασία άρσης των όρων της απόταξης του συγκεκριμένου υποκειμένου από το κοινωνικό σώμα, μια διαδικασία προοδευτικής κοινωνικοποίησής του μέσα από την υπέρβαση της ελλειμματικότητας που προϋπήρχε της εξάρτησής του. Κατά τη Σωσώ Τσίλη (1996) πρόκειται για μια διαδικασία αναστολής των κοινωνικών μηχανισμών που δημιουργούν και επαναστρατηριοποιούν την απόρριψή του. Σ' αυτό ανάγεται, σε τελευταία ανάλυση, ολόκληρη η θεραπεία απεξάρτησης και κοινωνικής του επανένταξης.

Απεξαρτημένο δεν είναι το άτομο που απλά και μόνο έχει διακόψει προσωρινά τη χρήση ψυχοδραστικών ουσιών. Απεξαρτημένο πρέπει να θεωρείται το άτομο που έχει πραγματοποιήσει, στα πλαίσια της θεραπευτικής διαδικασίας απεξάρτησης, βαθιές αλλαγές στις ψυχολογικές του λειτουργίες, στον τρόπο που σκέφτεται, που εκφράζει τα συναισθήματά του, που κάνει αληθινές σχέσεις επικοινωνίας. Μέσα απ' αυτές τις αλλαγές αυτό το άτομο γίνεται ικανό να αναπτύσσει τη δική του κριτική σκέψη και να διατυπώνει το δικό του ανεξάρτητο λόγο. Γίνεται ικανό να ξεπερνά τις τάσεις της παραίτησης και της εξατομίκευσης, να εντάσσεται σε συλλογικότητες και να λειτουργεί ομαδικά, να θέτει και να κατακτά υψηλούς στόχους, να είναι δημιουργικό, να δίνει αξία στον εαυτό του και να παίρνει αναγνώριση της αξίας του από τους άλλους. Μέσα σ' αυτή τη δύσκολη, καθόλου ευθύγραμμη πορεία, με βήματα προς τα εμπρός αλλά και προς τα πίσω, όταν δυσκολεύεται να ξεπεράσει τα εμπόδια και γλιστρά στην υποτροπή, αποκτά, με τη βοήθεια του θεραπευτικού πλαισίου, συνείδηση όλων εκείνων των παραγόντων, ατομικών και ομαδικών που το ώθησαν —και ωθούν χιλιάδες νέους καθημερινά— στον κόσμο των ουσιών και στην εξάρτηση.

Μέσα σ' αυτή την πορεία αποκτά τη δική του ανεξάρτητη κοινωνική υπόσταση και ταυτότητα, διεκδικεί τα δικαιώματά του, ατομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ανθρώπινα και δίνει προσωπικό νόημα και περιεχόμενο στη ζωή του. Σ' αυτό ανάγεται η

κοινωνική του επανένταξη που θέτει ως πρώτους στόχους την ουσιαστική εργασιακή αποκατάσταση, την ανεξάρτητη από τους γονείς διαβίωση, την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας και των νομικών εκκρεμοτήτων που κουβαλά από το παρελθόν, έχει όμως ως τελικό της στόχο την κατάκτηση της **αυτονομίας** του σε όλα τα επίπεδα. Μέσα σε μια κοινωνία εξατομίκευσης και αποκλεισμού αποκτά ιδιαίτερη σημασία η κατάκτηση, σ' αυτή την πορεία της κοινωνικής επανένταξης, του πνεύματος συλλογικότητας, της δημιουργικής έκφρασης, της πραγμάτωσης δυνατοτήτων, της ανάπτυξης ικανοτήτων, της πολυπλευρης γενικά ανάπτυξης της προσωπικότητας του απεξαρτημένου. Αυτό που αλλιάζει επίσης είναι η σχέση του με το χώρο και το χρόνο, τον προσωπικό και τον κοινωνικό.

Στη βάση αυτής της αλληλαγμένης ποιοτικά σχέσης ο απεξαρτημένος γίνεται ικανός να αντιστέκεται στην πίεση της καθημερινότητας και να μη βουλιάζει κάτω από το βάρος της, να μην πνίγεται μέσα στην ανωνυμία, τη συμβατικότητα, τη ρουτίνα. Η Τέχνη συμβάλλει στην κατάκτηση όλων αυτών των μεγάλων στόχων και δίνει τα μέσα για την επανεύρεση του χαμένου ουτοπικού ορίζοντα. Γιατί η Τέχνη ενυπάρχει στη ζωή και φανερώνει την ουτοπική διάσταση του μέλλοντός της. Οι ρίζες της Τέχνης βρίσκονται μέσα στην ίδια διαδικασία της παραγωγής και αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής, στην εργασία ως μεταβολισμό του ανθρώπου και της φύσης. Δεν είναι «μια μορφή κοινωνικής συνείδησης», αλλά η αντικειμενοποίηση ουσιαστικών δυνάμεων της ανθρώπινης ύπαρξης. Σ' αυτά τα πλαίσια γίνεται καταλυτικός ο ρόλος της Τέχνης στην θεραπευτική διαδικασία της απεξάρτησης και της κοινωνικής επανένταξης.

Εκείνο που κυρίως επιδιώκεται στα πλαίσια της θεραπευτικής διαδικασίας απεξάρτησης, είναι η **αναδόμηση** των κοινωνικών και οικογενειακών δεσμών που είχαν διαρραγεί μέσα στον κόσμο των ουσιών. Αυτή η αναδόμηση προϋποθέτει συγκεκριμένα μέτρα και ενέργειες τόσο από την πλευρά του εξαρτημένου, της οικογένειάς του και του θεραπευτικού πλαισίου στο οποίο έχει ενταχθεί, όσο και από την πλευρά της Πολιτείας και της Κοινωνίας.

Στην πράξη, αυτό που κυριαρχεί σήμερα στο χώρο της απεξάρτησης είναι η προκλητική **αδιαφορία** της Πολιτείας για μια πραγματική, ισότιμη, κοινωνική επανένταξη των απεξαρτημένων. Όχι μόνο απουσιάζει παντελώς από τον Ελληνικό χώρο μια κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική κοινωνικής επανένταξης, αλλά υπονομεύονται στην πράξη και αυτές οι προσπάθειες των «στεγνών» προγραμμάτων να αναδείξουν την κρισιμότητα του ζητήματος και να διεκδικήσουν μέτρα.

Πρωθώντας συστηματικά τη συντήρηση της εξάρτησης μέσα από την εφαρμογή των προγραμμάτων υποκατάστασης κάθε τύπου οι αρμόδιοι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να περιορίζουν ασφυκτικά την διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης στην προκρούστεια κλίνη που επιβάλλει η πολιτική της «μείωσης της βλάβης». Αυτό γίνεται με πολλούς τρόπους:

1) Μέσα από την άρνηση της Πολιτείας στην πράξη, να πάρει μέτρα ουσιαστικής αντιμετώπισης της ανεργίας, της οικονομικής δυσπραγίας, της έλλειψης στέγης, των κινδύνων της φυλακής, της καταπάτησης των βασικών κοινωνικών, πο-

λιτικών, ανθρώπινων δικαιωμάτων των απεξαρτημένων, την **αδιαφορία** της αντιμετώπισης δηλαδή όλων εκείνων των προβλημάτων που δρουν ως παράγοντες υποτροπής.

2) Μέσα από την συντήρηση και αναπαραγωγή, με την συνδρομή και της επίσημης ψυχιατρικής, όλων των κοινωνικών στερεοτύπων που στιγματίζουν ως χρόνιο ασθενή και περιθωριοποιούν τον τοξικομανή.

3) Μέσα από το ισχύον καταστατικό, νομικό και δικαστικό οικοδόμημα που τον εξοντώνει ως άνθρωπο, ενισχύοντας τους παράγοντες που τον ωθούν στην υποτροπή και την επιστροφή του στον κόσμο των ουσιών, απ' όπου είχε με την θέληση του δραπετεύσει.

Είναι φανερό ότι η Πολιτεία αυτό που θέλει με κάθε τρόπο να εμποδίσει είναι η πορεία των απεξαρτημένων προς την κατάκτηση της πλήρους και σε όλα τα επίπεδα αυτονομίας τους. Στόχος της - φανερός αλλά όχι ομολογημένος - είναι να ακυρώσει άμεσα και έμμεσα κάθε μορφής αντίσταση του απεξαρτημένου στις δυνάμεις της βιοεξουσίας.

Σ' αυτή τη βάση, η πηλάστιγγα του κράτους κλί-

νει φανερά υπέρ των κάθε είδους υποκατάστατων. Αυτά, τουλάχιστον, μπορούν να συντηρήσουν το καθεστώς του θεσμοθετημένου ελέγχου όλης αυτής της κοινωνικής ομάδας, στην οποία δίνονται τα υποκατάστατα.

Αυτά μπορούν να εξασφαλίσουν μια ιδιότυπη συμμετοχή στην κοινωνία μέσα από την ένταξη στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, υπό την ιδιότητα του «ασθενούς», που η ασθένειά του του επιτρέπει να συμμετέχει μόνο σ' αυτή τη συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής ζωής στην οποία ανάγεται η διαδικασία χορήγησης του υποκατάστατου, χορήγηση που έρχεται να αντικαταστήσει ή να συμπληρώσει, τη συναλλαγή για τη δόση.

Απ' αυτή την άποψη το πραγματικό περιεχόμενο της κοινωνικής επανένταξης είναι η διαρκής σύγκρουση σε όλα τα επίπεδα του ανεξαρτημένου με όλες τις δυνάμεις και τους μηχανισμούς χειραγώγησης της συνείδησης του, ομαλοποίησης της συμπεριφοράς και κοινωνικού ελέγχου. Και είναι αυτό ακριβώς το περιεχόμενο που διαφοροποιεί την έννοια της κοινωνικής επανένταξης από αυτήν της κοινωνικής αποκατάστασης, που έχει ως περιεχόμενό της την προσαρμογή του ατόμου στην κοινωνικά αποδεκτή νόρμα.

Βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Baudry, P. (1997). «L'asocial» *Aux frontières du social, L'exclusion sans la direction de Alain Gauthier*, (85-104). Paris: L' Harmattan.
- Benasayag, M., Schmit, G. (2006). *Les passions tristes*. Paris: La Découverte poche.
- Castel, R. (1996). «Les marginaux dans l' Histoire». Στο «L' exclusion L' état des savoirs». Paris: La Découverte poche.
- Castel, R. (1995). *Les pièges de l'exclusion Lien social et politiques*, RIAC.
- Δρετάκης, Μ. (2006). Η διαίωση της φτώχειας στην Ελλάδα, *Εφημερίδα Ελευθεροτυπία*, 21-22/4/2006.
- Farge, A. (1994). *Ο Ζητιάνος. Ένας περιθωριακός*. Αθήνα: Ροές – Δοκίμια.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Giroux, H.-A. (2002). «Global capitalism and the return of the garrison State». *Arena Journal*, 19, 141-160.
- Guérin, Ch. (1997). *L'exclusion et son contraire*. Στο συλλογικό τόμο *Aux frontières du social – «L'exclu» sous la direction d'Alain Gauthier*. Paris: L'Harmattan.
- Καβουνίδη, Τζ. (1996). Κοινωνικός αποκλεισμός, έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Καραμεινίδη, Μ. (2004). Ανεργία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, (399-438). Αθήνα: Εξάντας.
- Καραπιδάκης, Ν. (2004). «Περιθωριακοί στη Μεσοαιωνική Δύση». *Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία»*, Ένθετο «Ιστορικά»: «Οι περιθωριακοί», 16/12/2004.
- Lemke, Th. (2004). «Marx sans guillemets: Foucault, la gouvernementalité et la critique du néolibéralisme», *Actuel Marx*, 36.
- Μιχαηλίδης, Σ. (1999). «Βιοεξουσία και απειλευθέρωση», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 67, 29- 34.
- Palmer, B. (2006). *Κουλοτούρες της νύχτας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Πανούσης, Γ. (2006). «Ο "γεννημένος εγκληματίας" ξαναγεννιέται!», *Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία»*, 31-8-2006.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2004). Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Paugam, S. (1996). *Pauvreté et exclusion. La force des contrastes sociaux*. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *L'exclusion L'état des savoirs*. Paris: L' Harmattan.
- Τσίλη, Σ. (1996). Τοξικομανείς και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Φακιολλάς, Ν., Στυλιάρης, Γ., Μουλά, Κ. (1996). Ο κοινωνικός αποκλεισμός των ανεξαρτημένων ατόμων. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμος Α'. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Walker, A., Walker, C. (2004). *Britain divided: the growth of Social Exclusion in the 1980 and 1990's* London: Child Poverty Action Group. Στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Πετμετζίδου, Μ., Παπαθεοδώρου, Χρ. (Επιμ.), Ruth Levitas: «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία». Αθήνα: Εξάντας.
- EMCDDA, *Annual Report on the state of the drug problem in the European Union and Norway*, 2002.

Μαρτυρίες από Άσυλα και Ξενώνες

Φαφαλιού Μαρία*

Προλογικό σημείωμα:

Ο λόγος των αποκλεισμένων

Μιχαήλ Σάββας**

Ο λόγος των αποκλεισμένων

Μια κριτική του κοινωνικού αποκλεισμού θα έχανε κάθε κριτική αιχμή εάν απέκλειε τον ίδιο τον λόγο των κοινωνικά αποκλεισμένων. Ο αποκλεισμός προϋποθέτει, εξάλλου, την εκδίωξη από την κυρίαρχη συμβολική τάξη της δεδομένης κοινωνίας. Κι η άρση του αποκλεισμού δεν σημαίνει απλώς την επανένταξη στο υπάρχον Συμβολικό: απαιτεί τη ριζική αμφισβήτησή του και την αναζήτηση ενός άλλου Λόγου που θα μιλήσει για το αληθινά ανθρώπινο σε έναν κόσμο αλληλαγμένο, αληθινά ανθρώπινο.

Εκείνο που απωθείται κι αποκλείεται από την κοινωνική συνείδηση είναι ότι ο κάθε κοινωνικά αποκλεισμένος και παρίας δεν είναι απλώς ένα πάσχον υποκείμενο, αλλά μιλάει για ΤΟ πάσχον υποκείμενο, για την κάθε υποκειμενικότητα στη μοναδικότητά της. De te fabula narratur!

Η Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα συλλέγει χρόνια τώρα ψηφίδες του λόγου των αποκλεισμένων στα ψυχιατρικά άσυλα, τις πολεμικές τρικυμίες, την προσφυγιά, τις φυλακές. Στο αφιέρωμά μας στον κοινωνικό αποκλεισμό πρότεινε μια σειρά από τα πολύτιμα αυτά τεκμήρια. Δημοσιεύουμε παρακάτω κάποια αποσπάσματα λόγου ανθρώπων κλεισμένων σε ψυχιατρικά άσυλα και ξενώνες. Ανάμεσα στους «αγνώστους» κι ένας «επώνυμος», ο έγκλειστος

στο Δρομοκαΐτειο ποιητής Ρώμος Φιλύρας. Αξίζει να ακούσουμε το λόγο των αποκλεισμένων. Είναι το μόνο που ζητούν.

Ο λόγος τους συχνά αιφνιδιάζει με την απλή αλλά καίρια αλήθεια του. Όταν π.χ. γίνεται η αναγκαστική σύγκριση φυλακής και κλινικής:

«Εδώ μας έχουν όπως κάποιον που πάει φυλακή. Μόνο που εδώ είναι η υγεία σου. Εκεί είναι η τιμωρία σου, εδώ είναι η υγεία σου. [...] όσον καιρό είμαστε εδώ δεν έχουμε δικαίωμα. Όπως κι ο φυλακισμένος δεν έχει πολιτικά δικαιώματα όσο καιρό είναι μέσα στη φυλακή, έτσι κι εμείς δεν έχουμε πολιτικά δικαιώματα όσο καιρό είμαστε εδώ μέσα, τόσα δικαιώματα όσα χρειάζεται ένας φυσιολογικός άνθρωπος».

Ένας θεραπευόμενος, πάλι, σε ξενώνα του Ψυχιατρείου Χανίων, ο Γιώργος Κοκκινίδης –με ποιητικό λόγο που αναδύεται, πασχίζει να γίνει ποίημα και τελικά το πετυχαίνει– θα θέσει σε διερώτηση τους θεραπευτές και την ίδια τη θεραπευτική πράξη, αποκαλύπτοντας ότι δεν είναι παρά μια βιοπολιτική διαχείριση της οδύνης, μια τεχνική στα χέρια αυτών που βλέπουν μόνο πληθυσμούς ασθενών και ποτέ το πάσχον υποκείμενο:

* Κοινωνική ψυχολόγος, Συγγραφέας

** Ιατρός, Συγγραφέας. E-mail: eek@ath.forthnet.gr

Πώς ρωτούν
 ποιος είσαι «συ»;
 Και δεν έχουν εκείνη
 την πολύτιμη αιδώ
 να δουν τα μάτια του ρωτούμενου.
 Κι αν δεν μπορούν κατ' ευθείαν τα μάτια
 ας κοιτάξουν το δάκρυ...
 [...]

Λευκοί ντυμένοι
 με υποδόρια την νόηση
 ρωτούν...
 Και γω να μη θυμάμαι
 Τίποτα από τα μάτια μου
 τίποτα από τα δάκρυά μου
 Μόνο αυτούς στο Λευκό
 [...]

Βλέπεις λειτουργούν
 με αλυσίδες
 σύρματα
 βελόνες
 [...]

Ο λόγος των αποκλεισμένων έχει το δικό του πικρό ρεαλισμό και, όσο κι αν φαίνεται απίστευτο, δεν ξεχνά την Αρχή της Ελπίδας:

«Μας έχασε η Κόλαση,
 αλλιά
 δεν μας κέρδισε
 ο Παράδεισος.

Μετέωροι
 -κρατώντας τα σύμβολα-
 χαμογελάμε στην ελπίδα.
 [...]»

Η ελπίδα των «χωρίς ελπίδα», για να θυμηθούμε και τον Βάλτερ Μπένγιαμιν...
 Με αυτή την ελπίδα ας διαβαστούν και τα λεκτικά σπαράγματα ενός ανείπωτου σπαραγμού.

Μαρτυρίες από Άσυλα και Ξενώνες**

Άσυλα

Βυθισμένοι στη σιωπή

Θέλω να βγω:

- Βρίσκομαι 13 χρόνια εδώ μας λέει ο Λευτέρης Δ. Μετά το θάνατο της μητέρας μου έμεινα ολομόναχος. Ήμουν πολύ θλιπτός και το έριξα στο ποτό. Έπινα πολύ, δεν λένω... και με πήγαν στο Δαφνί. Έμεινα εκεί ένα μήνα και μετά με έφεραν εδώ [στο Δρομοκαΐτειο]. Πριν 13 ολόκληρα χρόνια. Μάλιστα, μπήκα στο ψυχιατρείο για αποτοξίνωση και έμεινα 13 χρόνια.... Αναρωτιέμαι όμως γιατί; Έχω καταδικαστεί ισόβια; Τι έκανα; Γιατί να υποφέρω μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα μαζί με τους άλλους αρρώστους; Δεν κατηγορώ κανέναν που είναι άρρωστος, αλλά νομίζω εμένα μου κάνει κακό που είμαι εδώ. Με επηρεάζει το περιβάλλον και δεν μπορώ να επανέλθω. Το θέλω πολύ να φύγω από εδώ και θα είμαι σωστός στην κοινωνία. Με διώχνουν οι γιατροί όμως ο αδελφός μου δεν αντάξει στα καθήκοντα της κοινωνικής λειτουργού. Οι γιατροί μου λένε μπορείς να βγεις έξω. Όμως ο αδελφός μου δεν έρχεται να υπογράψει. Δέκα χρόνια περιμένω αυτή την υπογραφή... δεν έρχεται όμως... δεν έρχεται ούτε να με δει....

Μια αίσθηση του «μέσα» και του «έξω»

Εδώ μας έχουν όπως κάποιον που πάει φυλακή. Μόνο που εδώ είναι η υγεία σου. Εκεί είναι η τιμωρία σου, εδώ είναι η υγεία σου. Κάπως έτσι είναι κι εδώ. Με λίγα λόγια, ποια είναι η διαφορά μας; Είναι ότι όσον καιρό είμαστε εδώ μέσα δεν έχουμε δικαίωμα. Όπως και ο φυλακισμένος δεν έχει πολιτικά δικαιώματα όσο καιρό είναι μέσα στη φυλακή, έτσι κι εμείς δεν έχουμε πολιτικά δικαιώματα όσο καιρό είμαστε εδώ μέσα, τόσα δικαιώματα όσα χρειάζεται ένας φυσιολογικός άνθρωπος.

Προφορική μαρτυρία του Χρήστου

«Γιατί γιατρέ» ρωτούσε ένας ασθενής, ο **κυρ Γιάννης**, (στο Δαφνί επί 25 χρόνια και τώρα σε ξενώνα στην Άμφισσα), «γιατί έμεινα τόσα χρόνια στο ψυχιατρείο; Γιατί το μυαλό μου δε λειτουργάγε; Ή δεν είχα ποιος να με βγάλει;»

Στο Δρομοκαΐτειο, ο **Τάκης**: «Εκείνο που πιο βαθιά από κάθε τι άλλο μας συγκλονίζει το εκφράζουμε καλύτερα με τη σιωπή». Και συνέχισε: «Μ' αρέσει πάρα πολύ αυτό το πολωνικό ρητό. Και είναι ωραίοι οι Πολωνοί. Ξέρεις ότι πολέμησαν πάνω στ' άλογα εναντίον των Γερμανικών τάνκς;». Και μετά από μερικά δευτερόλεπτα πρόσθεσε: «Συνήθως σιωπηλός είμαι».

Να πως περιέγραψε μια νέα κοπέλα, η **Μαίρη Τ.**, τη ζωή της στο ψυχιατρείο: «Η ζωή μου στο ίδρυμα ήταν ένα συνεχές σκοτάδι. Δηλαδή, πώς να σας το πω, είναι φριχτό να ξυπνάς το πρωί, να θέλεις να δεις τον ήλιο και να βλέπεις ότι σ' εμποδίζουν κάποια κάγκελα. Καταλαβαίνετε;»

«Χρειάζεται πολύς αγώνας για τα άτομα που θέλουν να επανενταχθούν. Εγώ το έζησα. Και πιστεύω ότι όλα αυτά εξαρτώνται όχι μόνο από την ύπαρξη ξενώνων κ.λ.π. αλλά από τους ίδιους τους ανθρώπους. Γιατί πιστεύω η νοοτροπία πάντα θα υπάρχει, να τον βλέπουνε τον άρρωστο μ' αυτή την φοβερή απόρριψη. Σας λέω ειλικρινά είναι φοβερή η απόρριψη.

Και πιστεύω ότι όσο κι αν καλύτερέψει η ψυχιατρική, πάντα θα υπάρχει –γιατί βασικά υπάρχει– αυτός ο φόβος. Σου λέει «ψυχιατρείο», δεν είναι μια

** Από το βιβλίο *Ιερά Οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, Κέδρος, 1995 και το προσωπικό αρχείο της Μαρίας Φαφαλιού.

απλή πόρτα, είναι μια «ταμπέλα» που ο άλλος το σκέφτεται. Κι όταν ο άλλος ακούσει «έντεκα χρόνια στο ψυχιατρείο», «είκοσι», «δεκαοκτώ» κλπ. σου λέει «τι γίνεται;». Ο κόσμος φοβάται. Δηλαδή περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο συναίσθημα επικρατεί ο φόβος. Το 'χω δει. Έντονα δηλαδή αυτό. Δυστυχώς δεν μπορούμε αυτό να το ξεχάσουμε».

Συμπεραίνει ο **Δημήτρης Β**: «Δεν είναι μόνο το θέμα ότι μας έχουσε απορρίψει, ή ότι βγάζουμε τα απωθημένα τους απάνω μας, είναι και θέμα εκπαίδευσης. Είναι και θέμα να σε συνηθίσει ο άλλος, να καταλάβει ότι δεν κινδυνεύει πρώτα πρώτα. Γιατί φοβούνται οι περισσότεροι».

Και η **Βαγγελίτσα**:

«Η σκάλα στον κήπο μας, ανεβαίνει στο φεγγάρι. Η βουκαμβίλια δίπλα, είναι η ελπίδα για τις καλύτερες μέρες. Η ηλιαχτίδα που πέφτει στο γιασεμί είναι ο δρόμος για τη ζωή. Πριν δεν είχαμε τη σκάλα, είχαμε τοίχο. Ήταν ψηλός και έκρυβε το φεγγάρι. Τώρα στην ταράτσα μας απλώνουμε τα χέρια μας να γεμίζουν οι χούφτες μας ασήμι από την πανσέληνο».

Ας ακούσουμε τον **Γιώργο**: «Πριν μου εκδηλωθεί η νόσος», λέει, «είχα μια εργασιακή ταυτότητα [που τώρα την έχω χάσει]. Θα' πρεπε το κράτος –όλοι είμαστε το κράτος– να ψάχνει ποιο είναι το ιδιαίτερο εργασιακό χαρακτηριστικό του ατόμου πριν δεχθεί εργασία και τι μπορεί αυτό το άτομο να προσφέρει. Γιατί σίγουρα το να γυρεύουμε από ένα άτομο το οποίο πάσχει- και όταν λέμε «πάσχει» πάσχει, δηλαδή απλά ασθενεί, να του γυρεύουμε να είναι παραγωγικό, για μένα είναι λίγο φασιστικό: δηλαδή να ζητάς σε έναν άνθρωπο να παράγει κάποια πράγματα μόνο και μόνο για να μπορέσει να ενταχθεί κοινωνικά. Που δεν εντάσσεται εξάλλου, γιατί αυτό που κάνει το κάνει κατ' ανάγκη, απλά και μόνο επειδή έλαχε μια πάθηση».

«Είναι ο φόβος στα μάτια σου που με τρομάζει...
Είναι αυτός ο φόβος που με παγώνει...
Είναι ένα «γιατί» που μπερδεύει τις σκέψεις μου...
Κάποτε ήμουν και εγώ στον δικό σου κόσμο!!!»

*N.M. 1+1=1, ΟΝΕΙΡΟΔΡΟΜΙΟ 2004,
έκδοση Σ.Ο.Φ.Ψ.Υ, Νομός Σερρών*

Έγραφε ο **Δημήτρης Β**: «Μας έχασε η Κόλαση, αλλά δεν μας κέρδισε ο Παράδεισος. Μετέωροι –κρατώντας τα σύμβολα– χαμογελάμε στην ελπίδα. Ο Θεός μας γνέφει, φωτίζουν τον ουρανό τ' αστέρια μας, και κάτω το βάραθρο. Μετέωροι, με στιβαρά χέρια στο τιμόνι –με πόδια που τρέμουνε– κοιτάζουμε το αύριο στο χτες. Και το λογικό –μαζί με το παράλογο– γνέθουν ασταμάτητα τα μυστικά μας όνειρα.»

*«Κράτα το χέρι μου σφιχτά
μαζί να περπατήσουμε. Να' ρθουν θεέ μου ομαλά
κι εμείς ξανά να ζήσουμε...
Έλα μαζί τραγούδι λευτεριάς να τραγουδήσουμε,
έλα μαζί τραγούδι λευτεριάς να πούμε ενωμένοι,
πίκρας μαχαίρι μη κρατάς,
έλα, γιατί είμαστε χαμένοι».*

«Πίκρας μαχαίρι μη κρατάς», λέει η **Αιμιλία**. Η πίκρα για την απόρριψη, η πίκρα για τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης, ας γίνουν παρελθόν.

«Ευχαριστώ το όνειρο», έγραφε ο **Δημήτρης** όταν έφευγε από το νοσοκομείο για να πάει στο για να πάει στο προστατευμένο διαμέρισμα στο κέντρο της Αθήνας. «Σαν δροσοστάλαγμα λάμπει στο μέτωπο όλων εμάς των άρρωστων που μπρος στο νεκροθάλαμο αραδιαστά περιμέναμε το τέλος... Τρίζουν τα κλειδιά της φυλακής τις πόρτες. Το φως μας οδηγεί έξω απ' το σπήλαιο... Γιατί η Άνοιξη –κάπου μακριά– έχει φυλλάξει κάποιο αγριολούλουδο σεπτό για χάρη μας».

«Βίωνα το άπειρο της μοναξιάς κουβαλώντας το φορτίο της απόρριψης. Ξαφνικά βρέθηκες εσύ, απλώνοντας το χέρι. Στάθηκες δίπλα μου. Προσπάθησες να σπάσεις τη σιωπή μου, συμμετέχο-

ντας σ' αυτή! Έγινες φίλος μου, έτσι όπως εγώ θα ήθελα. Μ' έκανες να πιστέψω ότι δεν είμαι μόνος. Σ' ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ.»

(Χρήστος Ελευθεριάδης)

Όταν ήρθα στο Δρομοκαΐτειο, βρισκόμουν σε μια πάρα πολύ άσχημη κατάσταση παρανοϊσμού. Είχα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα και βρέθηκα να ζω και να δουλεύω κάτω από συνθήκες προβληματικές. Ήμουν χημικός-μηχανικός. Έζησα τρία χρόνια στη Πρώτη Ανδρών. Όταν άρχισα να αναλαμβάνω από την προηγούμενη κατάσταση, άρχισα να έχω ξανά διάφορες ανθρώπινες ανάγκες, αλλά χωρίς ελπίδα. Το πιο σπουδαίο από όλα είναι ότι δεν μπορείς να κάνεις φίλους. Δεν μπορείς να έχεις μια ενδιαφέρουσα συζήτηση. Τίποτε. Καμία επικοινωνία. Το μόνο που μπορούσα να έχω ήταν μια συμβατική συμβίωση με άλλα 100 άτομα στο ίδιο κτίριο. Βέβαια, μέσα σε όλους αυτούς, ίσως βρεις τρεις-τέσσερις για να έχεις κάποια σχέση, όμως και πάλι πολύ ρηχή, γιατί δεν έχεις πια ούτε τη διάθεση αλλά ούτε και το περιθώριο να έρθεις σε κάποια ψυχική επαφή με τον άλλον. Κανείς δεν ενδιαφέρεται αν όλοι αυτοί που ζουν μαζί μέσα σε αυτούς τους θαλάμους μπορούν και στην πραγματικότητα να είναι μαζί.

Άνθρωποι με διαφορετικά περιστατικά και με διαφορετικό είδος και βαθμό ασθένειας, όλοι μαζί.

Έχω τόν εκτύπωση πως δεν υπάρχουν πια. Από τα σύρ-
ατα γυναιά, από το μωδόν
στο μωδόν, με ενδιαμέλες
απειχαστικές τραχιές αγγυρο-
εξουδετερμημένες, καθιμένες
εσον προδάρματα ενος μεράζου
Τίποτα, περιμένοντας τον
τυπικό εξαφανισμό, χωρίς
ίχνη, ούτε γούνα, ούτε βαμβα-
εία, ούτε αυλία, ούτε εκπαό,
μία κοζίδα πόνου μέσα στο
ατόρμανο παρωδικό ζύμπαν,
χωρίς ελπίδα, χωρίς ιδανικά,
χωρίς αυταπάτες, χωρίς πίστη

Ένα ηζαίο ήσαν το κορμί
μου που από μέσα του πέρασαν,
σαι εκίε, χιζιάδες χζωμα πε-
δαμένα προδωπα, αρνητικά και
θετικά, αμίζστα και κραυγαζέα,
ωραία και άσχημα, που οκ μαζί
έδωσαν την μωδονική
ευχεταμένη της ύπαρξης μου.

Γραμμένο από τον Δημήτρη Β.

Μαρτυρίες από ξενώνες

«Μ' αρέσει στον ξενώνα, παρ' όλο που είμαι μακριά στη δουλειά, εντάξει, το έχω συνηθίσει, μ' αρέσει πάρα πολύ».

«Αγχώνομαι εδώ, δεν έχω λεφτά... έχω χρέη. Άμα ξελασκάρω λιγάκι θα έχω το κουμάντο μου, και από τα λίγα λεφτά πάλι κάνω κουμάντο, λίγα τα βάζω εκεί, ένα καφέ να πιω. Ένα πακέτο τσιγάρα να πάρω, λίου λίου, λίγα λίγα».

«Είδαμε το φως το αθηινό. Πρώτον και κύριον εδώ πέρα είναι όλη η αφρόκρεμα ας πούμε της αρρώστιας αυτής».

«Είμαστε πολύ παρεξηγημένοι, από τον κόσμο που δεν ξέρει αυτές τις παθήσεις».

«Στις εξήμισυ η ώρα το απόγευμα φεύγω συνήθως, έχω ραντεβού με τις φίλες μου στο Σύνταγμα, πηγαίνουμε για καφέ, συναντιόμαστε κάθε Τετάρτη και Σαββατοκύριακο. Είμαστε 3-4. Στην αρχή είχα κάποιο δισταγμό ότι δεν μπορούσα να κυκλοφορώ καλά με τις συγκοινωνίες και με τρομάζανε οι αποστάσεις, κι ερχόντανε εκείνες, παίρναν δύο συγκοινωνίες και ερχόντανε και με βλέπανε. Αλλά αφ' ότου πήγα στο Ψυχικό [σε ξενώνα] απελευθερώθηκα, και τώρα που παίρνω δύο συγκοινωνίες δεν με πειράζει. Στον ξενώνα είναι καλύτερα απ' ότι να είσαι στο νοσοκομείο. Γιατί ανοίγεις την πόρτα και βγαίνεις στον έξω κόσμο. Είναι διαφορετικά».

«Στο νοσοκομείο τα παίρναμε τα φάρμακα με τη σέσουλα, εδώ παίρνουμε πολύ πιο λίγα».

«Ξαφνικά οι δρόμοι έκλεισαν, το αύριο κόλλησε το χτες. Το σήμερα... Ένας στενός μονόδρομος. Προσπαθώ να τον διαβώ, χωρίς τα φτηνά μου όπλα που ξέμειναν στο χτες. Ελπίδες, όνειρα μοιάζουν με γελοιογραφία».

[N.M. 1+1= 1]

Ο Ποιητής Ρώμος Φιλιύρας γράφει (Αποσπάσματα)

Η τρομερή νύχτα των τρελών

Εδώ μέσα νιώθω βαθύτερα την άπειρη τραγική μοναξιά γιατί δεν είμαι μόνος, γιατί σαν μάταιες χιμαιρες με περιτριγυρίζουν ακυβέρνητες ολοφυρόμενες σκιές που μου ξαναθυμίζουν τον άνθρωπο, την θερμή, παλιά γνωριμία ευτυχισμένων καιρών. Και όμως πόσον ανώτεροι είναι από σένα, παλιέ μου γνώριμε, οι καινούριοι τούτοι σύντροφοι. Το θείο, ανυπόκριτο παιχνίδι τους πόσο αγνότερο, τιμιότερο από το δικό σου που έχει θέατρο την κοινωνία- την κοινωνία που γνώρισα. Εδώ ο καθένας είναι συνεπαρμένος από την τραγική πνοή του φρικτού εμβλητήριου που παίζει δημιουργώντας και καταστρέφοντας έξω από συνθήκες, νόμους και θεατές, το χιμαιρικό της ζωής του όνειρο. Ω θεοί, μοναδικοί, μονόλογοι, ντελίρια, πόνοι και καγχασμοί των ανευθύνων...πόσο ευγενικότεροι είσθε από τον αρμολογιμένο διάλογο των λογικών. Η βουβή, θλιβερή ματιά σας πόσο άδοξη, ανυπόκριτη.

Μα εγώ είμαι μόνος, ξεχασμένος από τους κλεισμένους στους δικούς των κόσμους εδώ συντρόφους μου, ξεχασμένος από τους γνωστικούς.

Γιατί, αλήθεια, τι μου γλυκοπικρογίνγεστε εσείς που γνώρισα απ' έξω;

Ήρθατε ποτέ κανείς σας να μου φέρετε την ζέστα της ματιάς σας όπου τρεμοσβήνει το άγιο (!) φως του λογικού;

Ωραίες ατιθίδες, κοσμικές κυρίες, εσάς που ύμνησα στα ποιήματά μου και πάντοτε θυμόμουνα το ονοματάκι σας όταν έπιανα να γράψω την κοσμική στήλη στην εφημερίδα, εθυμηθήκατε ποτέ σας το Ρώμο;

Ασχολήθηκε ποτέ καμιά να δει τι γίνεται πιο μέσα στη ψυχή αυτού του Ρώμου που τόσο αγάπησε και δεν τον αγάπησε καμιά; Γιατί, που είναι αυτή την κρίσιμη ώρα μια από τις τόσες;

Έτσι μοιραίο ήταν κι αυτή η τελευταία παρηγοριά μου, η ύστατη που απέμενε, να ξεκαθαριστεί εδώ μέσα. Ούτε η χίμαιρα μιας κάποιας έστω και μακρινής σκέψεως ούτε ένα από τα ολόχρυσά αυτά φώτα της Αθήνας δεν τρεμοσβήνει για το Ρώμο όταν πέφτει η τρομερή νύχτα –η νύχτα των τρελών.

Ο μόνος που μας θυμάται συχνά είν' ο θάνατος. Ακούει τη μυστική μας επίκληση, στο αργό, ατέλειωτο μέτρημα των ράθυμων στιγμών της βαρυθυμίας μας, την άφωνη εκ βαθέων ευχή μας, απάνω στον παραγμένο ύπνο μας κι έρχεται, παρηγορητής και γοργοεπήκοος κομίζοντας τα υπέρτατα δώρα του, τα γλυκόπιοτα δυνατά βάλσαμά του, που μας χαρίζουν ό,τι δεν μπορούν να μας χαρίσουν η βερονάλη και η κλωράλη, ούτε κανένα ναρκωτικό ή παυσόδυνο..., την τελειωτική, την υπέρτατη κλίμα..., την γλυκειά, δροσοπάροχη λύτρωση... Πόσες φορές δεν τον ονειρεύονται στον ύπνο τους και τον ξύπνο, τα πολυβασανισμένα νευρόσπαστα των ψυχώσεων, στα τραγικά φωτεινά τους διαλείμματα, πόσες φορές δεν ονειρεύονται να τους χαμογελά, σα μια θαμνή ελπίδα γλυκοχαραυγής, ανάμεσα από την αχλύ και τον ζόφο που τους σκεπάζει τα παραγμένα τους λογικά...

Και ξέρουν πως το γλυκό τους όνειρο, η ελπίδα κι η γλυκαπαντοχή των βασανισμένων αργά ή γρήγορα θα στέρξει μια φορά. Είναι κι αυτό μια παρηγοριά, η μοναχή εδώ μέσα παρηγοριά μας... Όλοι κι αν μας ξεχάσουν, αυτός θα θυμηθεί...

Ο θάνατος μεταξύ των ψυχοπαθών γενικώς είναι κάτι το συνηθισμένο...

Σε 650 αρρώστους, εναλλασσόμενους κατά διετίαν και κατά μέσον όρον κατά το ήμισυ, αρρώστους που υπόκεινται σε βίαιες κρίσεις, σε κεραυνοβόλους παροξυσμούς, σε θανάσιμες εγκεφαλικές συμφορήσεις –είναι φυσικό να υποκύπτουν στον αιφνίδιο αποδεκατισμό ή στην αργή φθορά της αρρώστιας τουλάχιστον 100-150 το χρόνο. Τότε το μακρινό, παρά την Αγίαν Βαρβάραν, νεκροταφείο του Δρομοκαϊτείου, που το χώμα του έχει σκεπασεί απ' τους δικούς μας το Βιζυηνό, το Μητσάκη και τόσους άλλους ακόμη, κι όπου είναι τόσο μικρό, ώστε κάθε δύο-τρία χρόνια να βγαίνουν οι παλιότεροι για να μπαίνουν οι νέοι, δέχεται τους επιτάφιους ψαλμούς του εκάστοτε παπά και του ψάλτη, και την πένθιμη και μικρή συνοδεία των νοσοκόμων. Τότε το μικρό εκκλησάκι των Αγίων Αναργύρων –που διακοσμείται με εικόνες και τοιχογραφικά ζωγραφήματα από την ζωγράφο κ. Κοντοπούλου και δι' εξόδων της φιλοτέχνου κ. Καλλιόπης Γιαννήρη, που διαθέτει γι' αυτό όλες τις εισπράξεις από τα καναρίνια που συντηρεί και διατρέφει εδώ– γίνεται θέατρο συνταρακτικής παραστάσεως που και η σπαραξικάρδιος ανθρωποπάθεια του Αισχύλου ωχριά σχεδόν ενώπιον του απλού αλλά μεστό ελέους και τρόμου θεάματος... Εδώ οι κηδείες είναι σαν κρυφές και αγνοημένες από τον άλλο κόσμο. Τις ακολουθούν λίγοι ή ένας-δύο στενοί συγγενείς και κάποτε και κανείς, όταν ο θάνατος είν' αιφνίδιος ή βαρέθησαν να 'ρθουν από την Αθήνα οι γνωστοί του ... άδοξο νεκρού.

Εδώ ο θάνατος φανερώνεται σε όλο το φρικτό μεγαλείο του –σαν καγχασμός μαζί και σαν θρήνος... Εδώ ακούμε την συνταρακτική ευφράδειαν των νεκρώσιμων ψαλμών, σαν πουλιά που τραγουδάνε στο πεύκο, και στην ψυχή μας την τέφρινη, την ελπίδα μιας ανεύρετης χαράς...

«Ο πηλός μεμελάνωται· το σκεύος ερράγη· άρτι λύεται η πονηρά του βίου πανήγυρις...»

Και η αυλαία πέφτει στην πρασινάδα και στη τέφρα μαζί... Τι μένει;... Ούτε χαράμιδα.

Ρώμος Φιλύρας

«Η ζωή μου στο Δρομοκαϊτείο»

Εφ. Η Καθημερινή, 23-29.6.1929

«Όταν μπήκα στο Δρομοκαΐτειον την πρώτη βραδιά», γράφει ο τρυφερός ποιητής Ρώμος Φιλύρας που νοσηλεύτηκε κι αυτός στο ψυχιατρείο, «αισθάνθηκα αμέσως τη συμφορά μου βαρύτερη, την πλήξη με τα μαύρα της φτερά να με σκεπάζει ολόκληρο, σύγκορμο και σύψυχο. Διασκέλισα το κατώφλι του σα νεκρός, όπως θα διεσκέλιζα με ακέραιες τις αισθήσεις μου το κατώφλι του Άδη. Οι νοσοκόμοι και οι γιατροί με τις λευκές καμιζόλες που κατέβαιναν στην εξώθυρα να με παραλάβουν...με εψαχούλευαν με το βλέμμα τους, ένα βλέμμα μέχρι οστέων εξεταστικό και διασκεδαστικό, που μου ξήλωνε ραφή προς ραφήν - κράκ, κράκ, κράκ – σαν το τρυπάνι του νευροσκόπου το πετσί και τα κόκκαλα και μου αναμόχλευε με τη λεπτή ερευνητική του αιχμή την καρδιά και την κόγχη του εγκεφάλου...

Και οι χλωμές, φασματικές, εφιαλτικές μέρες των αρρώστων, που τριγυρνούσανε στον περίβολο, μου φανήκανε σαν φαντάσματα, σαν ύλα και άπιαστα φαντάσματα που τριγυρνούσαν στις όχθες του Άρνου και όπου στα χείλη τους έτρεμε, μαζί με το άφωνο «Καλώς ώρισες», το ερώτημα: «Τι νέα από τον απάνω κόσμο, από τον κόσμο των ζωντανών;»

.....όσον επερνούσαν οι ημέρες, τόσο γίνετο αισθητότερη και οδυνηρότερη η εντύπωση της αποξενώσεως από τον κόσμο των ζωντανών. Πουθενά αλλού το αίσθημα της απομονώσεως δεν είναι τόσο οδυνηρό, καταθλιπτικό, όσο εις το άσυλο των παραφρόνων...

Όταν ρωτάτε τους νοσοκόμους ποιος είναι ο τάδε ή ο δείνα παράφρων, σας απαντούν, χωρίς να το θέλουν, χωρίς να το συναισθάνονται: «Ήταν». Ήταν δεν είναι. Τώρα δεν είναι καθένας παρά ένας ήσκιος ανθρώπου, μια αχνή σκιαγραφία ανθρώπου, σχεδόν απροσδιόριστη. Πουθενά αλλού δεν αισθάνεται κανείς ζωηρότερα, τραγικότερα, το συναίσθημα της ανθρώπινης μηδαμινότητας.

«Είμαι μόνος, ξεχασμένος από τους κλεισμένους στους δικούς των κόσμους εδώ συντρόφους μου, ξεχασμένος και από τους γνωστικούς... Πουθενά αλλού το αίσθημα της απομονώσεως δεν είναι τόσο οδυνηρό, καταθλιπτικό, όσο εις το άσυλο παραφρόνων.... Πουθενά αλλού δεν αισθάνεται κανείς ζωηρότερα, τραγικότερα, το συναίσθημα της ανθρώπινης μηδαμινότητας.»

*Ρώμος Φιλύρας
«Η Ζωή μου στο Δρομοκαΐτειο»
Εφ. Η Καθημερινή, 23-29.6.1929*

Ποιήματα

Κάπου
 Κάγκελα στο φτωχό το παραθύρι
 η καρδιά αγωνιά
 το περιστέρι χίμαιρα
 η νύχτα βαριά
 ο κόσμος σκόρπιος.
 Θάρθει άραγε η αυγή;

Ποίημα του Τάκη Κ.

Αλκοολική κρίση. «Στο Δαφνί»

Τι με κοιτάτε που βοητάρω νευρικά
 στο κατώφλι της παραφροσύνης κείμαι
 τι με κοιτάτε και γελάτε ειρωνικά
 μα δεν ξέρετε αλκοολικός πως είμαι;

Λύσσαξα και τις σάρκες μου να σκίσω επιθυμώ
 ακούω την καρδιά μου πως βροντάει δυνατά
 σε ένα ποτήρι να ρουφήξω ηυσσασμένα με θυμό
 όλου του κόσμου μαζεμένα τα πιο δυνατά ποτά

Ζαλίζομαι, τον θάλαμο μια δρασκελιά τον κάνω
 στεγνό το στόμα, στο κεφάλι μπερδεμένοι ήχοι
 και ονόματα, και σχήματα, μπερδεύω και τα χάνω
 κατάρα, συμφορά, τι παιδεμός νάχω αυτή την τύχη

Αχ! Με κατάντησε ο πόνος παλαβό
 μούρχεται να φωνάξω, να χορέψω, να γελάσω
 το παρελθόν μου, πόσο κι άηλο θα με δείρει
 απ' τη ζωή, στο θάνατο, ένα γιοφύρι
 -πόσες φορές θα το διαβώ
 -πόσες φορές θα το περάσω;
 Α, κι ο θάνατός μου, κι η ζωή, σ' ένα ποτήρι.

*Στέλιος Τσαγκάς
 Ο ΓΑΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΕΛΟΥ-
 ΣΤΙΧΟΙ ΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΔΑΦΝΙ.
 [Στο Δημόσιο Ψυχιατρείο]*

Σύνορα

- Πόσο κακό, μεγάλο που πληθαίνει
Αυτές οι ασημαντότητες
αυτές οι μεγαλοστομίες
πως άπαρτα κάστρα,
είναι τα ήθη μας και
τα σύνορά μας.

Αλλοίμονο, αλλοίμονο
σε κείνον,
που είχε πικρή την τύχη
Να ζει σε χώρα μικρή ανεμοδαρμένη
Χωρίς μεγάλα σύνορα.
Χωρίς καινούριες πολιτείες.

Ποίημα του Χ. Χρ. («Τάκη Αχαιού»)

Ο **Στέλιος Τσαγκάς** σ' ένα από τα ποιήματά του, από το Δαφνί:
«Σαν διαβατάρικα πουλιιά πετάξαν οι φίλοι μου,
μόλις με τύλιξε η θηλειά κι ήρθε δειλιά το δείλι μου».

Και η **Θεοδώρα**:
«Κανέννας δε με συμπονεί, δε μ' αγαπά το ξέρω
γι' αυτό θυπάμαι και πονώ, μελαγχολιώ και σιωπώ
Και μόνη υποφέρω».

Ψύχως

Πώς ρωτούν
 ποιος είσαι «συ»;
 Και δεν έχουν εκείνη
 την πολύτιμη αιδώ
 να δουν τα μάτια του ρωτούμενου.
 Κι αν δεν μπορούν κατ' ευθείαν τα μάτια
 ας κοιτάξουν το δάκρυ
 κρύσταλλο που κυλά,
 τόσο ζεστό στο μάγουλο.
 Μόνο να δουν
 το είδωλό τους το ψυχρό.
 Λευκοί ντυμένοι
 με υποδόρια την νόηση
 ρωτούν...
 Και γω να μη θυμάμαι
 τίποτα από τα μάτια μου
 τίποτα από τα δάκρυά μου
 Μόνο αυτούς στο Λευκό
 Λευκό, λευκό
 λευκό χαμόγελο
 Και κείνα τα χέρια.
 Βλέπεις λειτουργούν
 με αλυσίδες
 σύρματα
 βελόνες
 Ακόμα...

Γιώργος Κοκκινίδης (Στο ΘΨΠ Χανίων)

«Έγινε μια πτώση δυναμικού, βρέθηκα σ' ένα πηγάδι, κι ακόμα σε πληροφορώ, τώρα ξέρεις που βρίσκομαι, το πηγάδι ήτανε πολύ βαθύ, το φως της τρέλας ήες εσύ, η τρέλα το πηγάδι, κι εγώ είμαι στα χείλη του πηγαδιού και προσπαθώ να θεραπευτώ σ' ένα πηγάδι που έχει πατήματα αλλά γλιστράνε, χωρίς σκοινί, χωρίς να υπάρχει κάποιος, έτσι είναι ο κάθε τρελός εδώ, κατάλαβέ το.

*Ποίημα του Γιώργου Κοκκινίδη όταν νοσηλεύεται
σε ξενώνα του ψυχιατρείου Χανίων*

Το τριζόνι βουβάθηκε απότομα όταν η γάτα ρίχτηκε προς το ρυάκι
Γύρισε πλευρό, αυτή η εικόνα, μέσα στο σκληρό όνειρό του ήταν εφιάλτης
Κι όμως, το άκουγε να 'χει περάσει μέσα στο αυτί του,
Όσο κι αν η γάτα έκοβε βόλτες γύρω από το ρυάκι.
Ακούς φωνές;
Ναι ακούω φωνές. Τις δικές μου φωνές
1 Aloperidin ακόμη με Akineton.
Ένοιωθε να του φεύγει η ψυχή
Και όλο να τη κυνηγάει στο μονόδρομο,
Χωρίς να έχει μαζί του τη σκιά του.
Είχε χάσει το μοναδικό αναπόσπαστο και αναντίρρητο
Δικό του πράγμα.
Την σκιά του.
Μεταλλαγμένη, φωσφορίζουσα.
Όλα τα άλλα είχαν αφαιρεθεί
Χωρίς ψυχή, σκιά και θάνατο.
Αέναα νοσταλγικός, γιατί οι δικές του ενοχές ήταν οριακές.
Το πρωινό, τα χάπια, η απραξία και πάλη μια μέρα θα ξημέρωνε.
Μέρα με πανομοιότυπο τόνο στυλ, ερμηνεία.
Μοναχικός άνθρωπος, μονίμως αμυνόμενος προσπαθώντας να μην αφήσει
κανένα να μπει στη δική του ψύχωση.
Να μπορεί να ακούσει τα τριζόνια του αμετάκλητα άγιος.
Καληνύχτα.

*Γιώργος Φαλελλάκης, Χανιά
«ΧΑΡΙΣΣΗΣ Β», Τριμηνιαία Έκδοση
της Ομάδας Αυτοβοήθειας-Ενδυνάμωσης
Τεύχος 5, Χειμώνας 2004*

Ο Γιώργος Φαλελλάκης διάβασε ποιήματά του στο 1ο Αντιρατσιστικό Φεστιβάλ στα Χανιά τον Σεπτέμβριο του 2006. Λίγες μέρες μετά, πέθανε ξαφνικά από καρδιά.

Ποινικό αδίκημα η καθήλωση

Ψήφισμα που κατατέθηκε
στο 9ο Συνέδριο της Παγκόσμιας Εταιρείας
για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση (WAPR),
Αθήνα 12-15 Οκτώβρη 2006

Είναι γνωστό ότι σε όλες τις χώρες του κόσμου, ανεξαρτήτως μοντέλου υπηρεσιών ψυχικής υγείας, εφαρμόζονται (με την εξαίρεση μιας μικρής μειοψηφίας υπηρεσιών) μέθοδοι μηχανικής καθήλωσης (mechanical restraints) και απομόνωσης (seclusion) για την αντιμετώπιση περιστάσεων «επιθετικής/επικίνδυνης» συμπεριφοράς, αλλιά, πολύ συχνά και για τον έλεγχο συμπεριφορών ασθενών που δεν παρουσιάζουν καμιά «επικινδυνότητα».

Οι μέθοδοι αυτές συνιστούν κατάχρηση και παραβίαση στοιχειωδών ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων των ασθενών.

Εκφράζουν την αναπαραγωγή των μεθόδων του εγκλεισμού και της ιδρυματικής βίας, που διαχέονται εκτός ψυχιατρείου μέσα στις υπηρεσίες που υποτίθεται ότι θα το υποκαθιστούσαν.

Διαιωνίζουν τις πρακτικές της φύλαξης και της στέρησης της ελευθερίας στο όνομα της προστασίας και της θεραπείας.

Αντιστρατεύονται πλήρως την έννοια και την πρακτική της Ψυχοκοινωνικής Αποκατάστασης (ΨΚΑ), τις οποίες πρεσβεύει και για τις οποίες παλεύει η WAPR (Παγκόσμια Εταιρεία για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση) και οι οποίες, στο βαθμό που το σύστημα των υπηρεσιών ψυχικής υγείας εξακολουθεί να λειτουργεί με αυτές τις μεθόδους, μετατρέπονται σε απλό περιτύλιγμα της διαιώνισης του παλιού σκληρού ιδρυματισμού.

Η εφαρμογή «ηρωτοκόλλων», που υποτίθεται ότι συνιστούν «εξορθολογισμό» στη χρήση των πρακτικών αυτών, ενάντια στην καταχρηστική εφαρμογή τους, καταλήγουν συχνά να λειτουργούν ως άλλοθι για την ανεμπόδιση χρήση τους.

Γι' αυτό, καλούμε την WAPR να πάρει ανοιχτή και δημόσια θέση ενάντια στην εφαρμογή της μηχανικής καθήλωσης και της απομόνωσης, παντού, σε κάθε χώρα και κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες, για την άμεση κατάργησή τους, τον χαρακτηρισμό τους ως μεθόδων κατάφωρα αντιθεραπευτικών και καταχρηστικών των δικαιωμάτων των ασθενών και ως εκ τούτου ως ποινικού αδικήματος, που θα τελεί όποιος τις χρησιμοποιεί.

Και παράλληλα να διεκδικήσει όλους εκείνους τους αναγκαίους όρους (ποσοτικούς και ποιοτικούς), που έχουν ανάγκη οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας για μια διαφορετική προσέγγιση στο πρόβλημα της ψυχικού πόνου και στις ανάγκες που αυτός εκφράζει, η οποία θα εκφράζει και θα αναδεικνύει τις πραγματικές αξίες και αρχές της ΨΚΑ ως άρνηση και ξεπέραςμα των πρακτικών του εγκλεισμού και της ιδρυματικής βίας.

Αστρινάκης Γιώργος, Ψυχίατρος,

Αναπλ. Δ/ντής, Δρομοκαΐτειο

Κοκκινάκος Γιώργος, Ψυχίατρος,

Δ/ντής, Κ.Ψ.Υ Χανίων

Λουκάς Γιάννης, Ψυχίατρος,

Δ/ντής, Κ.Θ. Λέρου

Μάτσα Κατερίνα, Ψυχίατρος,

Δ/ντρια, 18 Ανω, Ψ.Ν.Α

Μεγαλοοικονόμου Θεόδωρος, Ψυχίατρος,

Δ/ντής, 9ο Ψ.Τ., Ψ.Ν.Α

Μπαϊρακτάρης Κώστας, Ψυχολόγος,

Αναπλ. Καθηγητής τμήματος Ψυχολογίας Α.Π.Θ.

Φαφαλιού Μαρία, Κοινωνική ψυχολόγος,

Αστική μη κερδοσκοπική Εταιρεία

«Καθαιδοσκόπιο»

15 Οκτωβρίου 2006

Τηλεκαταγγελίες και ιδρυματική πραγματικότητα

ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΗ ΣΥΣΠΕΙΡΩΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ-
«ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ»

Ποικίλες αντιδράσεις προκάλεσε η τηλεοπτική εκπομπή «Αποδείξεις» του Ν. Ευαγγελιάτου (18/10/06) με «υλικό» σκηνές «καθημερινής ιδρυματικής βίας» στα ψυχιατρικά νοσοκομεία. Απολογητική στάση και ψελλίσματα αμηχανίας από μεριάς των, παρόντων στην εκπομπή, καθ' ύλην αρμοδίων (υφυπουργού κ.λ.π), ιδρυματικές άμυνες, εν συνεχεία, ντροπή, ενοχές και επιθετικότητα προς ποικίλες κατευθύνσεις - μέχρι και επιχείρηση ακύρωσης του περιεχομένου της εκπομπής, στο όνομα του «τηλε-εισαγγελικού» τρόπου που στήθηκε, της συζήτησης που δεν αφήνεται ποτέ να γίνει, της πάγιας χρησιμοποίησης ενός εξαιρετικά καυτού ζητήματος για εντυπωσιασμό και τηλεθέαση σε βάρος της σφαιρικής ανάληψης και κατανόησης των αιτιών που το παράγουν και το διατηρούν.

Πριν από οποιαδήποτε κριτική για τον χαρακτήρα των εκπομπών αυτού του τύπου, τις «κρυφές κάμερες» κ.λ.π, αυτό που αναπόφευκτα πρέπει ν' αναγνωριστεί είναι ότι η θλιβερή ασυλική πραγματικότητα εξακολουθεί (και θα εξακολουθήσει) να δίνει άφθονο υλικό για καταγγελίες αυτού του είδους. Και θα έπρεπε, αντί ν' αφήνουμε το ζήτημα στους «τηλε-εισαγγελέες», που το αξιοποιούν για τους δικούς τους σκοπούς, να το έχουμε, ήδη, κάνει αντικείμενο σοβαρής κριτικής και αυτοκριτικής στο εσωτερικό της επιστημονικής κοινότητας: για τον τρόπο που εξακολουθεί να παρέχεται η φροντίδα ψυχικής υγείας, για τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος, στο οποίο συμμετέχουμε, παρ' όλη τη λεγόμενη «ψυχιατρική μεταρρύθμιση», εδώ και πάνω από 20 χρόνια.

Ν' αναρωτηθούμε τι είδους «μεταρρύθμιση» γίνεται και τι είδους «μεταρρύθμιση» κάνουμε.

Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση δεν νοείται ερήμην της υπέρβασης των πρακτικών του εγκλεισμού και της ιδρυματικής βίας, της φυσικής και λεκτικής κακοποίησης, των πρακτικών της μηχανικής καθήλωσης και της απομόνωσης, των ψυχιατρικών υπηρεσιών με κλειδωμένες πόρτες.

«Κλείσιμο» του ψυχιατρείου και σεβασμός στα δικαιώματα των πολιτών με προβλήματα ψυχικής υγείας δεν σημαίνει απλό «θουκέτο», ή απλή ποσοτική συρρίκνωση των ψυχιατρείων και μεταφορά των πρακτικών του εγκλεισμού έξω απ' αυτά, στα γενικά νοσοκομεία και αλλού (οικοτροφεία κλπ).

Στην πραγματικότητα, δεν μιλάμε για «κλείσιμο», αλλά για «υπέρβαση» του ψυχιατρείου και των πρακτικών του.

Η μετάβαση «από το άσυλο στην κοινότητα», εκτός από τη δημιουργία κοινοτικών υπηρεσιών (που δεν υπάρχουν, αν και αποτελούν προϋπόθεση), σημαίνει, ταυτόχρονα, ξεπέραςμα των πρακτικών που ακυρώνουν και καταστρατηγούν τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια των ψυχικά πασχόντων, στο όνομα της «θεραπείας».

Σημαίνει ότι ο θεραπευτικός θεσμός είναι κοινωνικά διαφανής και προσπελάσιμος, δεν έχει τίποτα να κρύψει - δεν φοβάται, αλλά, αντίθετα, επι-

διδώκει τη συμμετοχή της κοινωνίας στις θεραπευτικές διαδικασίες. Παύει να είναι αποδέκτης της κοινωνικής ανάθεσης για εγκλεισμό και αποκλεισμό και μετατρέπεται σε καταλύτη συλλογικών προσπαθειών για ένταξη, στήριξη και κοινωνική αναπαραγωγή των ψυχικά πασχόντων και των οικογενειών τους.

Είναι καθήκον των λειτουργών ψυχικής υγείας, πρώτα απ' όλα των ψυχιάτρων, ν' ανοίξουν μια πηλατιά και ειδικρινή συζήτηση για το ζήτημα των μηχανικών καθηλώσεων και των άηλων μορφών ιδρυματικής βίας.

Για τον υπερσυνωστισμό στις μονάδες ψυχιατρικής νοσηλείας και τα ράντζα.

Για τη δραματική έλλειψη τομεοποιημένων κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας. Για την έλλειψη υποστηρικτικών συστημάτων για τη διατήρηση της ένταξης και την αποφυγή του μονόδρομου του εγκλεισμού και του αποκλεισμού των ανθρώπων με προβλήματα ψυχικής υγείας.

Για τις τρομακτικές ελλείψεις, ποσοτικές και ποιοτικές, σε προσωπικό στις μονάδες ψυχικής υγείας.

Για την ανάγκη μιας διαφορετικής κουλτούρας, όχι ελέγχου και καταστολής, αλλά στήριξης και διαπραγμάτευσης με τον ψυχικά πάσχοντα.

Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση δεν γίνεται με «επιχειρησιακά προγράμματα», μάντζμεντ και απορρόφηση κονδυλίων. Ανάγεται, πάνω απ' όλα, σε μια ριζική αλλαγή στάσης απέναντι στον ψυχικά πάσχοντα. Προϋποθέτει μια θεραπευτική κουλτούρα στηριγμένη όχι σε «σχέσεις βίας», αλλά σε «σχέσεις κοινωνικής στήριξης».

Απ' αυτή την άποψη, εκφράζουμε την πλήρη αντίθεσή μας στο «μήνυμα» της εκπομπής («εύκολλη λύση» και άλλοθι για τους διοικούντες), που αναγόταν στη μαζική στοχοποίηση του νοσηλευτικού προσωπικού και στην προσαγωγή των «ενόχων» στις διαδικασίες του πειθαρχικού ελέγχου και στη δικαιοσύνη. Στο στόχαστρο, επίσης, η μο-

νιμότητα - ίες και η ιδρυματική βία δεν υπάρχει (και μάλιστα ανεξέλεγκτη) στον ιδιωτικό τομέα..

Εμείς λέμε ότι ένοχη είναι η πολιτική του Υπουργείου, οι εκάστοτε διοικούντες, όλοι αυτοί που δημιουργούν και διατηρούν «θέσεις εργασίας με αυτές τις απαιτήσεις», δηλαδή, της φύλαξης και της καταχρηστικής μεταχείρισης των ψυχικά πασχόντων.

Είναι το σύστημα που διαμορφώνει συνειδήσεις και πρακτικές και όχι το αντίθετο. Δεν φταίει η μονιμότητα, αλλά η επικρατούσα θεραπευτική κουλτούρα, ο τρόπος οργάνωσης του ψυχιατρικού συστήματος (και η αξιοποίησή τους στο σύστημα των πελατειακών σχέσεων, που, όμως, δεν είναι αποκλειστικότητα του δημόσιου τομέα).

Μια ριζική αλλαγή στο σύστημα των παρεχόμενων υπηρεσιών θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί από τους ίδιους (πλην μικρών εξαιρέσεων) ανθρώπους, αρκεί να ήταν πραγματική, όχι στο επίπεδο του μάντζμεντ, αλλά στο επίπεδο του ανθρώπου (λειτουργού) με τον άνθρωπο (ασθενή).

Η Πανελλαδική Συσπείρωση για την Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση προτείνει την κατάργηση των μηχανικών καθηλώσεων και των απομονώσεων ως των πλέον ακραίων μορφών ιδρυματικής βίας. Η απόφαση για την κατάργησή τους θ' ανοίξει ένα πεδίο γόνιμου διαλόγου (και διεκδικήσεων) για την έννοια του «θεραπευτικού» στην ψυχιατρική, για την θεραπευτική σχέση, για το πραγματικό άνοιγμα και τη μετάβαση στην κοινότητα, για τις ανάγκες σε προσωπικό και τις ανάγκες του ίδιου του προσωπικού, προκειμένου ν' ανταποκριθεί στο θεραπευτικό του ρόλο.

Αν δεν αντιμετωπίσουμε αυτή την κατάσταση ως υποκείμενα (στη λογική της υπέρβασής της) θα την υφιστάμεθα εσαεί ως αντικείμενα (στο βωμό της τηλεθέασης και με τη μορφή τηλεδικείων).

Η κοινότητα των αποκλεισμένων*

Marcus Steinweg

Ονομάζεται επίσης κοινότητα της μνησικακίας. Είναι η κοινότητα εκείνων τους οποίους, όπως λέει ο Νίτσε, έχουν μεταχειριστεί άσχημα, η κοινότητα των θυμάτων ή όσων αυτοαποκαλούνται θύματα. Το να είναι θύματα είναι κάτι που ενώνει τους ανθρώπους. Το να υποφέρουν κάτω από τους δυνάστες τους, τους ισχυρούς ή τους πλούσιους, αποτελεί ισχυρό δεσμό. Η κοινότητα των αποκλεισμένων αρθρώνεται μέσα στον θρήνο. Οι αποκλεισμένοι θρηνούν, παραπονιούνται, εμμένουν στα δικαιώματά τους. «Έχω δικαίωμα σε αυτό», λέει ο αποκλεισμένος, «έχω κερδίσει ετούτο». Κάτι τους έχουν αποστερήσει· τους έχουν αρνηθεί την πρόσβαση σε ζώνες ευτυχίας. Η διαμαρτυρία και η οργή των αποκλεισμένων βασίζονται σε ένα σκοτεινό δικαίωμα πρόδηλο μόνο στους ίδιους. Επικαλείται μια κοινή μοίρα. Είναι η μοιραία κοινότητα εκείνων που τους έχουν κληπέι τα δικαιώματά τους. Οι αποκλεισμένοι δεν ζητούν τίποτα καινούριο, ζητούν μόνο εκείνο που έχουν χάσει, εκείνο που τους ανήκε και εξακολουθεί να τους ανήκει, τουλάχιστον σαν ονομαστική κατοχή, ένα είδος υπερβατικής ιδιοκτησίας. Η ταυτότητα των αποκλεισμένων συγκροτείται αναφορικά με αυτή την κατοχή και με την τωρινή απουσία της. Οι αποκλεισμένοι περιστρέφονται γύρω από έναν υποτιθέμενα εκκενωμένο τόπο. Δείχνουν προς αυτό τον τόπο, όπως κάποιος δείχνει το αποτύπωμα ενός πράγματος που υπήρξε. Το ίχνος αυτού που υπήρξε και τώρα λείπει γιατί είναι η πηγή τους. Την καλλιεργούν και τη φροντίζουν σαν αληθινή τους περιουσία, το σημάδι τους του Κάιν, το στίγμα που δικαιώνει το θρήνο τους. «Κοιτάξτε εδώ, δεν έχω δίκιο να θρηνώ;». «Δεν μου πήραν αυτό που δεν θα 'πρεπε να μου έχουν πάρει;». Ιδού γιατί οι αποκλεισμένοι είναι τόσο φιλήποτοι: επειδή τους έχουν ληστέψει. Είναι τραυματισμένα παιδιά. Η δυσπιστία είναι η προέχουσα ιδιότητά τους. Δεν παύουν ποτέ να φοβούνται ότι θα τους αρνηθούν ακόμη περισσότερα και θα τους κλέψουν ακόμη περισσότερα. Ζουν με ένα αίσθημα διαρκούς απειλής από μία σχεδόν κοσμική αδικία. «Ο κόσμος είναι άδικος», «Πάντα οι ίδιοι είναι εκείνοι που κερδίζουν», «Όσοι είναι σαν κι εμάς μένουν πάντα με άδεια χέρια» – με τέτοια ρινίσματα σοφίας που προδίδουν ένα αίσθημα βαθιάς μειονεξίας, ένα είδος θυματοποίησης που βιώνεται πλέον ως οντολογία, δίνουν κουράγιο ο ένας στον

άλλων. Οι αποκλεισμένοι παρηγορούν ο ένας τον άλλον συναγωνιζόμενοι για το ποιος βρίσκεται σε πιο μειονεκτική θέση. Ποιος υποφέρει περισσότερο, ποιος είναι το μεγαλύτερο θύμα; Καθένας τους ισχυρίζεται ότι βρίσκεται σε χειρότερη κατάσταση από τους άλλους: «Την έχεις άσχημα, αηλιά κοίταξε εμένα, είμαι σχεδόν τελειωμένος». Η συλλογική αδυναμία, το αίσθημα ότι τους έχουν από κοινού ληστέψει κρατάει σε συνοχή την κοινότητα των αποκλεισμένων κατά τρόπο που οιοσδήποτε ξένος θελήσει να ενταχθεί σε αυτήν πρέπει να περιμένει ότι θα εξεταστεί εξονυχιστικά επειδή, όπως ξέρουμε, αποτελεί σπάνιο προνόμιο το να είσαι ένας από τους αποκλεισμένους. Δεν μπορεί οιοσδήποτε να γίνει μέλος της κοινότητας της μνησικακίας. Το να είναι κάποιος φτωχός, καταπιεσμένος, μειονεκτικός έχει γίνει ένα είδος διάκρισης που επιτρέπει στα θύματα να διακρίνονται από τους βιαιοπραγούντες πάνω τους. Η αποκλειστικότητα των θυμάτων είναι ανυποχώρητη. Καμία άλλη κοινότητα δεν φαίνεται να νοιάζεται τόσο πολύ για την ακεραιότητά της.

* Το κείμενο αυτό του Marcus Steinweg αποτελεί συστατικό στοιχείο του έργου "U-Lounge" του Thomas Hieschhorn, το οποίο παρουσιάστηκε στο πλαίσιο της διεθνούς έκθεσης με τίτλο «Ο Μεγάλος Περιπατορας» που διοργάνωσε το *Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης* στην Αθήνα (17/7-29/9 2006). Μετάφραση: Φώτης Τερζάκης.

Η Υγεία είναι ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Υγεία για όλους

Δράσεις για την Άρση των
Εμποδίων Κοινωνικής Ένταξης
και Εργασιακής Ενσωμάτωσης
Κοινωνικά Αποκλεισμένων Ομάδων

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα "Υγεία - Πρόνοια" 2000-2006

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ - ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Ε.Π. ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ
2000-2006

ΤΜΗΜΑ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
Α.Π.Θ.

Το έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο κατά 70%
και από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης κατά 25%

Το έργο «Δράσεις για την Άρση των Εμποδίων Κοινωνικής Ένταξης και Εργασιακής Ενσωμάτωσης Κοινωνικά Αποκλεισμένων Ομάδων» υλοποιείται από το Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, υπό την επιστημονική ευθύνη του Αναπληρωτή καθηγητή Κλινικής Ψυχολογίας Κώστα Μπαϊρακτάρη.

Το έργο απευθύνεται σε άτομα/φορείς της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (Α΄ και Β΄ Δ.Υ. ΠΕ) και στοχεύει:

- > στην ανάπτυξη σύγχρονων πολιτικών προαγωγής και διασφάλισης της Δημόσιας Υγείας, με ιδιαίτερη έμφαση στις ανάγκες κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων,
- > στη βελτίωση της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας των υπηρεσιών Δημόσιας Υγείας, καθώς και των υπηρεσιών ή των φορέων που εξυπηρετούν τις ανάγκες κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων.

Για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων αναπτύσσονται δράσεις που αφορούν σε τρία αλληλοσυμπληρούμενα επίπεδα:

ΥΠΟΕΡΓΟ 1: «Ανάπτυξη της Αποδοτικότητας των Υπηρεσιών στην Υποστήριξη Κοινωνικά Αποκλεισμένων Ομάδων»

Το υποέργο αυτό στοχεύει στην αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας και προώθησης στην απασχόληση, ώστε να συμβάλλουν στην ένταξη των ατόμων που τοποθετούνται στο κοινωνικό περιθώριο.

Περιλαμβάνει ενέργειες κατάρτισης και απευθύνεται σε 250 στελέχη του δημοσίου ή του ευρύτερου δημοσίου τομέα, που παρέχουν υπηρεσίες: α) προαγωγής, παρακολούθησης και διασφάλισης της Δημόσιας Υγείας, β) πρόνοιας και γ) προώθησης στην απασχόληση.

ΥΠΟΕΡΓΟ 2: «Ενδυνάμωση Ατόμων και Ομάδων που Βιώνουν Κίνδυνο Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Αναζήτηση Εργασίας»

Στα πλαίσια δευτέρου υποέργου, επιχειρείται η ενδυνάμωση των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν κίνδυνο αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, ώστε να συμμετάσχουν ενεργητικά στην απόλεια των διακρίσεων σε βάρος τους, καθώς και να διευκολυνθούν σε σχέση με την κοινωνική ένταξή τους.

Περιλαμβάνει πρόγραμμα πρόληψης και αγωγής υγείας και απευθύνεται σε 375 άτομα/ μέλη κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων, που έχουν ήδη συμμετάσχει σε κάποια από τις ενέργειες των αξόνων 2 και 5 του Ε.Π. «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση».

ΥΠΟΕΡΓΟ 3: «Δράσεις Ευαισθητοποίησης σε Εργασιακά Περιβάλλοντα στα οποία Εργάζονται Άτομα που Βιώνουν Συνθήκες Κοινωνικού Αποκλεισμού»

Κύριος στόχος του τρίτου υποέργου είναι η εξάλειψη των προκαταλήψεων και η δημιουργία προϋποθέσεων για την ίση μεταχείριση και την παροχή ισότιμων ευκαιριών σε άτομα που βιώνουν αποκλεισμό στους χώρους εργασίας τους. Περιλαμβάνει ενέργειες πρόληψης και αγωγής υγείας και απευθύνεται συνολικά σε 280 εργοδότες/ τριες και εργαζόμενους/ες σε φορείς και επιχειρήσεις του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, στις οποίες τοποθετήθηκαν ή πρόκειται να τοποθετηθούν άτομα-μέλη περιθωριοποιημένων ομάδων, στο πλαίσιο των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης των αξόνων 2 και 5 του Ε.Π. «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση».

Μέσω των υλοποιούμενων ενεργειών αναπτύσσεται μια ολοκληρωμένη και εξατομικευμένη προσέγγιση των ζητημάτων που σχετίζονται με την κοινωνικοοικονομική ένταξη ή επανένταξη ατόμων που βιώνουν συνθήκες αποκλεισμού ή διατρέχουν κίνδυνο αποκλεισμού από την αγορά εργασίας εξαιτίας κάποιων σωματικών, πολιτισμικών ή κοινωνικών ιδιοτεροτήτων τους.

Παράλληλα, κεντρικό ρόλο σε όλες τις δραστηριότητες αποκτούν:

- > Η ανάδειξη και η προαγωγή αξιών, στάσεων και συμπεριφορών που συμβάλλουν στην βελτίωση της ζωής και της υγείας των πολιτών
- > Η ενεργοποίηση και δραστηριοποίηση των συμμετεχόντων, αλλά και του ευρύτερου πληθυσμού
- > Η προαγωγή συλλογικών διαδικασιών για την άρση διεργασιών κοινωνικού αποκλεισμού
- > Η υποστήριξη πρακτικών αλληλεγγύης, αυτοβοήθειας και αυτοοργάνωσης σε επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες
- > Η προώθηση της διασύνδεσης, της συνεργασίας και της δικτύωσης των υπηρεσιών και των εργαζομένων σε αυτές με στόχο την βελτίωση της αποδοτικότητάς τους απέναντι σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.